

Dragtjournalen

Tidsskrift udgivet af Den danske Dragt- og Tekstilpulje

Nr. 3 Årg. 2 2008

Særunummer om hår, hoved- og halsbeklædning

Dragtjournalen - Tidsskrift udgivet af Den danske Dragt- og Tekstilpulje

www.dragt.dk

dragtjournalen@yahoo.dk

Kolofon:

Ansvarshavende redaktør på Dragtjournalen nr. 3:

Camilla Luise Dahl

Redaktører på Dragtjournalen:

Kitt Boding-Jensen

Camilla Luise Dahl

Redaktion:

Torsten Grunwald

Kristine Holm Jensen

Ellen Elisabeth Jensen

Dragtjournaludvalget:

Tove Engelhardt Mathiassen

Catharina Oksen

Kitt Boding-Jensen

Camilla Luise Dahl

Pr. & kommunikation:

Kitt Boding-Jensen

Layout:

Catharina Oksen

Camilla Luise Dahl

Indhold:

Forord: Hovedduge og huer: om hår- og hovedtildækningens historie i Danmark	3
Mønster og hue finder hinanden: En silke- og sølvbroderet hue fra Nordsjælland	11
Lita Rosing-Schow	
<i>Huffer till theris hoffueder: Sen-renæssancens kvindehuer, ca. 1560-1630</i>	21
Bilag I	50
Camilla Luise Dahl	
Pibekraver	53
Hanne Frøsig Dalgaard	
Fra barokhue til flæsekappe til egnehovedtøj? Det bornholmske hovedtøj nølle	70
Camilla Luise Dahl	
Christian IV's huer, 1644: Et sjældent indblik i Kongens hverdag	88
Bilag I-III	100
Katia Johansen	
 Mindre Meddelelser	
Parykken som rangsmærke i 1700-tallet	103
Laura Bertram	
Egnsprægede kvindehovedtøjer i Danmark omkring 1800-1850	108
Esther Grølsted	
Coiffure-kapper: Nogle kvindekapper fra 1800-tallets slutning på Bornholms Museum	114
Ann Vibeke Knudsen	
 Dragtjournalens favorit #3	
Kvindedragtens hovedtøj på Læsø	119
Esther Grølsted	
Om hviv og hvivklæde	120
Esther Grølsted & Camilla Luise Dahl	
 Varia: Småstykker til klædedragtens historie	
Tre breve om hår, hovedtøj og klæder fra 1700-tallets København	139
Et løsøreinventar fra 1541	141
Anmeldelser	147
Bidragydere til dette nummer	156

Forord: Hovedduge og huer: om hår- og hovedtildækningens historie i Danmark

Camilla Luise Dahl

Tredje nummer af Dragtjournalen har særligt fokus på hårmodens, hovedtøjets og halsbeklædningens historie.

Gennem tiden har der været en helt særlig interesse for lige netop dette dragttilbehør, og gennem tiden har det særligt været hoved- og kravetøjsmoder, der var målet for adfærdsregulerende lovgivning.

I den senere tid har der været fornyet fokus på kvinders brug af hovedtørklæder. Fokuseringen har hovedsageligt været på brugen af hovedtørklæder blandt arabiske og/eller muslimske kvinder i Danmark. Specielt højrefløjen har givet deres besyv med, men også hos venstrefløjen har det skabt debat. Hovedtildækningen er dog intet arabisk fænomen alene, skikken kan også findes i Danmark langt tilbage i tiden. Skønt det for nyligt er hævdet at de danske egnehovedtøjer hovedsageligt blev anvendt som beskyttelse mod vind og vejr, så er det også i de danske hovedpåklædninger religionen, der spillede en afgørende rolle.

Også mænd bar skiftende hovedbeklædning op igennem tiden, og også for dem markerede de rang og socialt tilhørsforhold. Men kun for kvinderne var hovedtøjerne med til at definere ægteskabelig status, der findes således ikke særlige hovedtøjer eller farver, der differentierede ugifte mænd fra gifte.

Fig. 1 Kvinde med hoved- og hagedug, der dækker hår, hals og skuldre. Relieffigur fra Christoffer II's gravmæle i Sorø klosterkirke, midten af 1300-årene. Foto: Camilla Luise Dahl

De tidligste hovedduge

Allerede i tidlig middelalder blev tildækning af gifte kvinders hår almindeligt herhjemme. Med kristendommen formuleredes krav om at ærbare gifte koner skjulte deres hår under en hovedduge. Den brugtes ikke kun i kirken, men også til daglig. Ugifte kvinder kunne derimod bære håret udslået, dette gjaldt dog i praksis kun overklassens døtre, for løsthængende flagrende hår var ikke praktisk under dagens mange gøremål, i stedet kunne håret bindes op, flettes og lignende. Det tildækkede hår kom derved også til at indikere ægteskabelig status, foruden at man var en ærbar kristen kvinde. Muligvis har der allerede inden kristendommens indførelse fandtes bestemte hovedbeklædninger som kendetegn på ægteskabelig status. I stort set alle kulturer har man syntes det var af vigtighed at understrege om en kvinde var gift eller ugift gennem bestemte dragtsymboler, og det var typisk i hovedbeklædningen det sås. I vikingetiden kendes til frisurer med højt opsat hestehale med knude, til huer og tørklæder, men vi ved ikke om nogle af disse hovedbeklædninger var specielt knyttet til gifte koner.¹

Med kristendommen blev hovedtildækningen mere systemsat, og vi kender til den fra skriftlige kilder. Næsten samtlige af de tidlige kirkefædre har dedikeret hele sider til gennemgang af kvinders hårtildækning, hvori kvinder opfordres til at være passende klædt som ærbare

¹ Wincott Heckett: 2003.

² Müller: 2004, s. 159f.

Fig. 2
Bondekone med
opbundet hoveddug eller
hue. Høstscene i Brønnested
kirke, Skåne, ca. 1425. Foto:
Svend C. Dahl.

kristne.² Hovedtildækningen varierede dog betydeligt gennem hele middelalderen og frem til vore dage. I tidlig middelalder dækkede hoveddugen sjældent håret helt, men var let draperet omkring håret og hoveddugene kunne have forskellige farver. Efterhånden blev hoveddugen ensartet hvid, og denne farve var dominerende for hovedbeklædninger op til nyere tid. Graden af tildækning varierede ofte gennem tiden, dels efter skiftende tiders smag og mode, dels efter bærerens stand og ægteskabelige status.³ I høj- og senmiddelalder fandtes et komplekst system for tildækning: unge gifte kvinder nøjedes med at dække håret, mens enker og ældre gifte koner dækkede hagepartiet tillige. De fornemste fruer måtte i så fald dække halsen helt til helt op over hagen, mens jævne måtte nøjes med at dække halsen indtil strubehovedet. De (fine,) løstflagrende hovedduge af tyndt, fint stof var desuden tegn på høj stand, jævne kvinder brugte derimod hovedduge, der var praktisk bundet i en knude eller viklet omkring håret, så det ikke hang i vejen ved dagens arbejde.

Foruden hoveddug brugtes også hue, i middelalderen typisk en lærredshue med bindebånd, der krydsedes over issen. Igennem hele middelalderen nævnes de to: hue og dug, som de almindeligste kvindehovedbeklædninger. Eksempelvis i de skandinaviske landskabslove fra 1200- og 1300-tallet, der angiver at gifte kvinder skulle bære hue eller dug. Endnu i norske egnsdragter findes de forskellige egnehovedbeklædninger i to varianter: med hue eller skaut (hoveddug), antagelig samme praksis som kendes i middelalder og renæssance.⁴ De to anvendtes sideløbende gennem hele perioden, dog med den forskel at huen, ligesom de opbundne duge var til hverdagsbrug, mens de løsthængende duge var til stads. Som noget nyt i renæssancen fik huen en mere fremtrædende plads, dannede mode og brugtes nu også til stads, mens hoveddugen efterhånden aflagdes.

Renæssancens og barokkens konehuer

Med renæssancen kom et skift, idet huen overtog hoveddugens rolle. Dette skift skete naturligvis hos overklassen først, og det tog lang tid før brugen af hue (til fint brug) sivede ned til de jævne lag af befolkningen. Hos bondestanden på landet brugte man endnu hoveddug langt op i tiden. Huerne var i begyndelsen lærredshuer, en art underhuer, hvorover en hoveddug eller endnu en linhue kunne bæres. For de fornemme kunne stoffet være fint plisseret eller af tyndt, flortet stof. Det kan af samtidige gengivelser ofte være svært at afgøre hvad der er

³ Dahl & Sturtewagen: 2008, s. 111-12.

⁴ Dahl: 2005, s. 13f., Dahl & Sturtewagen: 2008, s. 121ff., Noss: 1996, s. 232 & 237. Noss kalder linhue og linhat "halvsøster" til hoveddugen.

Fig. 3
Dorthe Skrivers med sine to mænd Hans Skriver og Herman Kremmer. Dorthe Skrivers bærer hvidt konehovedtøj, døtrene opsat hår. Korsene markerer de afdøde, mændene er tillige gengivet med bomærker. Epitafium i Maribo Domkirke, 1584. Foto: Erik Fjordside.

huer og hvad der er opbundne duge. Formentlig var mange af de tidlige huer mellemting mellem hue og dug. I løbet af 1500-årene begyndte man at bruge kulørte overhuer, mens underhuen altid var hvid, typisk af lærred ligesom de tidligere hovedduge. Ved midten af 1500-tallet begyndte adelen at pynte deres overhuer med kostbare sten, perler og guldstifter og huerne blev kraftigere, hjelmagtige huer. Moden holdt sig ind i 1600-årene.⁵

Hos det bedre borgerskab udvikledes i stedet en helt anden hovedbeklædning, hovedbeklædninger der kom til at fungere som stænderdragt langt op mod år 1700 og af landbefolkningen endnu længere. Også borgerskabets huer udvikledes på baggrund af hoveddugen, og i 1500-tallet var den næsten altid hvid. Den bestod af en hvid underhue og derover endnu en hue eller hoveddug, bundet stramt omkring underhuen. Vi ved fra skriftlige kilder at borgerkvinder også ejede kulørte huer og enkelte havde endda perlehuer, men i billeder fra tiden er det altid de hvide huer, der ses.

Forklaringen er at de særlige borgerhuer var knyttet til kirkegangsdragten, altså de dragter man tog på når man deltog i højtid, ved kirkelige handlinger m.v. De fulgte ganske vist forskellige modestrømninger, men det var en hovedbeklædning, der i særlig grad var knyttet til kirkebrug, ligesom brudekjoler, konfirmationstøj og lignende blev det senere hen. I modsætning til mændene bar gifte kvinder altid håret dækket i kirken, mens mændene tog deres hat eller hue af, når de gik i kirke.

Op igennem 1600-tallet skiftede kirkegangshuerne jævnligt form efter skiftende smag og mode. Fra midten af århundredet blev overhuerne en overgang sorte, en farve der næsten holdt århundredet ud.⁶ Underhuen blev efterhånden reduceret til et lin, en smal eller bred huekant, der blev

Fig. 4
Else Eggers, hustru til Rasmus Christensen Schöller, kancelliråd og landsdommer, epitafium fra 1678 i Køge kirke. Foto: Camilla Luise Dahl.

⁵ Troels-Lund, s. 401ff.

Fig. 5 Byskriver Jørgen Nielsen Rothenborg med familie. Damerne bære alle små hvide huer med kulørte bånd. Maleri i Ringsted Sct. Bendts kirke, 1737. Foto: Erik Fjordside.

båret under overhuen istedet for en hel underhue.⁷

Adelen havde helt afskaffet huerne ved midten af 1600-årene og havde istedet taget nye hårmoder til sig. Valke, kunstfærdigt opsatte frisurer og hårpynt blev adelens kendetegn, mens størstedelen af befolkningen endnu ærbart tildækkede håret. Mod slutningen af 1600-tallet kom hovedbeklædninger dog igen på mode, denne gang i form af højt opsatte kniplingsbesatte toppe, den såkaldte fontangemode.⁸ Lag af kniplinger blev arrangeret på toppen af hovedet og lange strimler af tyl og knipling kunne hænge ned bagtil eller langs ansigtet.

Det bedre borgerskab var ikke sene til at indoptage den nye mode, flere steder erstattede man borgerhuen helt for de nye moder, andre steder indoptog man elementer fra den nye mode i de gamle huer og fremavlede en helt ny blanding. Hos borgerskabet blev de sorte huer efterhånden erstattet af hvide i sarte, tynde stoffer.⁹ Mændene var ved denne tid begyndt at bære paryk, og også disse ændredes i takt med skiftende smag og mode. Kraver og andet mindre dragttilbehør skiftede lige så jævnlige som huerne.

⁶ Jones: 2007, s. 12-18.

⁷ Lorentzen: 1975, s. 19 og 93.

⁸ Andersen: 1977, s. 21-28, Dahl: 2007, s. 1ff.

⁹ Dahl: 2007, s. 3ff.

Fig. 6 Røsnæs-kvinde i kirkedragt med hvidt hovedtørklæde. Foto: Inga Aistrup, fra Ellen Andersen: Folkedragter i Danmark, Nationalmuseet 1952.

Hovedtøjer på landet

Bondekvinderne var mere konservative og holdt fast i de gammeldags hovedduge længe, men også her vandt huerne efterhånden indpas. Flere steder kombinerede man huerne med hoveddug og fremstillede sine egne landlige varianter. Efterhånden havde de forskellige egne særlige præg alt efter hvilke elementer man havde lånt og hvordan de blev kombineret.

Efterhånden som overklassen udskiftede de mørke huer for lyse, fastholdt man i almuen de sorte konehuer langt op i tiden. Det var især fra borgerskabets moder man lånte. Hovedbeklædningen blev ikke fastfrosset i tid af den grund, kun grundelementerne var de samme helt frem til nyere tid, men smådetaljer og snit ændredes i takt med skift i moderne. Op igennem tiden ændredes hueformerne fra en slags til en anden, f.eks. fra tostyks- til trestykkshuer og til puldhuer med nakke. Pynt og dekoration varierede m.m. Ligesom det havde været skik siden middelalderen, fortalte hovedbeklædningen om bæreren var ugift, gift eller enke. I nogle egne var det typen af hovedbeklædning, andre steder markeredes det igennem farver eller særlig pynt.¹⁰

Som noget særligt bar også de ugifte kvinder på landet håret dækket, den gamle skik med at jomfruer kunne bære håret udslået, havde gennem tiden kun tilknytning til overklassens døtre. Blandt de lavere stænder var det udelukkende på pigens bryllupsdag at hun bar håret "åbent", ellers bar hun typisk håret opsat eller i fletninger. Derefter modtog pigen, efter ægteskabets indgåelse, sin konehue eller anden hovedbeklædning som tegn på at være trådt ind i de giftes rækker. Brugen af brudeslør er en langt nyere skik optaget blandt det finere borgerskab, og skønt skikken har sine rødder i middelalderens hoveddug, så er den vendt helt på hovedet. For i middelalderen modtog bruden sin hoveddug efter brylluppet, som tegn på hendes nye ægteskabelige status, mens brudesløret i nyere tid er knyttet symbolsk til den jomfruelige brud.¹¹ I vore dage bruges brudesløret af de fleste uanset om pigen er jomfru eller ej, men i lang tid var det kotume at kun førstegangsgifte bar slør, mens kvinder, der giftede sig anden eller tredje gang i stedet bar hat eller anden hovedbeklædning.

Flere steder i landet holdt man fast i de særlige egnehovedtøjer langt op i nyere tid. Moderne i byerne ændredes derimod bestandigt. Efter fontangemoderne kom pandekageflade hovedtøjer, senere høje kapper med kniplinger og pynt, der stod i en brus omkring ansigtet. I 1800-tallet kom forskellige kyser, kapper og hatte på mode med jævne mellemrum. Men gennem hele 1700- og 1800-tallet, var fine damers hoveder dækket på den ene eller anden måde. Man viste sig sjældent på gaden uden hat eller anden hovedbeklædning, en skik der holdt sig langt ind i det 20. århundrede. Eneste undtagelser var til stadsbrug, hvor hat kunne afløses af elegant opsatte

¹⁰ Andersen: 1960.

¹¹ Andersen: 1934, s. 163f.

frisurer og hårpynt, men til hverdag og i kirken var håret dækket som det altid havde været i generation efter generation.

Også blandt bondestanden var de fineste hovedbeklædninger specielt knyttet til højtidsbrug. I kirken om søndagen bar man sit fineste tøj og dækkede håret ærbart under sit fine hovedtøj. Til hverdagsbrug dækkede man også håret, men da havde det ofte en mere praktisk end religiøs karakter. Et opbundet hovedtørklæde var praktisk til dagens arbejde, så håret ikke hang i vejen. I visse egne af landet fik selv de praktiske hverdagstørklæder egnspræg, typisk i form af særlige karakteristiske vævninger og mønstre, eksempelvis Fanøkvindernes særlige ternede tørklæder, der var blevet populære fra 1700-tallet og fremefter. Praktiske, enkle tørklæder blev både brugt byerne og på landet til dagligbrug langt op i tiden. Tørklæderne havde egentligt mere karakter af sjal eller skulderklæde, men de kunne også kastes over håret i en håndevending.

Fig. 7 Marie Christine Andersen, en nordbornholmsk husmandskone med "malketørklæde" på vej til malkning, Olsker, ca. 1930'erne. Privatfoto, Bornholms Sporvognstrafik.

Hovedtørklæderne i nyere tid

Med skiftende tiders påvirkninger fik hovedtørklæder endog et modeboom; i 1910'erne og -20'erne blev særlige "automobil" tørklæder populære, de var gerne lange flagrende smalle hovedtørklæder, let draperet omkring håret. I 1940'erne og -50'erne hvor permanentet hår var moderne, bar man hovedtørklæder på gaden for at beskytte frisuren og med 1960'ernes toupehår blev tynde, transparente silke- og crepetørklæder i forskellige farver populære. I 1970'erne var det blandt den politiske venstrefløj, at "bedstemortørklæder" blev populære. Det blev også moderne at benytte stofbleer som hovedtørklæder, de blev farvet og pyntet på forskellig vis og bundet om håret som de traditionelle tørklæder.

Designere og fabrikanter fulgte naturligvis med tiden og snart kunne "bleerne" sælges som modetørklæder overalt i butikkerne.¹² I 1990'erne blev det en overgang moderne med store strikkede sjaler foldet omkring hår og skuldre som et hovedtørklæde. Samme måde at bære sjal brugtes på landet gennem størstedelen af det 19. århundrede.

I nyere tid er det hovedsageligt arabiske kvinders hovedtørklæder, der ses på gaderne herhjemme. Modsat den gængse overbevisning er det ikke kun muslimske kvinder, der dækker håret, men også kristne kvinder fra østen, den arabiske halvø og Nordafrika, tildækker håret præcis som man har gjort i Danmark i århundreder. De arabiske og muslimske hovedtørklæder er ligeså forskellige som de danske egnstørklæder. De tæller så forskellige udtryk som de ortodokse kvinders helt hvide eller helt sorte, enkle hovedtørklæder til de moderigtige og mondæne unge pigers og kvinders Gucci- og Diortørklæder i skiftende modifarver og -materialer. Hvem ved, måske finder hovedtørklædet igen vej til de danske kvinder og måske

¹² Dahlerup: 1971, s. 131f.

bliver de arabiske modetørklæder også indtaget blandt moderigtige danske unge. I alle fald er det de arabiske såkaldte "palæstinensertørklæder" der er det største hit blandt grupper af danske unge¹³, men ændret til danske hovedtørklæder gennem deres mange forskellige modifarver som rød, pink og grøn, der ligger langt fra de oprindelige.

Hovedtørklædet, der nu af mange ses som en arabisk skik, har en lang tradition i danske kvinders historie, og som noget nyt i det 21. århundrede bæres de nu også af drenge og unge mænd.

Hår og hovedtøjer i Dragtjournalen

Under temaet hovedtøj, hår og halsbeklædning, har forfatterne på dette særnummer af Dragtjournalen bidraget til vores viden om dragttilbehørets historie. Artiklerne indeholder så forskelligt stof som egnshovedtøjer, kraver, parykker, 1500-1600-tallets hovedbeklædning og meget mere.

Læserne kan blandt andet fornøje sig med læsning om en huekone fra Nordsjælland og se hendes fint broderede huenakker, læse om hvordan parykker i 1700-tallet markerede stand og status, og om præstestandens pibekraver, om deres brug og tilvirkning. Man kan også finde historien om Læsø-dragtens hvivklæde og se hvordan hovedtøjer har taget sig forskelligt ud fra egn til egn. Og ikke mindst læse om Chr. IV's sønderskudte hue, der i dag har noget nær status af nationalklenodie. Bidrag der alle, er med til at supplere vores kendskab om og til fortidig og nutidig dragtskik.

Som man vil se af denne og de følgende artikler, kan brugen af kvindehovedbeklædning i Danmark meget groft skitseres som:

Tidligste middelalder: kilderne hertil er mangelfulde, men forskellige former for hoveddug var det almindeligste. Disse var tidligere blevet optaget af kristne kvinder, der efter udenlandsk skik, var begyndt at indoptage lange hovedduge. Før da brugtes dog også adskillige hovedbeklædninger som eksempelvis huer og hætter, der kendes fra fund fra jernalderen, måske har der også fandtes former for tørklæder.

Middelalderen: både jævne og fornemme kvinder bar hoveddug, jævne kvinder ofte opbundet dug, mens fornemme bar løsthængende duge. Lærredshuer brugtes til praktisk daglighovedtøj. Enker og ældre kvinder bar mere omfattende hovedtildækning ligesom nonner.

Senmiddelalderen: Fornemme kvinder kombinerede valke og huer med deres duge, jævne kvinder brugte endnu hovedduge, enten opbundet eller sammen med hue, eller som noget nyt, nu løsthængende til stads som fornemme kvinder havde gjort før.

Renæssancen: fornemme kvinder udskiftede hoveddugen med forskellige huer, ofte kulørte og fint pyntede, til daglig hvide huer. Jævne kvinder bar både dug eller hvide huer, ofte kombinationer af hue og hoveddug i eet, f.eks. linhatten. Hoveddug brugtes endnu til stads eller overhovedtøj, men kulørte huer begyndte at finde vej til de finere borgere til pænt brug. Blandt de fornemme brugtes hoveddug kun af enker og til sorg.

Barokken: fornemme kvinder havde baret hår med hårsmykker eller kostbare huer, borgerskabets kvinder begyndte at aflægge de hvide huer for sorte, specielt til kirkegang. Fornemme enker bar hoveddug/slør. I enkelte landområder eksempelvis i Skåne og Blekinge, brugtes hoveddug endnu af landbefolkningen til stads.

Nyere tid: forskellige hår- og hovedtøjsmoder optoges blandt overklassen. På landet udskiftedes de sorte huer efterhånden med lyse eller kulørte, nogle steder aflagdes de sorte aldrig helt. Flere nye hovedtøjer kom til, f.eks. nattøj, kapper, kyser m.m. efter inspiration fra borger- og overklassemoderne. Hovedtørklæde kunne bruges sammen med huen som "overtøj".

¹³ Bodding-Jensen & Dahl: 2007, s. 40.

Det 19. og 20. århundrede: egnehovedtøjerne blev efterhånden aflagt til fordel for bymoder. Kvinder bar stadig hovedbeklædning, nu oftere i form af hat efter forskellig snit og mode. På landet brugtes endnu hovedtørklæde, ofte omkring bart hår, til hverdag og praktisk brug eller et sjæl lagt om hovedet.

Vor tid: ingen faste regler for hovedbeklædning, de optages og aflægges efter smag og mode. De fleste går helt uden, eller begrænser dem til praktisk brug, eksempelvis vinterhovedtøjer.

Litteratur:

- Andersen, Ellen: Brudens hovedtøj. I *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*, årgang 1934, pp. 163-168. Kbh. 1950.
- Andersen, Ellen: *Danske bønders klædedragt*. Carit Andersens Forlag, Kbh. 1960.
- Andersen, Ellen: *Folkedragter i Nationalmuseet*. Nationalmuseet, Kbh. 1971.
- Andersen, Ellen: *Moden i 1700-årene*. Nationalmuseet, Kbh. 1977.
- Boding-Jensen, Kitt & Dahl, Camilla Luise: Ungdomshusbrugere og deres forhold til tøj. *Dragtjournalen*. Årg. 1, Nr. 1, 2007, s. 37-43.
- Dahl, Camilla Luise: *Dronning Helvigs hoveddug: kalkmaleriet i Næstved Sct. Peders kirke*. Næstved Museum, 2006. URL: <http://www.aabne-samlinger.dk/naestved/historie/hoveddug.pdf>
- Dahl, Camilla Luise: Fontangemoden i senbarokkens kvindehovedtøjer, ca. 1680-1730. *LivingHistory*, 2007, s.1-10. URL: <http://www.livinghistory.dk/artikler/Fontangemoden.pdf>
- Dahl, Camilla Luise: Kruseler og krusedug: luner og modepræg i kvindelig hovedbeklædning i 1300-tallet, i: *Herolden*, vol. 2, årg. 9, 2005, s. 13-19.
- Dahl, Camilla Luise: *Strige, Glissing, Skaut: Terminologiske undersøgelser af genstandsfeltet "hovedbeklædning" samt typologiske angivelser deraf i skriftlige kilder fra ca. 1200-1600*. Speciale, Københavns Universitet, Institut for historie, Saxo-institut, marts 2007.
- Dahl, Camilla Luise & Sturtewagen, Isis: The Cap of St. Birgitta. *Medieval Clothing and Textiles*. Vol. 4. Eds. R. Netherton & G. R. Owen-Crocker. Boydell Press, 2008, s. 99-142, in print.
- Dahlerup, Ulla: Tøj – en kommerciel fidus. *Folk skaber klæ'r, klæ'r skaber folk*. Nationalmuseet, Kbh. 1971.
- Frøsig Dalgaard, Hanne: Stand og mode. *Folk skaber klæ'r – klæ'r skaber folk*. Nationalmuseet, Kbh. 1971, s. 86-107.
- Jones, Dorothy: Barokkens kvindehuer: Huerne hos tre medlemmer af slægten Bacher i Næstved. *Dragtjournalen*. Årg. 1, Nr. 1, 2007, s. 12-18.
- Lorentzen, Erna & Thyrring, Ulla: *Folketøj på landet*. Nyt Nordisk Forlag. Kbh. 1977.
- Lorentzen, Erna: *Folks tøj i og omkring Århus 1675-1850*. Den Gamle By, Århus, 1975.
- Müller, Mechthild: Schleier, i: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, bd. 27, red. H. Beck, D. Geuenich & H. Steuer. Verlag Walter de Gruyter, Berlin, 2004, pp. 159-164.
- Noss, Aagot: *Krone og skaut*. Norsk Folkemuseum & Aschehoug, Oslo, 1996.
- Troels-Lund, T.: *Dagligt liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*. Bd. 2, Fjerde Bog: Klædedragt. Kbh. 1968.
- Wincott Hecket, Elizabeth: *Viking Age Headcoverings from Dublin. Medieval Dublin Excavations 1962-81*. Ser. B. vol. 6: 2003. National Museum of Ireland. Royal Irish Academy. Dublin, 2003.

Mønster og hue finder hinanden

En silke- og sølvbroderet hue fra Nordsjælland

Lita Rosing-Schow

“De bevarede huer viser, at huekonerne i Nordsjælland var fuldt så professionelle som kollegerne på “Heden”,...”¹ Sådan skriver Lone de Hemmer Egeberg i sit hæfte om Huekoner i Nordsjælland. Og efter at have gennemgået såvel guld- som sølv- og silkenakker fra de tre nordsjællandske museer, Folkemuseet i Hillerød, Industrimuseet Frederiks Værk i Frederiksværk og HHKC, Gilleleje museum, kan jeg kun give hende ret. Af alle de fine huer, som findes på museerne, holder jeg mest af de huer der består af en kombination af silke- og sølv- eller guldbroderi. De såkaldt klare nakker, dem der skinner i rent guld er meget flotte og har været ren prestige, mens de tidlige er mere “folkelige”, men også mere poetiske.

Jeg vil derfor koncentrere denne artikel om en enkelt hue, da jeg fandt den korresponderede til et af de mønstre, der er optegnet i sytningen, Emma Eckmanns lille mønsterbog, som findes på Kunstindustrimuseets bibliotek. Emma Eckmann boede på Amager, hvor hun bl.a. syede Amager-tørklæder. Denne bog har dog formentlig oprindeligt tilhørt Laurine Larsen fra Laugø, en lille landsby nær Helsingør i Nordsjælland, hvilket jeg ved fundet af den her omtalte hue, vil prøve at bevidne. (Fig. 1-4)

Huen fra Udsholt

Jeg havde set og var blevet fascineret af mønstertegningen til en guldnakke i Lone de Hemmer Egebergs bog om huekoner. Her stod der i billedteksten under mønstertegningen: “Tegning til guldbroderi i Emma Eckmanns prøvebog, udført i en ældre regnskabsbog, måske for huekonen Laurine i Laugø ved Helsingør.”² Denne tekst pikerede mig, da jeg i mit virke på Folkemuseet i Hillerød og på Gilleleje museum kender en del til landsbyen Laugø. Jeg fik lov at se bogen på Kunstindustrimuseets bibliotek, hvor jeg fik den affotograferet. Herefter gik jeg i gang med at kigge på huerne, et par hundrede i alt fra de tre nordsjællandske museer for at finde et mønster, der kunne passe. Intet resultat!

Men Gerda Hesager, 87 år, der gennem mange år har været tilknyttet Gilleleje Museum som frivillig, er i besiddelse af flere huenakker. Hun er forhenværende folkedanser og har bl.a. en gammel hue hun bruger til sin folkedanserdragt.

Jeg så endnu engang på Gerda Hesagers huer, og det viste sig at Gerdas mest velbevarede hue er identisk med én af mønstertegningerne i Laurine Larsens/Emma Eckmanns mønsterbog.

Gerda Hesager har i sin tid fået huen af sin nabo, Astrid Hansen, Udsholt, f. 1899. Huen har tilhørt Astrid Hansens mormor, Karen Pedersdatter, f. 1830. Hun kom fra Vejby, samme sted, som Laurine Larsen kom fra. Huen kan have tilhørt hende, eller den kan have tilhørt hendes mor, Johanne Pedersdatter. Laurine havde nemlig sin storhedstid som huekone i 1840'erne og 1850'erne.

Huen er meget velbevaret, og det skyldes ikke mindst at Gerda Hesager fik den i hænde på et ret tidligt tidspunkt. For som hun fortæller: “Da jeg fik den dragkiste, som Astrid før sin død havde lovet mig, og hvori huerne havde ligget, var alt ædt af mus!”

De tidlige femfligede huer i ren silke eller i en kombination af silke- og sølv/guldbroderi stammer fra 1840'erne. Ca 1850 blev huerne broderet i ren guld- eller sølvsprængning med nogle få pailletter og kantiller. Mens huerne fra 1870 blev syet næsten uden sprængning, men med et

¹ Egeberg: 2003, s. 21.

² Egeberg: 2003, s. 21.

Fig. 1-4
 Fig. 1: Et eksempel på en tidlig hue, ca. 1840. Folkemuseet i Hillerød mus.nr. 415-1985.
 Fig. 2: Sølvnakke med sprængning fra Gilleleje Museum, ca. 1850. Mus.nr. 6870x2.
 Fig. 3: Guldnakke ca. 1870 i næsten ren kantille. Folkemuseet, mus.nr. 412x126.
 Fig. 4: En af de seneste huer ca. 1880, "fancy". Folkemuseet mus.nr. 254x46.

Fig. 5 Gerda Hesagers hue set fra nakken og fra siden. Den samme hue som findes i Laurine Larsens mønsterbog.

væld af kantille, pailletter og agern, ligesom understoffet blev helt dækket. Sidst i perioden, ca. 1880, kom så de guldnakker jeg kalder for “fancy”, idet man bevæger sig mere og mere væk fra de traditionelle mønstre og syr figurer, der snor sig vildt mellem hinanden. (Fig. 5)

Huen er syet på mørkebrunt glat fløj, som det var almindeligt for området. Huens sorte bomuldsfoer er af nyere dato, sat i af Gerda Hesager, men det oprindelige foer sidder inde under. Silkebåndene er oprindelige, mens korsklædet er kniptet som kopi af et gammelt. Der sad dog ikke korsklæde på huen, da Gerda Hesager fik den.

Huen er meget enkel, men også meget yndig. Den er symmetrisk i mønsteret, syet omkring en midterblomst og en midter-fold. Stoffet er ikke helt dækket, som det ses i de senere huer. Små pailletter syet på med sølvtråd slynger sig imellem og rundt om blomsterne.

En anden ting som går igen i mange af tidens huer er den krans der dannes, være det i silke, sølv eller guld, mellem midterpartiet og yderkanten. Kransen er syet i kontursting. I nogle huer mere tydelig end i andre. Fra denne krans udgår strenge til de forskellige blomster.

Mønsteret består af et midtermotiv, en stor blomst med tre opadvendte blade, hvoraf de to yderste er fligede og det midterste lancetformet uden flige, syet i sprængning.

De nedadvendte blomsterblade, som består af et stort lancetformet midterblad med en bladstreng i midten, har en række små sølvpailletter, 8 ialt, syet på med en synlig sølvtråd. På hver side af dette midterblad sidder tre smalle blade hvoraf de to yderste hænger sammen foroven.

Som støvdragere i blomstens midte sidder fire kopper, som buer opad. Desuden er der markeret støvdragere der går ud mellem blomstens blade. De er syet med sølvtråd og kontursting med en koppe for enden på de fire opadgående. Mellem de nedadgående blade er der syet rækker af pailletter med kopper forneden.

Fligene, fem i alt på huen, er syet to med sølvsprængning og tre med silkeflos.

Fig. 6
Gerda Hesagers hue,
nærbillede af nakken som
findes gengivet i Laurine
Larsens mønsterbog.

Fligen i midten under den store sølvblomst står som en blomstrende støtte for denne. Stænglen snor sig i mørkegrønt med små blade og fimrehår i mørk og lys orange og brunorange. To kopper markerer slyngningen. Foroven en rund blomst med grønne svøblade forneden og mørk- og lys orange blomst. På hver side af denne sidder, oppe under sølvblomsten, to blomsterknopper i hver side. Mørk-brunorange med grøn midte og to lyslilla med grøn midte.

På hver side af midterfligen er syet to blomsterstængler i sølvsprængning. De er fligede og ender i et lancetformet blad. Oven over hver bladstængel sidder en lille sølvblomst eller firkløver syet i sprængning. Både det øverste blad i stænglen og firkløveren er omkranset af en række små pailletter sat med lidt afstand med sølvtråd imellem.

De to yderste flige har næsten den samme silkeblomst. Her er den dog ikke slynget, men mere bastant syet med silkeflossen i fladsyning, grøn forneden, lys orange/laksefarvet og mørk brun-orange. Ovenover en blomst med 6 blomsterblade, lyslilla yderst, lysorange inderst og med en koppe i midten.

Rundt om midterblomsten følges de nederste silkeblomster desuden op af to orange blomsterknopper, så de danner en krans omkring den midterste sølvblomst. Ud fra denne krans går to store silkeblade, der har en kontur i orange fladsyning med franske knuder strøet i midterpartiet i lys orange.

Ovenover midterblomsten op mod huens kant er ligeledes syet to silkeblade, som danner front mod hinanden med en koppe imellem sig. Bladene har en kontur af lys orange, dernæst en mørkegrøn bort, mens midten består af kantiller, som ligger som bladstreng.

På hver side af disse blade sidder først en sølv firkløver/blomst, dernæst en rund silkeblomst med 6 blomsterblade med grønne midterpartier og en koppe i midten. Farven er mørk orange. Så følger en sølvfirkløver og endnu en sølvfirkløver samt endnu en silkeblomst. Magen til den anden, men denne gang i lys orange.

De udstrøede sølvpailletter er ligesom stjerner på en nathimmel hvorimellem blomster og blade lyser op som kometer. Midterblomsten står frem som et mega stjernes kud. (Fig. 6)

Fig. 7 Mønstertegningen til Gerda Hesagers hue, som den ser ud i Laurine Larsens møsterbog.

Fig. 8 Del af mønstertegningen med farveangivelser og udsnit af Gerda Hesagers hue. På mønstret er med lille gnidret skrift tilføjet karmsinsrødt og gröndt.

karmsinsrødt

gröndt

Mønstertegningen og farverne i huen

På mønstertegningen i bogen er midterblomsten tegnet hel, ligeledes blomsten i silke på midterfligen. Det samme er de to sammenstillede blade i silke oven over den store blomst. Resten af mønsterets venstre side er tegnet, da det er identisk med mønsteret på blomstens modsatte side.

Alt er tegnet op, figurerne i sølvsprængning ligesom de forskellige silkeblomster. Kopper er markeret tydeligt ligesom pailletterne og strengene imellem dem er tegnet op.

Et par steder er det ligesom om, der er skrevet nogle oplysninger ind, farver, eller sting. Det er næsten ikke til at se. (Fig. 7)

Men er farverne da de samme i huen som dem, der er påskrevet mønsteret?

Farverne brugt i huen er: Tre nuancer af orange, mørk brun-orange, orange og lys orange/laksefarvet. Dertil lyslilla og mørkegrøn.

Denne hue skiller sig ud fra mange af de øvrige nordsjællandske huer ved ikke at have den blå farve med.

Mange af Laurines farvebetegnelser i mønsterbogen ender på rødt. Det er dog meget svært at tyde blyantsskriften: *Karmsinsrødt* = karmoisinrød, som er en rød farve, der går lidt over i det lilla; *mörketrødt* = mørkerød, *lefverödt* = livrød, en art lyserød. Desuden står der: *gröndt* = grønt og *fioletbrundt* = brunlilla. Laurine har været glad for d'er i sin stavning. (Fig. 8)

Farverne angivet i mønsterbogen er altså lig de farver, der nu ses i den bevarede hue.

Laurine Larsdatter

Lone de Hemmer Egeberg skriver: "*Materiale fra Nordsjælland viser imidlertid, at det ofte var gifte koner, (i modsætning til tidligere fremhævet, at det skulle være unge piger, der syede nakker) der over en årrække syede huer. Grunden til, at huekoerne ikke holdt deres virksomhed hemmelig var den, at de fleste kom fra håndværkerhjem (ikke fra borgerskabet), dels at et kendt og respekteret navn var en betingelse for at få bestillinger. Alligevel har det været svært at finde oplysninger om dem i arkiverne, da de ikke har næringsbrev og ikke anføres med deres erhverv i folketællingerne.*"³

Laurine Lars Datter blev født den 30. marts 1820 i Vejby.⁴ Hun var gårdmandsdatter, men giftede sig nedad med husmand Jørgen Jensen fra Laugø. Årsagen til hun giftede sig nedad var formentlig at hun blev gravid som 17-årig uden for ægteskab.

Laurine kan have lært at brodere hjemmefra, da hun altså var gårdmandsdatter, eller hun kan have været i huset, måske i København og have lært det der.

Ved folketællingen 1845 kan vi finde en Laurine Larsdatter i Laugø: Frederiksborg, Holbo, Helsing, Laugø, et Huus, 7. Men ved folketællingen i 1855, hvor Laurine er 35 år, er de flyttet til nr. 8, og nu er det en gård.

Det er måske gennem Laurines arbejde som huekone familien har fået bedre råd. Det kan også senere ses at manden ikke længere arbejder med sin jord, han benævnes da som parcelist. Og da manden dør og sønnen overtager gården, viser det sig at det er Laurine, der stadig bor her, som underholder sønnen!⁵

Laurine dør den 27. december 1888.⁶ Dog er der på intet tidspunkt i folketællingerne nævnt at hun er huekone.

Nogle af Laurines efterkommere kan vi finde i Utah, USA. De blev mormoner og søgte derfor til Salt Lake City.

I "Livstykker" står der bl.a.: "*Det var specielt let for kvinder..., at opnå en særlig næringsbevilling for eget forarbejdet, samt til at sælge indenrigsfabrikerede varer.... Hvis manden var skrædder eller tøjmaker (væver), kunne konen også sælge via hans borgerbrev.*"⁷ Altså bekræfter dette hvorfor konens erhverv ofte ikke er opført i folketællingerne.

³ Egeberg: 2003, s. 21.

⁴ I kirkebogen er hun ved dåben kaldt *Laurine Lars Datter*, måske en stavfejl. Vejby kirkebog 1814-1842, Holbo herred, Frederiksborg amt, fol. 71. Ved sin konfirmation kaldes hun *Laurine Lars dtr*, ibid, fol. 169.

⁵ Folketællinger: Frederiksborg amt, Holbo herred, Helsing sogn, Laugø: år 1845, 1850, 1855, 1860 og 1880.

⁶ Helsing kirkebog: 1886-1891, Holbo herred, Frederiksborg amt, fol. 150.

⁷ Christensen: 1989, s. 115.

Videre gives der et eksempel på et såkaldt svendeægteskab, hvor ægtefællerne bor hver for sig, men står opført som gifte: “I 1801 boede Margrethe stadig til leje, nu 55 år gammel og stadigvæk gift første gang....Margrethe ernærede sig ved at holde systole. Da hun døde som 65-årig i 1811, blev hun benævnt som bager Boøegs kone. Ved at blive stående som gift kone i myndighedernes protokoller har Margrethe kunne bevare sin status, som gav hende mulighed for at have eget erhverv, systolen.”⁸ Altså en anden mulighed for en kvinde med syning af huer som erhverv.

(Fig. 9)

Hvordan mønsterbogen, som vi nu kan være sikre på har været Laurines, er endt i Emmas gemmer forbliver et mysterium. Emma Eckmann blev født i Store Magleby på Amager i 1840. Hun var ugift og ernærede sig som sy pige. Hun blev 96 år og levede hele sit liv på Amager.

Lone de Hemmer Egeberg skriver i “Guldbroderi og Huekoner” fra 2003: “Emma Eckmanns originaltegninger til guldnakker, udført 1825-1900 i Hollænderbyen på Amager, findes nu i Kunstindustrimuseets Bibliotek. Hun har tilsyneladende siddet på Amager og broderet guldnakker, skønt de ikke brugtes der. De må i så fald have været beregnet til salg i København eller andetsteds på Sjælland. Det kan også tænkes, at hun har overtaget mønstersamlingen fra en sjællandsk huekone.”⁹

Bogen, som findes i Kunstindustrimuseets bibliotek, er en lille tynd bog i fast bind, mørkegrøn udenpå. Når man åbner bogen er der igen en forside, denne gang gråblå og med en sirlig håndskrift står der skrevet: “Zifferbog for Larine Larsen, Laugøe, 2/7 –49” (hvilket må stå for 1849). Det faste bind er sandsynligvis noget der er kommet til senere. Det at Laurine skriver med sin sirlige skrift med pen og blæk: Larine virker foruroligende. Skriver hun virkelig sit navn forkert? For det ser ikke ud som om hun sjusker.

I 1808 kom loven om fast slægtsnavn som patronym. Slægtsnavnet betød at pigerne tog faderens efternavn i stedet for hans fornavn som efternavn (patronym). Det betød med andre ord, at hvis faderen hed Peder Larsen skulle døtrene hedde N.N. Larsen i stedet for N.N. Pedersdatter. Det var desuden ikke ualmindeligt at en persons fornavn kunne staves på mange forskellige måder i samtidige kilder, - og at personen ikke selv havde styr på, hvordan fornavnet stavedes. Altså er Larine Larsen og Laurine Larsdatter den samme person.¹⁰

(Fig. 10)

Det er altså en regnskabsbog vi har at gøre med, og der er da også skrevet fine kolonner med tal i sort blæk. Men nogle sider henne i bogen dukker den første mønstertegning op, som dækker

Fig. 9 Her ses Emma Eckmann som gammel kone, 1930. Hun blev efterhånden en kendt og respekteret “sy pige” på Amager.

⁸ Christensen: 1989, s. 115.

⁹ Egeberg: 2003, s. 21.

¹⁰ I folketællinger kaldes hun både Larine og Laurine samt både Larsen og Larsdatter, men da hun hver gang opføres med samme familie og som født i Vejby samme år, ved vi det er samme Laurine.

Fig. 10

Laurines Larsens håndskrevne navnetræk med datoen 1849 på forsiden af regnskabsbogen.

over nogle af regnskabstallene. Tilsyneladende har regnskaberne ikke noget umiddelbart med hendes virke at gøre, men er en bog hun har haft til sin rådighed med nogle tomme sider bagi, som hun så har udnyttet til sine mønstertegninger.

Lone de Hemmer Egeberg skriver desuden under en illustration fra bogen: *“Tegning til guldbroderi i Emma Eckmanns prøvebog, udført i en ældre regnskabsbog, måske for huekonen Laurine i Laugø ved Helsing. Samlingen indeholder også mønstre til silkebroderi med angivelse af de anvendte farver.”*¹¹

Så vidt jeg kan se er der højst to af mønstrene, der kan være såkaldte klare nakker, altså nakker kun syet i guld- eller sølvtråd, kantille, kopper etc. Jeg mener hovedparten af mønstrene er forlæg til kuer i kombineret sølv/guld og silke. Det er tydeligst at se på fligenes bladstængler. Her kan man se på tegningen om det har været til sprængning eller til fladsyning i silkeflos. Et par af huerne ser også ud til at have været forlæg til syning kun i silke.

Der er ialt 9 tegninger i bogen. Den første og den sjette er øjensynligt syet med megen sprængning og mange kopper samt pailletter og noget kantille ind imellem. Den femte har helt tydeligt en midte bestående af fire store silkeblomster, og det ser ud til at kun én af fligene er syet med metalsprængning. Desuden ser det ud til, at der er syet lidt pailletter på samt en smule kantille.

Den sidste hue i samlingen er tydeligvis også hovedsageligt syet i silke. Her er det kun en forholdsvis lille midterblomst, der ser ud til at kunne være syet i metalsprængning med nogle kopper ind imellem. Resten af mønstertegningerne til huerne ser ud som om det er en halvt-om-halvt silke- og metalsyning på linje med Gerda Hesagers.

Fra mønster til hue

Man skal se godt på mønstrene for at se sammenhængen med den faktiske hue; og tage hver del af huen og sammenligne med mønstertegningen, for at gøre sig klart om det virkelig er den samme hue. Men i tilfældet med Gerda Hesagers hue er jeg ikke i tvivl.

Flere huer fra samlingen i Folkemuseets i Hillerød, har dele til fælles med den 8. tegning i mønsterbogen. Huerne har det til fælles at de har en bestemt slags silkeblomst syet langs den

¹¹ Egeberg: 2003.

Fig. 11
En anden mønstertegning
fra bogen, som kan minde om
nogle huer fra de nordsjællandske
museer.

øverste kant af huen. En meget karakteristisk og anderledes blomst en de øvrige. Blomsten eller figuren består af en trekant, måske svøbblade, hvorfra der står fem til 7 stråler ret op i luften.

Således minder en kombineret sølv- og silkehue, mus. Nr. 112-1978, fra Folkemuseet om tegning nr. 8 i mønsterbogen. Farverne er blå, lilla, grøn, rødbrun. Den har fire af de karakteristiske blomster, en midterblomst der har de samme fire små sølvblade forneden i blomsten samt den samme slags "krone" i sølv foroven i blomsten.

På Hillerød-huen er der en lille fir-bladet blomst eller firkløver foroven, på mønstertegningen er der en blomst med 8 blomsterblade. Mellem hver af de karakteristiske silkeblomster er der på mønstertegningen et lancetformet sølvblad, mens der på huen er et fliget sølvblad. Alle fem flige forneden på begge, tegning og hue, er i metalsprængning.

En anden hue fra Folkemuseet, mus.nr. 74x51 er syet i sølv/guld og silke. Farverne er blå, rød, lyslilla og grøn. Denne hue har 6 af de karakteristiske blomster langs huens øverste kant. Imellem dem er et bægerformet blad i metalsprængning. Midterblomsten ligner ikke den på mønstertegningen, ligesom der kun er tre midterflige i metalsprængning flankeret af blomster i silke på yderfligene. Resten af huen er også væsentlig forskellig fra den på mønstertegningen.

En tredje hue fra Hillerød er mus. Nr. 35-1956, syet i sølv og silke med farverne: Rød, blå, grøn og lilla. Foroven er 6 af de karakteristiske silkeblomster med bægerformede metalsprængninger imellem. Huen har ikke nogen midterblomst der ligner den på mønstertegningen ligesom huens øvrige mønstre ikke er identiske med dem på tegningen.

En sidste hue fra Folkemuseet i Hillerød er mus.nr. 90-1924. Den er syet i sølv og silke med farverne rød, orange, grøn og blå. Den har 15 blomster, der kan minde om de karakteristiske blomster fra de øvrige huer og mønstertegningen. Men derudover har den kun få mindelser om huen på mønstertegningen. (Fig. 11)

Konklusion

En mulig konklusion må derfor være, at mønstrene i bogen er tegnet af en huekone i Laugø, der hed Laurine eller Larine Larsen eller Larsdatter, og at bogen oprindeligt har været en regnskabsbog i hendes eje, som hun har udnyttet til sine mønstertegninger, da der har været blanke sider, som ikke skulle benyttes. En anden mere fjerntliggende mulighed er at Emma Eckmann skulle have fået fat i en regnskabsbog tilhørende Laurine, hvori Emma så har udnyttet de resterende blanke sider til egne tegninger til forlæg til huer, som hun skulle have syet til huer brugt i København og omegn, da man ikke på Amager brugte hverken de silke- eller klare nakker.

Tilbage er så gåden om hvordan mønster/regnskabsbogen skiftede ejerskab. Den kan på én eller anden måde været gået i arv til Emma Eckmann, da denne kun var 9 år på det tidspunkt Laurine prentede sit navn udenpå.

Tak til Kunstindustrimuseets bibliotek for tilladelse til at fotografere Emma Eckmanns mønsterbog.

Tak til Dragør Lokalarkiv for fremsendelse af oplysninger og billeder af Emma Eckmann.

Tak til Camilla Luise Dahl for eftersøgningen i kirkebøger og folketællinger, så vi kunne få vished om Laurines eksistens og levnedsløb.

Tak til Gilleleje Lokalarkiv for hjælp til at finde Laurine Larsen i Laugø.

Litteratur:

Andersen, Ellen: Huekoner. *Budstikken*, Årg. 1962, s. 9-30.

Berlingske Håndarbejdsbog: Silkebroderi. København, 1943, s. 27.

Christensen, Lone Rahbek: *Livstykker. Kvindeliv inden for håndværk og handel i 1700-tallet*. København, 1989.

Dalgaard, Hanne Frøsig: *Ammehuer med guld og røde silkebånd*. København, 1985.

Dragør Lokalarkiv: Emma Eckmann.

Egeberg, Lone de Hemmer og Tove Werner Larsen: *Guldbroderi og Huekoner, Om kunsthåndværk for gejstlighed, adel og bonde*. Værløse Museum, 2003.

Foreningen til Folkedansens Fremme: *Montering af femfligede huenakker*.

Grølsted, Esther: De femfligede huer på Færggården, *Årbog. Frederikssund*, 1994, s. 60-63.

Kragelund, Minna: Om vore Huekoner. *Husflid* nr. 3, 1983, s. 60-63.

Huffer till theris hoffueder: Sen-renæssancens kvindehuer, ca. 1560-1630

Camilla Luise Dahl

Fig. 1
Fru Dorthe Lange og datter. Fru Dorthe bærer perlehue, datteren opsat flettet hår og perlehårbånd, antagelig et “perlebindicke” Malet alterfløj i Hornslet kirke, ca. 1580. Foto: Erik Fjordside.

Huen var i renæssancen den obligatoriske kvindehovedbeklædning. Jomfruer (ugifte kvinder) af høj stand havde fra gammel tid ret til udslagent hår, men i renæssancen blev håret oftere stramt opsat og pyntet med bånd og bøjle. Som noget helt nyt kunne også ugifte kvinder bære den dækkende hue. I billedernes verden kan man ofte genkende jomfruerne på, at de har synlige ører, men de gifte fruer har deres dækket.

Huer havde mange forskellige former, farver og ikke mindst kvaliteter, for huen markerede ikke blot ægteskabelig status, men også stand. Mens borgerkvinder trak i hvide, enkle huer, til tider med dug over, så blev adelskvindernes huer renæssancen igennem mere og mere kostbare, stukne med perler, ædelsten og broderet med guld og sølvtråd.¹ Vi støder på huerne i samtidens gravmæler og epitafier, og i skriftlige kilder finder vi dem omtalt i inventarer og regnskaber. (Fig. 1)

Betegnelser for huer og hovedbeklædning

Betegnelserne for huer er ofte inddelt i over- og underhuer. Tidligt i 1500-tallet omtaltes overhuerne som bonette, disse var typisk af klæde eller fløjel og blev båret ovenpå en underhue af hvidt lærred. Bonnetten var egentlig en fællesbetegnelsle for overhue, og betegnelsen brugtes både om flade, runde huer placeret på baghovedet og de baretlignende

¹ Velhavende bøgerfruer kunne også pynte deres huer med perlepynt, men deres huepynt var af noget mere afdæmpet karakter end de hovedrige adeliges prangende perlehuer. De hvide huer kunne pyntes med perler langs kanten, det er muligvis sådanne perlebånd og perlelister, der omtales blandt hovedtøjerne i borgerkvinders skifter. Malmø skifter, bd. I, s. 132 & 181. Sådanne omtales kun i yderst få tilfælde, og udelukkende blandt de fornemste borgere.

Fig. 2

Fru Karin Krabbe til Vinderslevgård. Hun bærer hårnet/trådhue og derover en sort bonette placeret kækt på sned. Kalkmaleri i Vinderslev kirke, ca. 1560. Foto: Camilla Luise Dahl.

huer, der i begyndelsen af 1500-tallet ofte blev placeret på sned.² Underhuerne omtales i stedet lue eller hue.

Senere i 1500-tallet blev bonetten afskaffet, i skriftlige kilder støder vi stort set ikke på dem efter 1560, og hvor de omtales ved denne tid benævnes de “gamle”; over de hvide lærredshuer brugtes i stedet endnu en stram hue.³ Undtagelsesvis er bonette så sent som omkring 1560 angivet som “*myn bestte bones hue*.”⁴ Her vedrørte det dog huepynt i form af perler og guldperler, der skulle flyttes fra bonette-huen og over til en anden hue – måske en markering af at denne hueform - bonetten - var blevet umoderne ved denne tid. I Vinderslev kirke ses Fru Karin Krabbe ved et spil kort, iført et hårnet eller “trådhue” og dertil en mørk overhue – den såkaldte bonette – placeret kækt på sned. (Fig. 2)

I perioden omkring 1560'erne og frem kunne den øverste hue være af klæde eller fløjel og ofte kostbart udsmykket. Til forskel fra tidligere omtales nu både over- og underhuer som *hue/luge* og *hue/huve/huffue*. Det er værd at bemærke, at lue generelt bruges om de fleste huer, men ordet hue bruges tilsyneladende kun i forbindelse med perlehuer. Dette kunne tyde på, at betegnelsen hue primært brugtes om de huer, der blev båret øverst, mens lue kunne anvendes om både under- og overhuer af lærred såvel som klæde.⁵ I 1589 fik borgerkonen Maren Pedersdatter stjålet “*enn lue*” sammen med “*enn suort engilst quinde kiortill*”, her menes formentligt en overhue.⁶

Til tider angives *linhue* for at understrege, at den er af hørlærred. *Linhatte* omtales ligeledes. Hvordan, linhat har adskilt sig fra linhue, er ikke altid klart. I middelalderen blev betegnelserne hue, hat og hætte ofte brugt til at beskrive eet og samme dragtstykke, dette gjaldt eksempelvis, når man beskrev en blød hat uden skygge, en hætte uden kravestykke og en hue – sådanne dragtstykker kunne være svære at adskille terminologisk.⁷

² Fløjlssonitter omtales eksempelvis i et inventar for Elizabeth Chr. Iis dronning i 1527: “*iiij quinde krager v guldkrantzse, 2 fluelsske bonnitter*.” Dipl. Nor. bd. X, s. 528. I et inventar for Fru Sophie Krummedige i 1541 omtales en gammel fløjlssonnet og forskellige “overslag” (kort skulderslag/kappeslag) i brandgult, brunt arrask og blå silke: “*ett gameltt fløyelsbonnett, ett offuerslag, brangultt, aff arasch, mett spranger, ett offuerslag, brangultt oc bnuntt arasch, mett spranger, ett offuerslag aff blaatt szylche mett spranger*.”

³ En undtagelse er, at baret endnu i 1500-tallet omtales i præsteskitter, omkring 1600 bliver termen baret i stedet afløst af bonnet. Frøsig Dalgård: 2003, s. 26-32. I kvindedragten forsvinder ordet bonette i forbindelse med, at de baretlignende overhuer forsvinder omkring 1560'erne.

⁴ Breve Birgitte Bølle, s. 435.

⁵ Dahl: 2007 (1), s. 87.

⁶ Danske Domme, bd. IV, s. 370.

⁷ Dahl: 2007(1), s. 40, 85, 106, 130, 142, 144 & 147.

I et latinsk-dansk glossarium fra 1561 er den klassiske latinske term *caliptra* (hovedklæde/slør) forklaret som linhat.⁸

Linhat optræder i 1500-tallet ofte i forbindelse med jævne kvinders dragtskik, og det er dermed muligt, at disse havde en noget anden form end de huer, der ellers brugtes i modedragten. Det kan tænkes, at jævne kvinder ofte dækkede håret med den mere gammeldags hoveddug, og at linhatten dækkede over en mellemtung mellem hoveddug og hue, altså en art opbundet eller enkelt sammensyet lærredshætte. I senere tid blev linhatte ofte brugt om det huelin, der placeredes som en hvid kant under overhuen. Linhatte brugtes ofte af ugifte piger, men de findes ligeså ofte blandt gifte kvinders ejendele.⁹

Betegnelsen hoveddug anvendes endnu op i 1500-tallet. Denne form for hovedtøj var ellers mest almindelig i middelalderen, og var da den gængse form for hovedtildækning for gifte kvinder. Tydeligvis forsvandt hoveddugene ikke med eet, og i 1500-tallet optræder både betegnelser som hoveddug og hovedklæde.¹⁰ Flere steder omtales "*houit klede*" som almindelig skik for gifte kvinder.¹¹ I et skifte for en kræmmerkone i Køge i 1626 omtales "*2 hoffuedkleder med itt paar guldhegter wdj.*"¹²

Blandt overklassen var det kun enker, der udskiftede huen med hoveddug eller bar en lang smal hoveddug over huen.

Som noget nyt i 1500-tallet introduceres ordet slør for denne hovedbeklædning, måske en henvisning til, at de tidligere duge efterhånden var erstattet af finere, tyndere slør – i al fald for fornemme damer. Indimellem afløstes underhuen helt af en smal lærredskant, dette sås specielt i forbindelse med de meget små huer, og da omtales kanten blot som lin eller som de førnævnte linhatte.(Fig. 3)

Hølle (hyll/hølleke) findes i et par tilfælde, specielt om nathuer eller enkle hverdagshuer. Mette Rosenkrantz ejede en nathølle af sort fløjel i 1578.¹³ I et regnskab over genstande tilhørende jomfruerne Else, Sophie, Karine og Ermegård Gyldenstjerne i 1560'erne er hølle brugt om deres hverdagshuer, mens de finere kaldes sæt.¹⁴ Hølle (høllike) findes ligeledes omtalt blandt jævne kvinders og borgerkvinders ejendele. En datter til en tysk kræmmer i Køge modtog i 1597 11

Fig. 3 Peder Reetz og Karen Rostrup, d. 1607, gravmæle i Hørby kirke. Foto: Erik Fjordside.

⁸ Vocabularius: 1561, s. 38. I samtidige glossarier er der tillige ofte sammenfald mellem linhat og Quinde huffue Vocabularius: 1561, s. 38 og Libellus: 1563, s. 91. Linhattebånd omtales tillige, de bånd, der brugtes til at binde linhatten. I gengivelser ses de ofte krydset henover issen og var antageligt bundet i nakken.

⁹ I et skifte fra Køge fra 1595 modtog en tjenestepige to "linhatter". Skifter fra Køge, s. 10. Linhattene kunne tilsyneladende bruges både som underhuer såvel som alene, i så fald primært til dagligbrug.

¹⁰ Dahl: 2007, s. 114-15.

¹¹ Malmø stadsbog: 1549-1559, s. 35.

¹² Skifter fra Køge, s. 47.

¹³ Register, s. 175.

¹⁴ Gyldenstjernes forstrækninger, s. 313ff.

“*höllicher*” og 7 “*linhatte*” i arv, de havde alle en værdi af 4 skilling stykket. Disse var ubrugte huer, der var en del af faderens kræmmerinventar.¹⁵

Hølle – af hylle, var en betegnelse som allerede fandtes i tidlig middelalder.¹⁶ Her dækkede ordet over et hovedklæde eller -slag formet af et rektangulært stykke stof.

I 1500-tallet synes betegnelsen derimod at dække en hue. Forklaringen kan være, at der var tale om huer dannet af et rektangulært stykke stof, foldet på midten og syet sammen langs den ene side. I flere tyske glossarier anføres eksempelvis denne forklaring¹⁷, og dette synes at stemme overens med en forordning fra Stralsund i 1570, hvori man forbød “*gefoldede müssen*” (foldede huer) og andre “*hullen*” af fløjls og med borter.¹⁸ I begyndelsen af 1500-tallet var det imidlertid også blevet populært at forsyne huerne med tætte små læg (plisséer), og det kan være sådanne, der endnu fandtes i Stralsund og som loven var rettet mod.

Eftersom termen ikke synes at forekomme i høj- og senmiddelalder i Danmark, men først genoptages så sent som i 1500-tallet, er det sandsynligt, at 1500-talsformen “*hølle/hylleke*” – ligesom mange andre af datidens dragtbetegnelser – var et indlån fra tysk og ikke et ord, der havde været løbende i brug. Også de førnævnte linhatte kunne have denne form, som en art lille hætte, men var da af lærred, mens høllerne ofte angives at være af et sværere materiale, oftest fløjl.

Hudde/hodde/hode optræder ligeledes i enkelte kilder. Dette var en betegnelse, der var indlånt fra tysk (hode/hutte/hodt) og som term dækkede over både hue og hat. I 1500-tallet var termen primært knyttet til en overhue eller blød hat og brugtes ofte om de samme dragtstykker som baret og bonette.¹⁹

I 1500-tallets slutning omtales af og til “*et skygge*”, der henviser til huens forkant. Tilsyneladende var huerne da delt i to dele: huedel og forkantsdel, der samlet udgjorde hele hovedtøjet. Det er hovedsageligt i forbindelse med de fint udsmykkede perlehuer, at man finder ordet skygge, og adskillelsen af skygge og hue kan dermed næppe gælde lærredshuerne også, men derimod en stivere kant af svært stof, ofte forsynet med perler og kostbare sten.

Betegnelsen “*sethe/sæth*” (sæt/hovedsæt) anvendtes om et samlet hovedsæt og må da være enten hue bestående af hue med tilhørende skygge eller muligvis også med tilhørende underhue. Sæt synes både at bruges om fint udsmykkede hovedsæt og mere hverdagsagtige, enkle hovedsæt. Sæt kan dermed blot betegne et samlet hovedtøj uanset kvalitet og brug.

I et regnskab fra 1564 omtales perler, flettesnore og guld- og sølvbånd til et sæt: “*I ijsse perller, I lodtt fleither – [og] blancke laadt aff sølff och guldt thill itt setthe*”²⁰, mens i et brev fra 1582 synes sæt blot at vedrøre en almindelig opsætning huer bestående af overhue og tilhørende hvide lærredshuer eller linhat.²¹ Et brev fra 1564 omtaler “*itt sett aff sølff oc guld knepling*” hvor det antagelig vedrørte en opsætning af underhue med overhue kantet med metalknipling.²²

Til tidens hovedbeklædning hørte også lad. Lad var oprindeligt (i middelalderen) blot betegnelse for bånd, men blev efterhånden brugt om også et pyntestykke, eksempelvis kåbe- eller kjortellad, der angav dekorerede bånd eller pyntestykker med guld og perler, der kunne sys

¹⁵ Skifter fra Køge, s. 13.

¹⁶ Falk: 1919, s. 101ff.

¹⁷ Krogerus: 1982, s. 34-36.

¹⁸ Stralsund Kleiderordnung, s. 445

¹⁹ Krogerus: 1982, s. 50-52.

²⁰ Gyldenstjernes forstrækninger, s. 326.

²¹ Eller underhue og dug/linhat. Igennem det meste af perioden brugtes de to: overhue og dug/linhat, som varianter af samme type hovedtøj. I midten af 1500-tallet hvor brede frisurer og huer var på sit højeste, kunne hovedtøjsopsætningen eksempelvis bestå af en bred valk eller underhue og derover enten en bred overhue af klæde eller en dug/hat af lærred for at gengive samme modemæssige snit. Breve Birgitte Bølle, s. 361.

²² Brev fra Sibylle Gyldenstjerne til sin fader Mogens. Breve Anne Sparre, bd. II, s. 522. Samme steds omtales “*knipleth blancklad thill hette strud*”. Her må hette betegne linhatten og struden den snip der kunne hænge ned bagtil når linhatten blev arrangeret omkring undehuen, hvilket må angive et kniplet båndpynt til at kante snippen (strud) på den omtalte hat. Strud brugtes også om smalle stofstrimler i almindelighed, f.eks. sidestilles bånd til ører og mund med strud, og må have udgjort de stofbind, der kunne vikles om ansigtet til beskyttelse af ansigtshuden, jvs. munddug. Måske har “hættestruden” da skjult hele ansigtet. Breve Anne Sparre, bd. II, s. 524.

Fig. 4 Arild Urup og Thale Thott, malet portræt i Helsingborg Mariæ Kirke, dateret 1583. Fru Thale bærer den “hjelmagtige” udgave af perlehuen, der dækker det øverste af pibekraven. Under den et hvidt underlin eller underhue. Foto: Erik Fjordside.

langs ærmer, halsudskæring og søm.

I 1500-tallet brugtes betegnelsen fortrinsvis om pynt til hovedtøjerne.

Bånd brugtes til at vikle omkring hue eller linhat for at holde denne på plads, men disse synes ikke at have været betegnet lad men blot “*huffuebond* og “*linhattebond*”. Huen kunne også være dekoreret med pyntede bånd eller pyntestykker, både langs kanterne alene eller på hele huen så de lå i tætte striber eller på kryds henover hinanden; det synes at være disse som kaldtes lad.

Den norske folkemindeforsker Aagot Noss forklarer lad som følgende: “*Lad eller la (gammelnorsk hlað) er eit prydband som er “pålagt” eitkvart, det er prydnader. Substantivet lad er laga til vb. lada (gammelnorsk hlaða) som tyder å leggje noko i ein viss orden anten ved sida av eller oppå einannan.*”²³ Denne betydning at pryde noget eller prydbånd, synes at være jævnfør med betydningen i 1500- og 1600-tallet. Noss tolker endvidere betydningen i nyere tid (folkelig dragtskik) som at: “*lad viser til sjølve prydnadsmåten, ikkje til prydnadene eller underlaget dei sit på. Prydnadene, anten sølv, band eller farga glasperler, er lagde ved*

²³ Noss: 1991, s. 13.

²⁴ Noss: 1991, s. 13. Ligesom lad oprindeligt blot betød bånd, kan termen *bindike* have undergået en lignende udvikling - fra blot at betyde et stofbånd/bændel, til senere at betyde en bestemt slags - typisk et udsmykket hårbånd/hovedprydelse, måske dekoreret på en bestemt vis, oftest med perler.

*sida av einannan så tett at botnen er gøymd...Lad kan også nyttast om lause band som lagde oppå eller ved sida av einannan etter eit visst system.*²⁴

Denne dobbelte betydning af både bånd alene eller “pyntet i bånd” kan allerede have været gængs i 1500-tallet, hvor der eksempelvis tales om både kniplede lad, lad med guldpynt og lad af guld og sølv.

Ladene kunne være fint pyntede med guld, sølv og perler og være af guld-, sølv- og silketråd. I adelige inventarer omtales hovedsageligt guld- og sølvlad.

I et skifte for Hr. Peder Oxe i 1578, omtales også flere af hans hustrus Mette Rosenkrantz dragter og tilbehør. Her omtales blandt andet: “*Nogenn guldknipling aff guld med nogenn stöcker guldlad.*”²⁵ Flest steder omtales “blanke lad” eller “blanklad”, hvis betydning ikke er helt klar, muligvis vedrører det lad af pyntet med flad, beslag-lignende pynt eller blot glatte stofbånd.

Hvor forskellige ladene kunne være, kan ses af en fortegnelse over den adelige Johanne Ores efterladte sager. Johanne Ores døde i 1589 og hendes løsøre indbefattede blandt andet en blankelads hue og en ditto bonnet: “*Et stycke ny Blankelad aff to Brede. En gamel Blanckelaeds Hufve aff Sölv og Guld. Et gamelt hvidt Blankelaeds Bonnet... Et gamelt hvidt Blankelaed med 11 amelerede Stöfter oc Guldtacker, traæd neden omkring. Tre lange Perlelaed paa Blankelad beßatt.*”²⁶

Modernes skiften i kvindehuerne

Ved midten af 1500-årene var den tidlige renæssances vide, brede huer og hovedsæt efterhånden afløst helt af stramme, flade huer, der sad helt tæt til hovedet. Skal vi tro billedkunsten, så var overhuerne typisk af mørkt stof, ofte sorte, men af og til røde og brune. I 1570'erne var overhuen forsynet med lige forstykke og sider, der indrammede ansigtsovalen. Som noget nyt fra den tidligere del af 1500-tallet blev ørerne nu helt dækket af huenkanten.²⁷

Et eksempel på dette kan ses på en gravsten over Anne Lunge i Flynder kirke fra omkring 1570'erne. Hun døde i 1607, men stenen er dateret 1574, og dragten er altså eksempel på moden ved denne tid.²⁸

En lignende hue kan ses i et portræt af Arild Urup og Thale Thott i Helsingborg Mariæ Kirke. (Fig. 4) Thale Thotts hue er helt overstrøet med små og store perler arrangeret i geometrisk mønster og dertil en række af store guldstifter fortil. En tilsvarende hue kan ses et gravmæle over Birgitte Pedersdatter Falster, d. 1586 i Halsted kirke.²⁹ (Fig. 5) Hendes hue er overstrøet med perler og har langs kanten fine små rosetter.

I 1560'erne og de tidlige -70'ere er huerne hjelm-lignende af snit³⁰, og huernes nedre kant dækker til tider de begyndende pibekraver, som det eksempelvis ses i billedet af Thale Thott. Grundformen er de to-stykkshuer, der endnu var i anvendelse i bøndernes dragter (folkelig dragtskik), langt op i tiden.

Med 1570'erne voksede de pibede kraver i den grad i størrelse, at huerne nu i stedet blev dækket af kraven nedentil. Efter denne tid og frem til 1600 er det ikke længere muligt at se formen og længden på huernes nedre kant. Højest sandsynligt skal krave- og huemoder ses i forlængelse af hinanden; således blev de støt voksende kraver sandsynligvis grunden til at huerne mod år 1600 blev gradvist mindre og mindre og ved starten af 1600-tallet blevet til egentlige

²⁵ Register, s. 171.

²⁶ Dansk Glossarium, s. 91.

²⁷ Jensen: 1953, tavlebind 3 og 4.

²⁸ Honnens de Lichtenberg: 1988, s. 244-45. Jensen: 1953, bd. II.

²⁹ Jensen: 1953, bd. II, s. 280.

³⁰ Denne type kan f.eks. ses i et maleri af Birgitte Rosensparre, Becket: 1932, og i gravmæler over Christenze Væbner c. 1570 og Anne Rønnov ca. 1565, Jensen: 1953, tavlebind 4 s. 80 og 95.

Fig. 5
Fru Birgitte Pedersdatter Falster, d. 1586,
gravmæle i Halsted kirke. Foto: Erik Fjordside.

nakkehuer, der dog efterhånden voksede sig længere og længere bagtil.

Omkring de sidste årtier af 1500-årene begyndte huekanten at få høje tindinger, i starten blot som en lille markering, men efterhånden vokser de til større og større "tindingsbukler". Pandehåret blev derved synligt, stramt redt i midterskilning. Med tindingsbuklernes fremkomst blev underhuens kant synlig, og ved denne tid begyndte også underhuens kant at blive forsynet med perler og guldarbejde.

Der synes ikke at have været noget samtidigt navn for disse buer, senere hen kaldtes buerne "*krige*", men i 1500-tallet tales i stedet om "*bøjede huer*"

Eksempler på let bugtede tindingsbukler kan ses i gravmælet over Kirsten Bølle i Tersløse kirke. Kirsten Bølle døde i 1604, men gravmælet blev opsat i 1590'erne. Kirsten var da enke, hendes mand Jesper Krafse døde i 1566, men Kirsten er gengivet som en myndig frue ikke enke.³¹ I gravmælet over Karen Rostrup, g.m. Peder Reetz, har huens skygge endnu kun en svagt bugtet kant. (Fig. 6) Hendes hue er smukt smykket med perler og rosetter, og under huen ses tydeligt en del af det nu synlige hår, redt i stram midterskilning. Karen Rostrups mand døde i 1607, og stenen angives at være hugget mellem 1586 og 1607, mest sandsynlig er tiden omkring 1586 efter huens form at dømme.³²

Tindingsbuklerne voksede i størrelse hen imod 1600 og blev efterhånden flot højtstående buer. I flere gravmæler, blandt andet et over Sophie Oldeland, g.m. Lensmanden Caspar Markdanner til Rønningesøgård, ses et eksempel på en hue med smukt formede buer. Huekanten er prydet med to rækker tætte perler. Sophie døde i 1639, men gravmælet er dateret 1602 og var dermed bestilt og fremstillet allerede inden manden døde i 1618, hvilket kan forklare, at Sophie ikke er fremstillet i enkedragt.³³

Hos den adelige Margrethe Burchardsdatter von Papenheim, g.m. Ejler Ruud, er tindingsbuklerne højt svungne buer. Huekanten er fortil pyntet med en smal bort og midtfor panden et pandesmykke i perler eller sten. Underhuens kant er synlig og er kantet med perler eller en tunget kniplingsbort. (Fig. 7)

I løbet af 1610'erne voksede tindings-buklerne igen i størrelsen – men ikke i højden,

Fig. 6
Fru Karen Rostrup, d. 1607, gravmæle i Hørby
kirke. Foto: Erik Fjordside.

³¹ Honnens de Lichtenberg: 1988, s. 274-75.

³² Danmarks kirker, Holbæk amt, hft. 6, s. 513-15.

³³ Honnens de Lichtenberg: 1988, s. 285-86.

³⁴ Se eksempelvis Jones: 2007, fig. 1.

Fig. 7
Fru Margrethe Burchardsdatter von Papenheim, d. 1619, gravmæle i Halsted kirke. Foto: Erik Fjordside.

derimod tilbage over issen som høje tindinger. De imiterede på mange måder tidens mandsfrisurer, der fordrede helt kort, tætklippet hår og markant høje skaldede tindinger, således at håret ved pandelinjen lå i en spids ned mod panden.³⁴ (Fig. 8) Med de høje tindinger blev huen derved gradvist mindre, og efterhånden var huens sider ikke større end blot smalle markeringer på siden af hovedet. Borgmesterfruen Bodil Pedersdatter fra Køge havde i 1627 en *“udstuckenn fløyelshue”*, der måske henviser til de udskårne høje tindinger, der da var begyndt at ses i huerne.³⁵ Det er formentlig også en sådan, der omtales i et skifte fra 1648, heri omtales en *“licke fløyels opscharen huffue.”*³⁶

I 1620'erne og 30'erne ses de to former for buede og udskårne tindingsbukler side om side. Specielt i borgerdragten bibeholdtes de højt svungne bukler længe, men også her

Fig. 9
Fru Helvig Rosenkrantz, gravmæle i Halsted kirke, ca. 1620'erne. Foto: Erik Fjordside.

Fig. 8
Hr. Jørgen Skram. Epitafium 1583, i Tjele kirke, nu ophængt på Tjele Herregård. Foto: Camilla Luise Dahl med tilladelse af Hans Helmuth von Lüttichau.

³⁵ Skifter fra Køge, s. 74.

³⁶ Skifter fra Køge, s. 187. Måske identisk med termen “opskør” -hue og -lin brugt i Samsødialekt for en hue eller et lin med udskårne buer ved tindingerne. Andersen: 1960, s. 233f.

Fig. 10
Fru Sophie Brahe,
epitafium i Hornslet
kirke, ca. 1630. Foto:
Erik Fjordside.

ses de udskårne kanter efterhånden.

I 1620'erne ses som et kortvarigt modetegn, at huen selv voksede i størrelse omkring baghovedet måske i forlængelse af tidens hårmoder med højt opsat hår og hårvalk, men denne mode afløstes hurtigt af de diminutive huer.³⁷ Et eksempel på de højt opskårne tindinger kan ses i et gravmæle over Helveg Rosenkrantz, g.m. Borkvard Ruud. Huens tindingsbuer er skåret så højt, at huen selv er blevet blot en smal huemarkering fremfor en hue. (Fig. 9) En mere pyntet udgave, men knap så opskåret udgave ses i et epitafium over Sophie Brahe i Hornslet kirke. (Fig. 10)

Huekanterne blev stadig overdådigt udsmykket med smykker, perler og fine kniplingskanter. Disse kniplingskanter synes ofte at have afløst underhuen helt, der således i stedet var reduceret til en smal kant. I andre gengivelser ses underhue benyttet løbende gennem hele 1600-tallet. Og de to former anvendtes tilsyneladende sideløbende gennem hele perioden.

Efterhånden som overhuerne blev fyldigere, så var det snarere linhat, der overtog underhuens plads, skønt de to: linhat og hue, til tider kan være svære at adskille. Antageligt har flere lærredsstykker, hvis navne ikke længere er kendte, kunnet bruges under huen, og det kan være kanterne af sådanne, der titter frem under de dekorerede huer.

Hverdagshuer og højtids-huer

De kostbare udsmykkede huer var først og fremmest festdragt. Til dagligt brug anvendtes oftere huer af lærred med enkelt mønster eller helt glatte, men selv til dagligdragten kunne fine huer af klæde bruges, når man var velhavende nok. Huer brugt til kirkegang var helt særlige, huerne hertil skulle først og fremmest være beskedne og ærbare og ikke prangende og overdådige som de kostbart udsmykkede fløjls-huer til fornemt brug. I inventarer

³⁷ Eksempler på sådanne fyldige, højtprægende huer kan ses i flere portrætter på Frederiksborgmuseet, heriblandt et maleri af Birgitte Brahe (g.m. Frederik Reetz) fra omkring 1610. Her står huepulden op fra baghovedet omkring en højt opsat frisure. Selve den sorte hue er fortil dekoreret med perler i rosetmønster og huekanten med de bagud opskårne høje tindinger er prydet med en smal kniplingskant. Danmarks Kirker, Holbæk, hft. 6, s. 517. Birgitte Brahe var i øvrigt svigerdatter til den ovenfor anførte Karen Rostrup.

og regnskaber kan det dermed af og til være svært at se hvilke huer, der blot var hverdagshuer, og hvilke, der hørte til den særlige kirkegangsdragt.

I Sophie Brahes regnskabsbog finder vi mellem 1627 og 1640 både beskrivelser af overdådige huer og mere enkle huer. De enkle huer, omtalt som luer, var af simpelt hvidt lærred. Til tider kunne et slør eller hoveddug svøbes om huen og bindes omkring hovedet, så de imiterede de stramme huer. Også her fulgtes formen som moderne angav med svungne tindingsbukler.

Hvordan de var lavet, får vi at vide i Sophie Brahes regnskaber, her angives f.eks. betaling til en kone (lue-kvinde) for at "bøje" fruens slør-luer i 1635: "*En quinde for 2 sløer luer at bøye... 2 ort og 16 skilling.*"³⁸ Og i de følgende år hører vi om huer bøjet med ståltråd, i året 1636 betaltes en lue-kvinde i Viborg for "*for 2 luer at bøye aff staaltraa, 3 ort, 12 sk.*"³⁹

Dette år omtales adskillige huer i Sophie Brahes regnskab, men kun to af de mange huer blev bøjet, så en del af huerne må have været efter "gammeldags" facon uden tindingsbukler. Slørluerne var måske huer af helt tyndt, transparent stof, der blev båret inderst.

Igen i 1638 omtales indkøb af huer, slør, knipling og ståltråd. Heriblandt 4 alen slør (4 *allnn sløer*) for 1 rdlr, 2 ort, 16 sk. Sammen med endnu et slør, knipling og ståltråd: "*Enndnu sløer, knepling och staaltraa for 1 rdlr. 2 ort 4 sk.*"⁴⁰ Dette år betaltes ikke for en kone til at bøje – måske var hun da blevet fastansat og gik under posten "*forskellie folk i Viborg*"⁴¹ Herfra får vi et interessant indtryk af konstruktionen af disse hovedtøjer, de hvide "huer", vi således ser i billedkunsten, må tilsyneladende både have kunnet bestå af to hvide huer båret over hinanden, såvel som en hue dækket af en hvid dug, der blev bundet stramt omkring huen.

Metoden at forme huerne med metaltråd kendtes også før Sophie Brahes tid. I 1582 skriver adelsfruen Kirstine Bølle til sin søster Birgitte (g.m. Christoffer Gøye) om at sende hende messingtråd til at bøje og sætte under sin fløjls-lue (på underhuen) på samme måde, som søsteren bruger i det hovedsæt, hun går med hver dag: "*...Om du kune ffly meg nogen mersegttrod bøged ad haue ffor vner myn ffløuels luge, som du hauer vner dett sette, du gor huerdag mett, meg behauer dett saa rett vell.*"⁴²

I 1582 havde huerne endnu ikke de højt svungne bukler, i stedet kan metaltråden være brugt til at stive kanterne af og give den karakteristiske rette, stive kant fortil.

Enkelte steder omtales tillige "bøjler", det er uklart om bøjler brugtes til at afstive kanten langs huen eller om de blot var dekorativt tilbehør. Bøjlerne var måske altermativ til skyggen. I et brev fra 1564 omtales "*Ett par bøile, er af søll och guld.*"⁴³ Bøjlerne omtales sammen med forskellige hovedbeklædninger og tilbehør til samme, heriblandt lad, sølv- og guldpunt og "*thu*

Fig. 11

Kvinde iført linhat over valk eller opsat hår, den er bundet med et snoet? bånd henover issen. Træudskæring på prædikestol i Å kirke, Bornholm, udført 1623. Foto: Camilla Luise Dahl.

³⁸ SBR., s. 126.

³⁹ SBR. s. 144.

⁴⁰ SBR., s. 177.

⁴¹ SBR, s. 183.

⁴² Breve Birgitte Bølle, s. 361.

⁴³ Breve Anne Sparre, bd. II, s. 524.

⁴⁴ Breve Anne Sparre, bd. II, s. 524.

Fig. 12

Margrethe Clausdatter, gift med Oluf Bagger og deres døtre. Margrethe bærer hovedtøj bestående af huelin eller linhat, stivet i kanten og med "knæk" på midten. derover hue med små, fine plisséer, bundet omkring issen med brede bånd. Både mor og døtre er iklædt korte skulderslag (køller) med høj krave og tæt plisserede forklæder. Epitafium i St. Hans kirke, Odense, 1576. Foto: Dorothy Jones.

blanckelatz flettbondtt aff søl och guld", men det er uvist om de kunne anvendes til samme hovedsæt.⁴⁴

I første del af 1500-tallet havde det været moderne med brede hovedsæt og huer, antagelig hjulpet på vej af udstopning og hårvalke. Mens den senere del af 1500-tallet sværgede til helt stramme, hjelmagtige huer, så blev det omkring de første årtier af 1600-tallet igen populært med fylde i huerne. Hvor det før var i bredden de skulle øges, så blev huerne nu i stedet forstørret i længden bagtil, så de gav indtryk af et højt og langagtigt baghovede. Udstoppede huer med uspundet hør, blå og hårvalke var velkendt.

I Sophie Krummediges inventar fra 1541 omtales adskillige "valkehuer" både unge og gode, dvs. nye: "*VIII valchhuffuer, onge oc gode*". Dertil også sorte valkhuer, omtalt mellem en brun spranget silkehue⁴⁵ og to gamle sorte huer, en af fløjel, den anden af klæde: "*en brun sprangett ssylchehuffue, II szuortthe valchhuffuer... II gamle szuortthe huffuer, then ene aff fløyell, then andenn aff clede*".⁴⁶

En udskæring på prædikestolen i Å kirke, Bornholm, udført 1623, viser en kvinde med linhat eller linhue med fylde bagtil. Huen er bundet omkring issen med snoede bånd. For at

⁴⁵ Med spranget hue menes antagelig en art hårnetslignende hovedbeklædning. I 1500-tallet synes der ofte at have været et sammenfald mellem hue og hårnet, således at egentlige hårnet ofte defineredes som hue. I et latinsk-dansk glossarium fra 1563 anføres reticulum (net/hårnet) som: "*Knøttet huffue aff traad eller silcke*." Libellus: 1563, s. 91. Et andet glossarium fra 1561 anfører "*traadhuffue*" for samme, Vocabularius: 1561, s. 35.

⁴⁶ Von Möller: 1870, s. 33.

Fig. 13
 Ukendt mester.
 Maleri i Køge kirke
 fra begyndelsen af
 1600-tallet. Foto: Erik
 Fjordside.

fremkomme med et sådant højt markeret baghovede, har den hvide hat antagelig været båret over en udstopet underhue eller en kraftig valk.⁴⁷ (Fig. 11)

Fra gammel tid var lærredsarbejde kvindearbejde. Allerede i middelalder og renæssance var vask og pasning af kvindehovedtøjer såvel som syning af hovedduge og kvindehuer på kvinders hænder. Derimod var tilskæring af klæder og skrædderi mandsarbejde. Denne fordeling ser vi også i Sophie Brahes regnskaber, hvor lærredshuerne blev syet af lokale luepiger, mens hatte og huer af fløjl og klæde blev tilskåret og syet af mandlige skræddere. I 1627 blev en "*Lue piige i Odennsse*" betalt 2 rigsdaler, 2 ort og 12 skilling for huer og i 1632 betaltes en pige 2 ort for "*I lue att ssye*"⁴⁸

De hvide huer hørte hovedsageligt dagligdagen til, til festligere lejligheder var det ikke disse, men perlehuerne, der blev trukket frem. De fornemste kvinder blandt den absolutte overklasse måtte have mange forskellige slags huer til rådighed: enkle huer til hverdagsbrug, fornemme, kostbare til formelt og særligt festligt brug, og en mængde andre typer imellem de to yderpunkter til brug til jagt, til aften- eller dagvisitter, til kirkebrug og meget mere.

De mere hverdagsagtige huer ser vi ikke meget til i billedkunsten. I epitafier og malerier ser vi adelen i deres stiveste puds, fremhævende al deres velstand og overdådige pragt – og altså iført kostbare perlehuer. Hvordan de hvide huer har set ud, får vi altså ikke meget indtryk af fra adelige billeder, men måske har adelens hverdagshuer lignet de, der brugtes af borgerlige kvinder i perioden. I alle fald ses borgerlige kvinder iklædt simple hvide huer i de utallige epitafier fra slutningen af 1500-tallet og ind i 1600-tallet. (Fig. 12) Disse hvide huer kan dog have haft en helt særlig betydning. Borgerlige kvinder, der var velstående nok, havde råd til udsmykning af deres hovedtøjer, alligevel ser vi dem altid fremstillet i de enkelte hvide huer.

Fra samtidige skifter kender vi en del til også borgerfruernes huer, og disse kvinder var ganske rigtigt i besiddelse af både hvide, sorte og kulørte huer. Præstefruen Margrethe Bræem i Køge ses i et epitafie i Sct. Nikolaj kirke i Køge iført den traditionelle hvide hue, men i hendes skifte optræder kostbare huer af sort fløjl og gyldent atlask.⁴⁹ Dette skyldes formentlig,

⁴⁷ Valke kunne desuden være af træ beklædt med stof, af stof med indsat metal, af stift stof eller blot udstopet med alskens sager som uspundet blå, hør eller uld.

⁴⁸ SBR, s. 10 og 73.

⁴⁹ Skifter fra Køge, s. 118ff. Epitafium fra ca. 1630'erne over præst Anders Christensen Glob og hans fire hustruer findes endnu i Køge kirke. Særligt spraglede var huer tilhørende den velhavende borgerhustru i Vordingborg Maren Pedersdatter. I hendes skifte fra 1619 omtales både mere afdæmpede huer af sort fløjl og klæde, f.eks.: "ij Hwer i Floils och i Klede", foruden en særdeles farverig hue omtalt som "i Ród Klede Hue med blaa Snore". Vord. Byf. Skifte. 1611-32, fol. 288r.

Fig. 14 Ukendt borgerhustru. Epitafium i Ålborg vor Frue kirke, ca. 1600. Foto: Dorothy Jones.

at de hvide huer var knyttet specifikt til kirkegangsdragten, og det er måske i denne sammenhæng, vi skal tolke billederne; i epitafierne er det netop kirkegangsdragten, vi ser, de lange dækkende kapper (kåber) og de sirlige, ærbare hovedtøjer. Disse to dragtelementer: dækkende hue og lang kåbe, brugtes som standsdragt af borgerhustruer overalt i Nordeuropa ved denne tid.⁵⁰

Et maleri af ukendt mester fra Køge kirke, ca. 1620'erne (Fig. 13), viser en adelskvinde med højt opsat hår, og to Køge-fruer med håret dækket af hvid kirkegangshue af ligeså så høj facon. Billedet illustrerer først og fremmest forestillingen om stand og dragt i tiden, men i virkeligheden gik også de fleste adelsfruer med enkle hvide huer til daglig eller med en enkel kulørt hue over den hvide.

Et epitafium fra Ålborg Vor Frue kirke, ca. 1600, viser en ung borgerhustru i en hue lig de adelsfruerne brugte ved den tid, men helt i hvidt. Den har samme rudermønster

Fig. 15 Salomons dom. Kalkmaleri i Sejerø kirke, dateret 1558. Foto: Svend C. Dahl.

Fig. 16
Jomfru Margrethe Skovgård, gravmæle i St. Knuds kirke, Odense. Foto: Dorothy Jones.

som de adeliges perlerhuer, men det er ikke til at se, om de runde “perler” er rigtige perler eller mønster i stoffet. (Fig. 14)

Et kalkmaleri fra Sejerø kirke fremstillende Salomons dom viser to forskellige kvinde- og huetyper fra tiden omkring 1560. Den ene, en jævn kone, bærer en enkel hvid hue eller linhat, den anden, en fin kvindelig borger, bærer en fyldig hvid ditto, af puldhuetype. (Fig. 15)

Unge piger kunne også bære de hvide huer til fint brug, Sophie Brahes tre yngste døtre fik i 1632 huer af skærdug, (tyndt, fint lærred), der skulle anvendes af pigerne ved en anden af døtrenes bryllup. En kvinde blev betalt for at sy de “3 *luer aff skierdug*” og fik for arbejdet 2 rigsdaler, 2 ort og 16 skilling.⁵¹

De hvide huer brugtes også som en art jomfruhuer, som helt unge pigebørn kunne bruge. Ugifte kvinder havde ellers fra gammel tid, ikke været berettiget til at bære huer og hovedtøjer som gifte kvinder og slet ikke de fornemme og kostbare af slagsen, der var

Fig. 17
Lene Tagesdatter Thott med sin datter Anne Henriksdatter Brahe. Epitafium i Vitskovle kirke, Skåne. Foto: Erik Fjordside.

forbeholdt fruene. Fint pyntede huer var tilladte for småbørn, mens unge piger til gengæld kunne bære udslået hår og anden hårpynt. Som regel begrænsede dette sig til brylluppet, for mens huemoden var på sit højeste synes man ikke at have fulgt denne gamle regel.

I et gravmæle for den adelige jomfru Margrethe Skovgaard ses hun gengivet med en fornem hvid hue pyntet med guld og perler, ikke ulig dem fruene brugte skønt hun "kun" var jomfru og dermed ikke berettiget til at bære de gifte fruers prangende huer. Hun har ikke engang ørerne frie, hvilket ellers ses ved overgangen, da ugifte piger begyndte at bære "kone"hue. (Fig. 16) Margrethe døde først i 1615, men gravmælet blev udført i slutningen af 1500-tallet. Huens form peger ligeledes hen på perioden omkring slutningen af 1500-tallet. Ifølge Danske adelige gravsten var den mester, der stod for gravmælet aktiv omkring 1590, så gravmælet er fra denne tid.⁵²

Helt strikst holdt man næppe på, at ugifte piger ikke måtte forveksles med gifte ved at bære konehue, ligeså lidt som adelsfruene fulgte at tildække håret, når moden påbød åbent hår.

Der findes således adskillige eksempler på, at også ugifte kvinder brugte hue. I 1568 modtog Mogens Gyldenstjernes døtre penge til "*huffer till theris hoffueder*."⁵³ I dette tilfælde vedrører hufferne formodentligt almindelige underhuer af lærred, da overhuerne i dette regnskab ellers omtales hodde.

Hvide huer anvendtes også generelt som underhuer båret sammen med både hverdags- og festhuerne. Disse er desværre ikke synlige ved andet end kanten i samtidens billedkunst, og hvordan de har taget sig ud, kan være svært at gisne om. Christian III's datter kurfyrstinde Anna af Sachsen, bad i et brev i 1571 den adelige Anna Hardenberg om at sørge for at skaffe hende nogle hvide huer.⁵⁴ Nærmere beskrevet er de imidlertid ikke.

De hvide huer ses også hos adelige enker, til tider kombineret med hoveddug og lange, nedhængende smalle stykker stof – måske en videreudvikling af senmiddelalderens halsduge eller hovedbind (bindike og strige), der enten hang ned fra hovedtøjet eller var svøbt let henover den ene skulder og halsen eller det nederste af ansigtet.⁵⁵

I løbet af 1500-tallet blev stykkerne efterhånden blot et langt lærredsbind, der var hængt om nakken og hang ned langs kjolens forstykke og uden sammenhæng med hoveddugen. Til selve sørgedragten kunne sløret helt dække ansigtet, mens enkedragten efter sørgeperioden nøjedes med det enkle slør eller lærredsbindene. Da kurfyrstinde Annas mand August døde i 1586, bar alle hoffets kvinder i begravelsesoptøget hvide lærredshovedduge, der skjulte det meste af ansigtet og kun lod øjnene fri.⁵⁶

I et epitafium i Kågerød i Skåne over medlemmer af Brahe-familien ses moderen, Beate Bille ikklædt enkelinet over en hvid hue, mens døtrene bærer perlehuer. Den ene, Elizabeth Brahe, bærer en hue typisk for 1500-tallets slutning, mens den yngre Sophie Brahe bærer en hue efter sidste mode med buede tindingsbukler.⁵⁷ I et epitafium over en anden Brahe fra Vitskøvre, Skåne, er moderen iført en enkel hovedtøjsopsætning med hvid under- og overhue, mens enkelinet er lagt som en smal strimmel omkring halsen, så hver ende hænger ned langs dragten. (Fig. 17)

Datteren bærer en overdådig perlehue, der er helt dækket af række efter række af hvide perler og guldkugler, så huestoffet ikke er synligt. Huen har langs forkanten guldrossetter. Allerede i middelalderen havde det været kutyme, at enker klædte sig mere beskedent, tilbageholdende og ærbart end unge gifte kvinder, og denne skik blev også optaget blandt borgerlige, der som

⁵¹ SBR, s. 73.

⁵² Jensen: 1951, bd. II.

⁵³ Gyldenstjernes forstrækninger, s. 327.

⁵⁴ Breve Birgitte Gøye, s. 144.

⁵⁵ Dahl: 2007(1), s. 171-172. Betegnelsen bindike betød egentligt blot et bånd, en strimmel og lign. Det brugtes både om stofbændler, arrangeret på forskellig vis i hovedbeklædningen såvel som hårbånd af metal. Efterhånden blev bindike hovedsageligt brugt om hårbånd af metal eller stof med metalpynt, oftest benyttet af ugifte kvinder eller til bryllup.

⁵⁶ Wagner: 1967, s. 96-98, se også artikel om hviv af Grølsted & Dahl her i dette nummer.

⁵⁷ Se Fig. 23, se også Fig. 20.

højtidsdragt havde en tækkeligere og mere beskeden dragtskik end adelsfruerne. Til tider markeredes enkestanden ved at lade hoveddug eller senere de lange skulderbånd kruse og plissere.

I middelalderen var det typisk hagebeklædningen, der var plisseret, senere blev det hoveddug og senere igen de lange bånd. I første del af 1500-tallet dannede plisserede hovedtøjer kortvarigt mode, og blev da også anvendt til kirkegangs- og højtidsdragt. I en altertavle fra Torslunde kirke⁵⁸ bærer alle kvinderne fint plisserede, opbunde duge over huen ved altergang og dåb.

I Nørre Vram kirke ved Helsingborg ses i et gravmæle, en fornem frue iført en plisseret hue eller opbundet dug/hat, omvundet med et bredt huebånd. (Fig. 18) I nyere tid er plisserede hovedduge (felleskaut), brugt i Hardanger i Norge i den folkelige dragtskik.⁵⁹

Fig. 18 Adelsfruen Elisabeth Ulfstand, død 1540. Gravsten i Nørre Vram kirke ved Helsingborg, midten af 1500-tallet. Foto: Erik Fjordside.

Udover daglighuer og borgerkvindernes hvide kirkegangs-huer, så var overhuerne ofte af mørke farver; og dem der brugtes til fest næsten altid sorte og røde.⁶⁰ De bedre hverdagshuer kunne også være af kulørt stof, men sort, brunt, rødt og violet synes at være de foretrukne farver 1500-tallet ud. Et par gange høres om gyldent-farvede huer. De foretrukne stoffer var fløjls og atlask, men også klædeshuer (af uld) nævnes.

I det andet og tredje årti af 1600-årene begyndte også borgerfruerne at udskifte de hvide kirkegangshuer med sorte. I et skifte for den velhavende Vordingborg-borgerkvinde Anne Bruns i 1637, omtales “2 sort bremed fløyels huffuer” og yderligere “2 bremmit huffuer”.⁶¹

Den adelige Sophie Brahe betalte i 1628 skrædderen Ormer Johannssen, 1 rigsdaler, 1 ort og 8 skilling for at tilskære en violetbrun fløjls hue med “løkker” måske i betydningen en art flos, hvor luens løkker ikke var overskårne: “en fioll brun løcke fløyells lue att skeere”.⁶² Senere i 1600-tallet hvor store sorte overhuer igen blev populære, ses i gengivelser ofte huer med sådan flos. De har måske ikke adskilt sig meget, teknisk set, fra dem, der brugtes tidligere i århundredet selvom huernes form ændrede sig efter skiftende moder.

Huerne kunne også pyntes på forskellig vis, med “baldyring”, med bånd og anden pynt. Jomfru Karine Gyldenstjerne modtog i 1564 stof og kulørt silketråd til at sy “hudder” af, heriblandt: “iiij lodt sort selcke (silke), iiij lodt guldt selcke, v lodt rødt selcke, 1 alene guldt scheffuer duge thill hueder.”⁶³ Disse huer må have været fint broderet.

Til festdragten hørte særligt de sorte overhuer af fløjls og atlask broderet med guld og perler. For den absolutte overklasse - de fornemmeste adelige omkring hoffet og kongelige - kunne de koste astronomiske summer. På et mere tilforladeligt niveau har disse huer måske ikke

⁵⁸ Nu i Nationalmuseet, København.

⁵⁹ Noss: 1996, s. 56-74.

⁶⁰ I et skifte for en kræmmer i Malmø fra 1559 omtales et dusin røde, dobbelte skarlagenshuer “1 dyssen røde quinde huer, end dobilde skarlagens”, Malmø skifter, s. 201-02. Røde skarlagens huer og dobbelte huer af klæde fra Brügge, omtales også i 1548 “Item 2 røde skarlagenns quinde hwer” og “½ dyssin endobbilde røde bryggerske hwer”. Malmø skifter, s. 37 og 42.

⁶¹ Skifte for Anne Bruns 1637, fol. 14r & 15.

⁶² SBR., s. 20.

⁶³ Gyldenstjernes forstrækninger, s. 317.

været markant forskellige for de, der havde råd, hvad enten adelige eller formuende borgerfruer.

Det er værd at bemærke, at flere forordninger i perioden forsøgte at begrænse borgerskabets brug af bestemte stoffer og dragttyper og derigennem fastholde en synlig adskillelse af borger- og adelsfruer gennem dragtudtrykket. Dog er det mere tvivlsomt, om påbudene blev fulgt i særlig høj grad. Blandt de forbudte stoffer hørte eksempelvis silke, silketaft, fløj og atlask – og alligevel er det huer af de stoffer, vi støder på i borgerkvindernes skifter.⁶⁴

Perleprydede hovedtøjer, bindeke og bøjle

Allerede tidligt i 1500-tallet var skikken med at pynte huer og hovedduge med perler, sten og broderi blevet populært. I et medgiftsinventar for den hovedrige adelige brud Magdalene Krognos til Bollerup omkring år 1500, omtales flere perleudsmykkede hovedbeklædninger. Heriblandt nævnes en “bøjle” og bindike forsynet med to unser perler: “*II indzer Perller po hennes Boyle oc Byndicke*”.⁶⁵ Den ene unser perler var indkøbt til formålet og havde en værdi af 28 mark, den anden havde oprindeligt tilhørt hendes moder, men skulle nu udsmykke datterens hovedtøjer: “*then ene Indze XXVIII. Marck then anden wor hendes Modhers*”.⁶⁶

I et inventarium fra 1541 over genstande tilhørende Eske Billes hustru Sophie Krummedige, omtales “*ett perlebenniche*” der dog ikke udspecificerer mængden af perler.⁶⁷ I en retssag mod en tyv pågrebet i Helsingør i 1563, heddet det, at der på ham fandtes en linpose, der blandt andre tyvekoster indeholdt “*en forgylt løuffbindich*” og “*2 vindill snorer met sort fløgills bennill hoss*”.⁶⁸ Det omtalte forgylt løvbindike må henvise til et bindike med pynt af løvblik.

Perlebindiker brugtes også af jomfruer, og i særdeleshed af brude, men da uden hue til. Her var de i stedet et perlebind, der blev båret omkring det stramt tilbageredte hår. I en forordning fra Ribe år 1561 hedder det dog, at piger (ugifte kvinder) i Riber Bye til kirkegang “*skulle icke anderledis udredis ennd med hinders Haar opbundenn och vthj gode Cleder, och icke udredis med Guld, Perler eller Sölff*”.⁶⁹

Fig. 19 Jomfru Birgitte Laxmand, datter af Poul Laxmand og Thale Ulfstand. Jomfru Birgitte har stramt tilbageredt hår og perlebindike. Epitafium i Bosø (nu Bosjö) Kloster, Skåne, dateret 1579. Foto: Erik Fjordside.

⁶⁴ Scocozza: 2000, s. 145-46.

⁶⁵ Kromann: Bryllupsregnskab, s. 36.

⁶⁶ Kromann: Bryllupsregnskab, s. 36.

⁶⁷ Von Möller: 1870, s. 33.

⁶⁸ Helsingør Stadsbog, 1561-1565, s. 293.

⁶⁹ Anordning: 1561, s. 273.

⁷⁰ Anordning: 1561, s. 274.

Fig. 20 Fru Ide Jørgensdatter Lykke, g.m. Valdemar Parsberg og deres døtre Ingeborg, Johanne, Sophie og Anne. Fru Ide er fremstillet som enke, to af døtrene som gifte fruer og de sidste to som jomfruer. De gifte døtre bærer bøjede huer med flot svungne buer og pyntet med perler og stivede kniplinger, der står i en krans omkring hovedet. De ugifte døtre har perlehårbånd, antagelig bindike og perlenet lagt omkring håret, muligvis ikke et helt net, der dækker alt hår, men et smallere perlebånd. De gifte døtre bære lignende perlenet under deres huer. Epitafium i Hammel kirke, ca. 1610-15. Foto: Erik Fjordside.

I en bryllupsforordning fra samme reces, hedder det at, såfremt pige-brude (i modsætning til enkebrude) bar bindike til brylluppet, måtte de dertil kun bære en eller to guldkæder: *“Jnngen Piige som redis med Perlebindicke schall haffue vdj thed meste vden ien eller tow Kieder och ien forgylte Belt.”*⁷⁰

Derimod kunne pigebrude, der nøjedes med at rede sig til bryllup med et “hovedbånd” få lov til at bære to eller tre guldkæder, bælte og “skruer”. Skruerne kunne både være metalspiraler eller en slags guldpynt/posementarbejde i form af snoede bånd eller snore, man kunne smykke dragten med: *“Huilckenn Pige som redis med Siepell”⁷¹ schall haffue vthj thed meste tow eller tren Guldkieder, Belte och Skru och inted mere Guld eller Sölff vndertagit det hund haffuer paa hindere Hoffuit.”*⁷²

I Koldingske reces fra 1558 havde ikke-adelige brude fået tilladelse til at bære stukket bindike på deres bryllupsdag, og i 1622 gentoges i en kongelig forordning, at ikke-adelige møer måtte *“bere et sticket bindicke”* såfremt hun var *“en erlig Møe”* tilsyneladende også til kirkegang og ikke længere kun på sin bryllupsdag, man blev åbenbart mildere stemt i løbet af en årrække, eller man havde opgivet de mest strikse tiltag.⁷³

Bindiker af metal eller stof med metalpynt blev efterhånden aflagt af hustruerne til fordel for andet hovedtøjspynt som lad, skygger og lignende, men de fortsatte som en fast del af de bedrestillede borgerdøtres påklædning til kirkegang og fest langt op i 1600-tallet.

Ikke alle bindiker, der omtales var tilsyneladende af høj kvalitet. Ved et tinge i Helsingør i 1551 gav en *Dorothea Iudhekone* *“eett føye beinnike”* dvs. et ringe bindike, i kaution.⁷⁴

Perlehuer

Huerne havde ofte mere karakter af smykker end dragtstykker, og i datidige inventarier er perlehuerne altid omtalt sammen med klenodierne, oftere omtalt som en egen kategori og ikke blot blandt de andre genstande. I en opremsning af kostbare genstande fra slutningen af 1500-tallet, finder vi således den hyppige kategorisering: *“Clenodier, gullringe, smöcker, perllehuffuer, sølff, kleder”*.⁷⁵ I et inventar fra 1578 er perlehuerne således medtaget blandt optegnelserne for *“guld, perller oc ædellstenne.”*⁷⁶

Da den noget nærige Hr. Joakim Lykkes datter Karen skulle giftes ved midten af 1500-tallet, modtog hun i udstyr kun *“en rød Fløiels Kiortel, vel højt bræmmet med Hermelin”* og en kvart perlehue. Perlehuen havde tilhørt moderen Maren Bille og skulle deles ligeligt mellem Karen og hendes tre søstre. Perlehuen beskrives af faderen i en skrivelse til sin svoger Eske Bille: *“En Perlehue havde Maren -- Gud hendes Sjæl have! -- vel besat med Guld og Perler i Ørnklo, saa skøn som hun kunde findes nogensteds i dette Land. Den fik [=gav] jeg Fru Hildeborg, og hun*

⁷¹ I danske Magazin 1794 er Siepell anført som: af tysk Zipfel – strud, snip = en hue med snip eller spids bagtil. Heri forklares i en note: *“Formodentlig en Snip-Hue, tydsk: Zipfel-Mütze, som Fruentimmerne i forrige Tider brugte, og sædvanlig vare af sort Fløyel besatte med Kniplinger og garnerede med smalt Foerværk omkring Kanterne...Maaske og ved Siepell forstaaes det Slags høie Hovedsætte, som kaldes Toppe og endnu i dette Aarhundrede brugtes.”* Det hovedtøj, der beskrives i 1794 er fra tiden omkring slutningen af 1600-tallet til 1700-tallets begyndelse, og ikke sådanne der brugtes århundredet tidligere. Siepell/siepill turde snarere være af tysk: säppel – et hovedbånd/bind, der anvendtes af brude, men som var af mere beskeden karakter end perlebåndene. Dette synes tillige at stemme bedre overens med indholdet i kilden.

⁷² Anordning: 1561, s. 274-75.

⁷³ Corpus Constitutionem Daniæ, bd. III, s. 251, bd. IV, s. 30.

⁷⁴ Helsingør Stadsbog, 1549-1556, s. 145.

⁷⁵ Danske Domme, bd. VI, s. 306.

⁷⁶ Register: 1578, s. 170.

⁷⁷ Troels-Lund: 1968, bd. X, s. 42.

⁷⁸ Skifter fra Køge, s. 128.

Fig. 21

Fru Hilleborg Daa. Epitafium 1583, i Tjele kirke, nu ophængt på Tjele Herregård. Foto: Camilla Luise Dahl med tilladelse af Hans Helmuth von Lüttichau.

*lovede mig, at hun skulde skifte den i fire Parter; saa at Susanna, Gertrud, Karen og Helvig skulde hver faa sin Part.*⁷⁷ Med guld og perler i ørnklo menes at de var arrangeret i et mønster kaldet ørnklo, hvilket betød i klaser med 4 eller 5 “ben” gående ud fra.

Hen imod 1500-tallets slutning og 1600-tallets begyndelse hører vi om fine huer pyntet med guldtråd, snore, frynser og broderi. Præstekonen Margrethe Braem i Køge havde i begyndelsen af 1600-årene en hue af gyldent caffa pyntet med guldsnore: “Igyldenn kaffs huffue med guldsnorre paa.”⁷⁸ Den kostede 5 daler.

Sophie Brahe havde i 1633 “I lidenn atlaschis lue, stuckenn med sølffssnorer”, dvs. en lille atlaskes hue påsyet sølvsnore. Den kostede 2 rigsdaler.⁷⁹ Med “stukket med snore” menes formentligt den metode at lave ruder- eller rombeformet netmønster henover huen ved at sy smalle snore henover stoffet. Dette mønster ses ofte pryde tidens huer i perioden 1560-1640. Kirsten Bølle ses afbildet med en sådan hue i gravmælet i Tersløse.⁸⁰

Rudermønster ses også i Fru Hilleborg Daas hue på et malet epitafium fra Tjele kirke, nu på Tjele Gods. Fru Hilleborg bærer en fin lille, stram hue pyntet med guldspiraler lagt i form af en rude med en perle imellem hver spiral. I midten en sten eller guldstift omkranset af fire perler, mens skyggen er dekoreret med guldrossetter, runde guldstifter og perler. (Fig. 21)

Huerne blev ofte udstyret med denslags allehånde broderi, guldbånd og andet possementsarbejde. Hos Sophie Brahe omtales “atskillige tider lisskorre, skruessnorre, florettennbonnd, sort ssilcke, bomerssi, knappennaale, hegter” samt “8 trøgte lerris luer”⁸¹, dvs. otte trykte lærredshuer. De trykte lærredshuer kunne tilsyneladende være udstyret med forskelligt possementsarbejde, florbånd, lisskorre (der måske er en art silkeguldbånd), silke m.m. Lærredshuerne var billige, kun 1 rigsdaler tilsammen, men med den overdådige udstaffering blev de tydeligvis mere værd, omend al pynten næppe var beregnet for disse huer alene. Det er også muligt lærredshuerne blot var

⁷⁹ SBR., s. 88.

⁸⁰ Et mere detaljeret billede kan ses i Danmarks kirker, Holbæk amt, hft. 6, s. 447 og 448.

⁸¹ SBR., s. 141.

⁸² SBR., s. 110.

underhuer, der skulle bæres under andre mere overdådigt pyntede huer. I 1634 betalte Sophie igen adskillige rigsdaler for guldsnore, guldfrynser, kniplinger m.m. En del af dette guldarbejde må have gået til huer, for senere i en post omtales en kone, der fik penge for at sy huer. "*Abilld Lue quinnde 7 rdlr.*"⁸² Huekonen fik ganske mange penge det år, og hun må have syet en del huer, der ikke er udspecificeret i regnskabet. En del af det stof og possementsarbejde, der nævnes, kan have været til nogle af huerne.

Professionelle perlestikkere omtales også i 1500-tallets regnskaber. I de større byer fandtes egentlige værksteder med mestre og svende, og her kunne både gøres nyt arbejde såvel som huer, der trængte til at blive "genopfrisket" med nye perler. I 1634 betalte Sophie perlestikkeren i Viborg, 1 rigsdaler for uspecificeret arbejde.⁸³

Perlestikkere kunne også slå sig ned på de større herresæder for den tid det tog at gøre syarbejdet færdigt. Disse perlestikkere var tilsyneladende ofte kvinder, og disse var ikke organiserede i laug som de mandlige udøvere. I et brev fra Mette Gøye til fasteren Birgitte Bølle i 1582 skriver Mette Gøye, at hun vil besøge fasteren så snart perlestikkersken Wenche, der netop er ankommet aftenen før, har gjort sit arbejde færdigt med at: "*sticke mig mine huer.*"⁸⁴

Hvor kostbare sådanne perlehuer kunne være, kan man se i Sophie Brahes regnskabsbog. En enkelt post i 1630 omtaler to perlehuer til en samlet værdi af hele 850 rigsdaler: "*2 perlehuer; vegger tillhobe 32 innsser ringer ½ lod, for 850 rdlr.*"⁸⁵ Dette er langt den kostbareste post til huer i hele regnskabet. De andre huer i regnskabet kostede gennemsnitligt blot et par rigsdaler. Disse huer var altså uhørt kostbare. Til sammenligning kostede den førnævnte alaskeshue med sølvsnore kun 2 rigsdaler. Måske har de kostbare perlehuer lignet den, hun er afbildet med på sit epitafium i Hornslet kirke.⁸⁶ Desværre er selve perlebroderiet ikke udspecificeret. Betegnelsen perlehue synes nemlig i andre kilder at dække over allehånde huer pyntet med både perler, ædelsten og guld- og sølvstifter og altså ikke begrænset til huer pyntet med perler.

Stifter var små metalbeslag, der blev populære til især at påsy huer. I 1566 gav Hr. Mogens

Fig. 22 Fru Dorthe Lange. Malet alterfløj i Hornslet kirke, ca. 1580. Foto: Erik Fjordside.

⁸³ SBR, s. 106.

Adelen såvel som hoffet brugte uhyre summer på perlestikkere i 1500-tallet. I Christian III's regnskaber for årene 1557-58 nævnes ikke mindre end fire forskellige perlestikkere, der udførte arbejde for kongerhuset. Den 18. maj modtog "Søffrenn Perlesticker" således 9 _ daler og 8 skilling, for "huess arbeide som hand haffde gjort for myn naadige frue". Det er ikke udspecificeret hvilket perlestikkerarbejde han udførte for dronningen. Rentemesterregnskaber, bd. IV s. 394.

⁸⁴ Breve Birgitte Bølle, s. 367.

⁸⁵ SBR, s. 43.

⁸⁶ Se Fig. 10.

Gyldenstjerne sin datter Dorite (JDG = Jomfru Dorite Gyldenstjerne) penge til at købe perler og guldstifter til et hovedsæt, som Hr. Jørgen Lykke havde givet hende: "*Thenn 20 november sende myn here J.D.G. lx enkende daller, som hun skulde kjøbe siige perller och stefftthier thill it setthe, som Hr. Jørgen Lycke førde hende.*"⁸⁷

Fru Pernille Rosenkrantz ejede ved sin død i 1622 "*Perllehue och stifter*"; i arveforhandlinger om hendes bo året efter opgjordes de som udlånt til Fru Kirsten Norby.⁸⁸

I et gravmæle over den ugifte adelsjomfru Margrethe Skovgaard i Skt. Knuds kirke i Odense ses Margrethe afbildet med en perlehue dekoreret med guldstifter langs forkanten. Hvordan de rosetformede stifter kan have taget sig ud, får man indtryk af i Dorte Langes malede portræt. Her er hendes hue langs forkanten prydet med roser af guld. (Fig. 22)

Det må være sådanne rosetformede stifter, der omtales blandt Johanne Ores efterladenskab fra 1589. I fortegnelsen angives blandt andet: "*En Perllehue paa Blankelad med 17 Guldøffer.*"⁸⁹

Også ædelsten var yndede til udsmykning af huerne. Løse sten til at påsy klæder og huer omtales jævnligt i tidens skifter og inventarier. Hos Sophie Brahe omtales løse rubiner og diamanter og i medgiftsinventariet for prinsesse Dorothea, datter af Christian III, i 1561 omtales løse smaragder, diamanter og rubiner til at påsy klæder og huer.⁹⁰

I et epitafium fra 1613 for Otto Brahe og Beate Bille med børn (Fig. 23) ses døtrene Elizabeth og Sophie med fine sorte fløjls-perlehuer. Elizabeth bærer en type, der var moderne i slutningen af 1500-tallet, mens Sophie bærer moden fra begyndelsen af 1600-tallet. Elizabeths huetype viser hen til den tid, hvor hun døde. Det var eksempelvis kutyme at afbilde afdøde med de hovedbeklædninger, der var moderne, da de døde, og tydeligvis har man her viderført samme tradition ved gengivelse af døtrene. Elizabeth døde i 1563, mens Sophie endnu var i live, da epitafiet blev fremstillet. En tredje datter, Margrethe, er gengivet som enke og to andre som ugifte, jomfruerne Kirsten og Maren, der endnu var børn eller døde som sådan.

Elizabeths hue er den snævre, tætte huetype med let bugtet lin- eller huekant af hvidt lærred. Derunder en hvid lærredshue pyntet fortil langs randen med perler. Den sorte overhues forreste kant er dekoreret med mønster i hvide perler og røde rubiner. Sophie bærer en sort hue med geometrisk mønster i perler, dertil kant med højt svungne tindingsbukler foroven pyntet med to rækker af perler. Underneden ses en hvid underhue. Sådanne fint prydede skygger og huer finder vi udelukkende i forbindelse med gengivelser af fornemme adelige. Det er naturligvis mængden af pynt, antallet af perler etc., der har adskilt de kostbareste fra de, der var til at betale for de flere, men desværre er det ofte umuligt at udlede i kilderne, om den enkelte perlehue hørte til den første eller sidste slags. For den adelige "*Fru Metthe Axelssdaather*" må det have vedrørt en mere beskeden udgave af perlehuen. Efter en dom i 1591 måtte fruene betale sagsomkostningerne, der beløb sig til 217 daler, men da hun ikke på stående fod kunne udrede så mange penge kontant, betalte hun noget af beløbet med "*en perlle-hue*" og "*itt lidett Sölff-Hengh*", der dog ikke forstrakte.⁹¹

I 1566 fik den adelige Jomfru Hyldeborg Gyldenstjerne 1 unse perler, 1 lod flettesnore, blanke bånd af guld og sølv til et hovedsæt, og i 1568 fik søsteren Jomfru Else to unse og et lod perler, som storesøsteren Sibylle havde bedt om for hende at "gøre hudder af".⁹² Heller ikke disse huer synes at høre til blandt de ypperste.

Omvendt synes ikke meget at kunne overgå de fem perlerhuer, der omtales i en fortegnelse over løsøre den højadelige Mette Rosenkrantz var i besiddelse af i 1578.

Hendes huer talte bl.a. en overdådig sort fløjls-hue, der fortil ved panden havde en stor diamant, fire taffeldiamanter og dertil pyntet med perler og rubiner samt en tilhørende skygge med diamanter og rubiner: "*Enn sort flouells perlle huffue, oc wor paa samme huffue nedenn omkriin randenn enn smuck spedtz demannt, iiij thaffuel demannther, iiij stuore rubiner, x stöcker med*

⁸⁷ Gyldenstjernes forstrækninger, s. 324.

⁸⁸ Danske Domme bd. VII, s. 221.

⁸⁹ Dansk Glossarium, s. 91.

⁹⁰ Fortegnelse 15/10-1561, R.A. og SBR, s. 106f.

⁹¹ Gamle Danske Domme, s. 321.

Fig. 23 Otte Brahe og Beate Bille med familie. Epitafium i Kågerød kirke, Skåne, ca. 1613. Foto: Camilla Luise Dahl.

Nederst til venstre: Elisabeth Ottesdatter Brahe, gift m. Henrik Gyldenstjerne, d. 1563. Elisabeth er iført 1560'ernes version af perlehuen. Foto: Erik Fjordside.

Nederst til højre: Sophie Ottesdatter Brahe, gift m. Otte Thott og Erik Lange. Sophie er iført en hue med højt svungne buer fra tiden omkring 1613. Foto: Erik Fjordside.

Fig. 24a&b

Dorothea og Ingeborg Nielsdatter Skeel. Begge kvinder bærer perlehuer på gylden bund, men med små forskelligheder i udsmykningen. Dorotheas har rosetter og perler placeret i cirkler og otte-taller. Ingeborgs er pyntet med små ruderformede stykker med rubiner eller emaljearbejde, perlerne er spredt over huen. Epitafium fra 1564 i Vinderslev kirke. Foto: Camilla Luise Dahl.

*perler, oc ij smaa rubiner y huere stöcke, oc offuenn paa hoffuedit xxxv demanter. / Item et skygge der tiill, wor nedenn omkring randenn xij demanther, x rubiner, oc offuen omkring skyggit xij demanther store oc smaa, oc vij rubiner, som er forsat som demanter, oc xvij smaa rubinner, som er mynnder forlagt...*⁹³

Her hører vi, at huen havde ti stykker med perler og i hvert stykke to rubiner. Stykkerne henviser til, at perlerne ofte blev påsyet i felter og derefter påsyet huen. Felterne dannede af og til et geometrisk eller rombeformet mønster. Oven på hovedet havde huen ikke færre end 35 diamanter strøet ud over huen.

En perlehue af sort fløjl med guldstifter omtales sammesteds: *“Item enn perlle huffue paa sort flouell med perler oc guldsteffther paa.”*⁹⁴ Disse guldstifter er måske dem, der omtales i søsteren Sidsel Oxes fortegnelse over de genstande, hun modtog i arvelod efter broderen i 1578. Heri omtales nemlig *“vj guld roszer med perler wdj som sad paa enn huffue.”*⁹⁵

De var mange om at dele arven efter Peder Oxe, og søsteren Sidsel fik kun sin andel af de guldstifter, der havde siddet på svigerindens hue. Præcis hvor mange guldroser med perler, der oprindeligt havde prydet Mette Rosenkrantz hue, kan dermed ikke ses. Efter tidens arveskik, måtte også Fru Mettes dragter og tilbehør fordeles mellem Fru Mette og mandens andre arvinger.

Udover de to fløjlshuer omtales en *“huffue af søllff oc guld oc hennger perller wdj,”* der måske henviser til stof (gyldenstykke) indvævet med guld- og sølvtråde. Foruden *“enn skiffuerdugen tagstenn huffue med perler*

⁹² Gyldenstjernes forstrækninger, s. 320 og 326.

⁹³ Register, s. 170-71.

⁹⁴ Register, s. 171.

⁹⁵ Sidsel Oxes lod, R.A. Samme er medtaget i Troels-Lunds gennemgang af Peder Oxes løsøre, se Register, s. 171, note 2.

paa.”⁹⁶ Det vil sige, en hue af skærdug (klar-dug - fint, tyndt lærred) i “tagsten” med perler på. Præcis, hvordan disse “tagsten” har set ud, er uvist, måske henvises her til de huer lagt i lag som tegl og pyntet langs kanten med småperler. Eller måske henvises til mønstret i stoffet, hvilket synes at modsiges af klar-dug. Den sidste hue var en “*perlle huffue paa blanke lad*”, der må betyde en hue opbygget af perle- og beslagudsmykkede bånd.⁹⁷

I et epitafium over medlemmer af Skeel-familien i Vinderslev kirke, får man indtryk af, hvor kostbare og rigt udsmykkede sådanne huer kunne tage sig ud. Epitafiet viser Jørgen Skeel og hustruen Karen Krabbe med deres sønner og døtre. Den ene datter, Ingeborg Skeel, bærer en hue rigt udsmykket med ruderformede beslag forsynet med ni rubiner og store guldrossetter omkranset af perler. Den anden, Dorothea Skeel, bærer en hue med liggende ottetaller dannet i perler og mellem dem guldstifter og perler. (Fig. 24)

Også skyggerne alene kunne være bekostelige og elegant udsmykket. I et brev fra kurfyrstinde Anna af Sachsen til Anna Hardenberg i 1563 beder kurfyrstinden Anna om at lade “*eine Tacke*” (huekant eller skygge) udsmykke på det kostbareste. Måske med de perler, Kurfyrstinden bad Anna skaffe året før. Igen senere på året 1563 bad kurfyrstinden Anna besøge sig og medbringe de tidligere omtalte huekanter, der da må have været færdige.⁹⁸

Hos Mette Rosenkrantz i 1578 omtales en skygge, der står som et selvstændigt tilbehør og ikke hørende til én bestemt hue. Denne omtales sammen med en munddug – en snip af stof der hang fra huen og førtes henover ansigtet enten ved munden eller hagen⁹⁹ – og begge havde små guldstene på: “*Item et skygge oc mundug med smaa guld stenne paa*.”¹⁰⁰ Og i 1574 fik Birgitte Bølle syet et “*schygge*” med “*alle frannserenn kan nedem om*”, dvs. med frynser langs kanten. Dog angives det, at der manglede filt, hvilket ellers hørte til.¹⁰¹ Denne hueskygge synes bestemt at være en mere dagligdags hueskygge, end de kostbare af slagsen, der omtales i Mette Rosenkrantz's løsøre. Så kostbare huer som disse kunne de færreste bekoste, og det er da også typisk mere moderate huer, vi ellers finder i kilderne.

Blandt borgerfruers ejendele finder vi også huer af fløjel og gyldenstykke, men langt fra de pragthuer, der var ejet af Mette Rosenkrantz.

Huer af gyldenstykke eller andet gyldent stof omtales et par gange, eksempelvis i et skifte efter den velhavende præstefrue Margrethe Bræms mand i 1633, heri omtales også hustruens dragter. Præstefruen ejede således “*I gyldenn attlaschis huffue*” og “*I soertt fløyellshuffue med linn under*.”¹⁰²

Langt størstedelen af bykvindernes i Køges skifter indeholder ingen huer af klæde, blot nogle enkelte linhatte eller hovedtøjet omtales slet ikke, fordi de ikke havde høj nok værdi til at blive medtaget.¹⁰³ Fløjel kunne ellers være kostbart nok, hvilket den omfattende genbrug af dette stof i tiden peger på. Intet måtte gå til spilde af dette kostbare stof, der i 1500-tallet regnedes blandt det pragtfuldeste og dyreste af stoffer.

I 1565 gav adelsmanden Mogens Gyldenstjerne sine døtre Else og Dorite (Dorthe) nogle alen sort fløjel, der oprindeligt havde udgjort hans hustru Annes ligklæde. Datteren skulle genbruge klædet til en hülle (hulle): “*ij alne sort flögell thill en hülle, och hues andit hunn hagede behouff aff thett flögell, som vor offuer salige Fru Annis ligch*.”¹⁰⁴

Det er værd at bemærke, at man fra øverste instans forsøgte at begrænse overforbruget af luksusvarer gennem adfærdsregulerende lovgivning, heriblandt forbyde brugen af bestemte kostbare og efterspurgte udenlandske stoffer. I 1500- og 1600-tallet formuleredes flere nye overflødighedslove. Der var flere grunde til tiltagene, dels ønskede man at bibeholde et

⁹⁶ Register, s. 171.

⁹⁷ Register, s. 171.

⁹⁸ Breve Birgitte Gøye, s. 139, note 1.

⁹⁹ Eksempel på brug af munddug sammen med hue kan bl.a. ses i et maleri af Dronning Dorothea, afbildet hos Troels-Lund, s. 401. Om munddug, se Troels-Lund: 1968, s. 400-403.

¹⁰⁰ Register, s. 171.

¹⁰¹ Breve Birgitte Bølle, s. 225.

¹⁰² Skifter fra Køge, s. 128.

¹⁰³ Linhatte som eneste hovedbeklædning omtales eksempelvis i Skifter fra Køge, s. 16ff. og 24ff.

standshieraki, hvor man tydeligt kunne se forskel på hvem, der var adelige og borgere gennem finheden af deres dragt. Dels ønskede man at begrænse importen af luksusvarer og i stedet få folk til at købe hjemligt produceret stof.¹⁰⁵ Dertil fandtes naturligvis også en religiøs-etisk motivering udtrykt i kravene om en ærbar, beskeden og sømmelig dragt.

Op igennem 15- og 1600-tallet var det især borgerne, der fik besked på ikke at bruge de fineste og dyreste stoffer til deres dragter, heriblandt silke, bliant, gyldenstykke og fløjl. I en kongelig forordning fra 1603 var det adelen, der blev påbudt ikke at skeje ud med bliant og gyldenstykke, men i 1618 trak man lidt i land og tillod hoffolk omkring kongen at trække i kostelige klæder.¹⁰⁶

En kongelig reces vedrørende adelskvinders dragt fra 1576 forbød adelsmænd at give deres døtre mere end *“tre fløielskiorteler och tvo perlehufver”* i forbindelse med deres bryllup.¹⁰⁷ Her var det for at dæmme op for de ofte overdådige medgifter i form af klæder og smykker, der ofte blev givet fornemme brude, og perlehuerne var tydeligvis blevet et populært om end bekosteligt tilbehør. Det tilføjes lunkent, at enhver var velkommen til at give endnu mindre.

Folk af lavere stand end adelen, bl.a. velhavende købmænd, rådmænd og borgmestre var selvsagt ikke forundt at bære sådant kostbart skrud, selvom de havde råd til det.¹⁰⁸ Af og til var hovedbeklædninger undtaget og var dermed det eneste dragttilbehør, hvor borgerfruerne var tilladt at fremvise deres økonomiske formåen. I 1620 anbefalede rigsrådet, at det blev forordnet for borgerfolk *“at ingen anten mandfolck eller qvindfolck bruger nogen silcke tøye til deris klæder, uden alene paa hofvedet...”*¹⁰⁹ I 1615 fik borgmesteren i Næstved Anders Nielsen og hans hustru Sidsel Villadsdatter, stjålet fra deres hus en fløjlshue, et sølvbælte, en stukken tafts nathue og en sort hat.¹¹⁰ Den stukne nathue faldt, omend prangende, antagelig indenfor reglerne.

Perlehuer var ellers bestemt ikke noget, man mente borgerfruer burde eje og bære, ikke desto mindre ejede borgmesterfruen i Køge, Bodil Pedersdatter, i 1627 en *“perlehuffue”*.¹¹¹ Denne vejede dog “kun” 15 lod og var dermed beskeden i forhold til de perlehuer Sophie Brahe og Mette Rosenkrantz var i besiddelse af, men ikke desto mindre må det betegnes en pralende hovedbeklædning for en frue, der dog kun var borgerlig.

En interessant forordning for Ribe by fra 1561, forbød tjenestepiger at *“drage fløels dolslag mard och hermelins Dolslag Fløells toffel Gulld lad eller perler.”*¹¹² Sådanne bestemmelser rettedes naturligvis ikke mod tjenestepiger generelt, men de piger der tjente i de store fornemme huse og som af og til fik fruens aflagte klæder i gave eller arv og dermed pludselig fik mulighed for at klæde sig over deres stand.

Interessant er det også, at det ofte var overklassen, der var initiativtagere til den slags forordninger for at begrænse “underklassen” i at klæde sig så fint som dem selv.

Efterhånden forsvandt de prangende perlehuer fra modedragten, moderne fordrede i stedet højt opsat hår uden hue. I stedet for smykkede huer, blev de opsatte frisurer pyntet med guld, perler og hårsmykker.

Der findes ingen bevarede perlehuer fra Danmark, utvivlsomt blev de kostbare perler, stene og guldstifter taget af huerne og genanvendt til nye formål efter tidens skik og mode.

¹⁰⁴ Mogens Gyldenstjerne, s. 319.

¹⁰⁵ Ek: 1959, s. 98-100, 102-104.

¹⁰⁶ Corpus constitutionum Daniae, bd. III, s. 657-61, IV, s. 15-17, 69-72.

¹⁰⁷ Corpus constitutionum Daniae, bd. II, s. 40.

¹⁰⁸ Scocozza: 2000, s. 142 & 146.

¹⁰⁹ Scocozza: 2000, s. 142.

¹¹⁰ Nielsen: 1932 bd. 4, s. 46. Tyven blev straffet “til Galge og Gren, Høj og heden Jord.”

En varm tak må rettes til Aagot Noss for meddelelser om dragtbetegnelser og dragtbrug i nyere tids folkelig dragtskik.

Tak også til Dorothy Jones for venligt udlån af billedmateriale samt for henvisninger til skriftligt materiale.

Utrykte kilder:

Fortegnelse paa klæder, klenodier og hvis fröken Dorothea tilförte Hertug Wilhelm af Lüneburg. 15/10-1561.

Rigsarkivet: Kongehuset, Chr. III's datter Dorothea.

Inventarium over Albrecht Oxes efterladenskaber. Rigsarkivet: Klevenfeldt: 34.

Regnskaber og andre dokumenter vedrørende prinsesse Annas udstyr. Rigsarkivet: reg, 108a.

Sidsel Oxes lod. År 1578. Rigsarkivet: Klevenfeldt: 34.

Skifte efter Anne Bruns d. 9. juni 1637. Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm: Vordingborg Byfoged, skifteprotokoller, 1632-1686.

Skifteprotokol 1574-1593. Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm: Vordingborg Byfoged, skifteprotokoller.

Skifteprotokol 1593-1611. Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm: Vordingborg Byfoged, skifteprotokoller.

Skifteprotokol 1611-1632. Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm: Vordingborg Byfoged, skifteprotokoller.

Trykte kilder:

Anordning eller Reces giort af Hovedsmanden, Capitlet og Magistraten i Ribe med de fornemmeste

Dannequinders Samtykke, om Brølupper, Barseler, Kirkegang, Klædedragt med videre Aar 1561. Nye Danske Magasin. Bd. I-II. Udg. Det Kongelige Danske Selskab til den Nordiske Historie og Sprogs Forbedring. Kbh. 1794-1806.

Breve til og fra Kristoffer Gøje og Birgitte Bølle. Udg. ved Gustav Bang. Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Kbh. 1898-99.

Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre. bd. I-III. Udg. ved E. Marquard. Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Kbh. 1929-41.

Christian III's rentemesterregnskaber 1551, 1554, 1556 & 1557-1558, bd. I-V, udg. ved Søren Balle og Niels Geert Bolwig. Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Kbh. 1999-2003.

Christian III's rentemesterregnskaber, bd. VI: Analyser og oversigter. Udg. ved Niels Geert Bolwig og Ebbe Yndgaard. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 2007, URL: <http://www.kildeskriftselskab.dk/analyser/index.htm>

Corpus constitutionum Daniae: Forodninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558-1660. Bd I-VI. Udg. ved V. A. Secher for Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. 1887-1918.

Danmarks gamle Købstadslovgivning. Bd. I-V. Udg. ved Erik Kroman for Det danske Sprog- og Litteraturselskab. Rosenkilde og Bagger, 1951-61.

Danske domme 1375-1662: De private domssamlinger. Bd. I-VIII. Udg. ved Erik Reitzel-Nielsen for Det danske Sprog- og Litteraturselskab. C. A. Reitzel, 1978-87.

Dansk Glossarium. Ordbog over forældede danske Ord af Diplomer, Haandskrifter og trykte Bøger fra det 13de til det 16de Aarhundrede. Samlede og udgivne af Christian Molbech. Thieles Bogtrykkeri, Kbh., 1857.

De nomenclaturis Romanis. Mads Pors. 1594. udg. Ved. Jørgen Lasen. Det 16. Århundredes vokabularier: VI. Facsimile-udgave. C.A. Reitzels Forlag, Kbh. 1995.

Diplomatarium Norvegicum: Oldbreve til Kundskab om Norges indre og ydre forhold, sprog, slægter, sæder, lovgivning og rettergang i middelalderen. Oslo 1849 – 1990

Gamle Danske Domme, afsagte paa Kongens Retterting og paa Landsting. Ved J.L.A. Kolderup-Rosenvinge. E.C. Löser. Kbh. 1842.

Helsingør stadsbog 1549-56. Rådstueprotokol og bytingbog. Udg. ved Erik Kroman af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. 1971.

Helsingør stadsbog 1554-1555, 1559-1560 og 1561- 1565. Rådstueprotokol og bytingbog. Udg. ved Karen Hjort i samarbejde med Erik Kroman af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. 1981.

Inuentarium, szom Karinne, Hans Gulszmedtz, anamett haffuer paa Vallen, szom vor y Porttstuffuen, paa frverstuffuen oc paa myn herres herbere, ardt 1541. Trykt i P. von Möller: Halländska Herregårdar. Beskrifne af P. von Möller. Litografierade hos Abr. Lundquist & C:nie, Stockholm, 1870-71.

Libellus Vocum Latinarum. Henrik Smith, 1563. Udg. Ved. Jørgen Larsen. Det 16. Århundredes vokabularier: IV. Facsimile-udgave. C.A. Reitzels Forlag, Kbh. 1991.

- Malmö skifter. Bd. I: Bofortegnelser 1546-1559.* Udg. ved Einar Bager af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Kbh. 1977.
- Malmö skifter. Bd. II: Købmandsregnskaber 1537-1559.* Udg. ved Einar Bager af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Kbh. 1978.
- Malmö stadsbog 1549-1559. Rådstuerettens, bytingets og toldbodrettens protokol.* Udg. ved Einar Bager af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. 1972.
- Malmö Tingbøger, 1577-83 og 1588-90.* Udg. ved Leif Ljungberg og Einar Bager i samarbejde med Erik Kroman af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, Kbh. 1968.
- Register = *Register paa alle hues løbøre, som bleff skift paa Giussselfelld effther salige Peder Oxse, oc som Albrit Oxse oc hanns søskennde tiillfad paa therris laad, emod thennd anndenn laad, som frw Metthe Roßenkrannz tiillfald.* Ved. T. Troels Lund. Danske Samlinger. 2. rk. 6. bd. Kbh. 1877-79, s. 170-191.
- Ribe rådstuedombøger, 1527-1576 og 1580-1599.* Udg. ved Erik Kroman af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. 1974.
- Skifter fra Køge 1597-1655.* Ved Gerd Neubert. Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Kbh. 1992.
- SBR = *Sophie Brahes Regnskabsbog 1627-40.* Ved Henning Paulsen. Jysk selskab for Historie, Sprog og Litteratur. Viborg, 1955.
- Stralsunder Kleider- und Hochzeits-Ordnung v. J. 1570.* Stralsundische Chroniken bd. I-III. Ved. G. Ch. F. Mohnike & E. H. Zober. Stralsund, Greifswald, 1833-1870, bd. III, s. 431-448.
- Vocabularium ad usum dacorum ordine litterario cum eorum vulgari interpretatione.* Christian Pedersen. Paris 1510. Udg. ved. Inger Bom & Niels Haastrup. Det 16. århundredes vokabularier: I. Facsimile-udgave. Akademisk forlag, Kbh. 1973.
- Vocabularius rerum. Jon Tursen, 1561.* Udg. ved. Jørgen Larsen. Det 16. Århundredes vokabularier: III. Facsimile-udgave. Akademisk Forlag, Kbh. 1975.

Litteratur:

- Becket, Frances: *Renæssancens Portrætmaleri*, kbh. 1932.
- Bulst, Neithard: Zum Problem städtischer und territorialer Kleider-, Aufwands- und Luxusgesetzgebung in Deutschland 13.- Mitte 16. Jahrhundert. *Renaissance du pouvoir legislative et genese de l'etat.* Publications de la Societe D'histoire du droit et des Institutions des Anciens Pays de droit ecrit: III. Montpellier, 1988, pp. 29-57.
- Scocozza, Benito: Christian 4.s Silkeæventyr. I: *Mark og menneske: Studier i Danmarks historie 1500-1800.* Skipperhoved & Landbohistorisk Selskab. Ebeltoft, 2000, s. 141-154.
- Dahl, Camilla Luise: "Strige, glissing, skaut": *Terminologiske undersøgelser af genstandsfeltet "hovedbeklædning" samt typologiske angivelser deraf i skriftlige kilder fra ca. 1200-1600.* Upub. speciale i Historie, Kbh.'s Universitet, 2007.
- Dahl, Camilla Luise: Kvinders tekstilproduktion i middelalder og renæssance: mellem husflidsfremstilling og industriproduktion. *Industrikultur før industrialiseringen.* Red. Hanne Fabricius & Xenia Pauli Jensen. Arkaden, 2008. In print.
- Danmarks kirker.* Nationalmuseet, Kbh. 1933-
- Ek, Sven B.: Dräkförordningarnas samhälleliga bakgrund. *Rig. Årg. 42, hft. 1: 1959, s. 97- 118.*
- Frøsig, Hanne: Stand og mode. *Folk skaber klæ'r – klæ'r skaber folk.* Nationalmuseet, Kbh. 1971, pp. 86-107.
- Frøsig, Hanne: I fløjel eller vadmæl. *Dagligliv i Danmark 1620 – 1720.* Red. Axel Steensberg. Kbh. 1969.
- Hemmer Egebjerg, L. de & Werner Larsen, T.: *Guldbroderi og huekoner: om kunsthåndværk for gejstlighed, adel og bonde.* Værløse Museum, 2003.
- Honnens de Lichtenberg, Hanne: *Tro, håb og forføngelighed. Kunstneriske udtryksformer i 1500-tallets Danmark.* Renæssance Studier. Museum Tusculanums Forlag. Viborg, 1989.
- Jacobsen, Grethe: *Håndværkets kulturhistorie.* Bd. 1. Kbh., 1982.
- Jacobsen, Grethe: *Kvinder, køn og købstadslovgivning 1400 – 1600. Lovfaste mænd og ærlige kvinder.* Det Kongelige Bibliotek og Museum Tusculanums Forlag, Kbh. 1995.
- Jensen, Chr. Axel: *Danske adelige gravsten: Fra sengotikens og renæssancens tid.* bd. I-II, Tavlebind. I-V. Kbh. 1951-53.
- Jones, Dorothy: Barokkens kvindehuer. *Dragtjournalen*, årg. 1, nr. 1, 2007, s. 12-18.
- Kromann, Anne: Et senmiddelalderligt bryllupsregnskab. I *Nationalmuseets arbejdsmark*, årg. 1980. Kbh. 1980, s. 33-42.
- Lorentzen, Erna & Thyrring, Ulla: *Folketøj på landet.* Nyt Nordisk Forlag. Kbh. 1977.
- Lorentzen, Erna: *Folks tøj i og omkring Århus 1675-1850.* Den Gamle By, Århus, 1975.
- Lorentzen, E. 1952. Strejflys over et par gamle håndværk. *Købstadsmuseet "Den Gamle By".* Årbog 1952, s. 27-46.
- Lund, E. F. S.: *Danske maledede Portrætter.* Bd. I-XII. Græbes Bogtrykkeri, København, 1903.
- von Möller, P.: *Halländska Herregårdar.* Beskrifne af P. von Möller. Litografierade hos Abr. Lundquist & C:nie

- Stockholm, 1870-71.
- Nielsen, Rasmus: *Næstved Købstads Historie*, bd. I-IV. Næstved, 1925-32.
- Nienholdt, E.: Die deutsche Frauenhaube der Frürenaissance. *Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde*. 2. bd, Neuen Folge, Jhrg. 1926-28, s. 102-107.
- Nienholdt, E. Haubeformen der Spätgotik und Frührenaissance in der Norddeutschen Hansestädten. *Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde*. 4. bd, Neuen Folge, Jhrg. 1932-34, s. 275-279.
- Noss, Aagot: *Krone og Skaut. Jente-, brure-, og konehovudbunader i Hordaland*. Aschehoug og Norsk Folkemuseum, Oslo, 1996.
- Noss, Aagot: *Lad og krone*. Universitetsforlaget, Oslo, 1991.
- Reinholdt, Helle: "... syet i Ring kloster" *Hikuin*, nr. 14: 1988, pp. 199-208.
- Steenstrup, Johannes: *Kvindens stilling i Danmark, i Renæssancens og Reformationens Tidsaldr*. Tillægshæfte til *Historisk Tidsskrift*: 8. rk, 4. bd. 1913.
- Trein Nielsen, Eva: Kvindearbejdets art, vilkår og muligheder i Danmark ca. 1300-1650. *Kvinder i middelalderen*. Symposieforedrag, Københavns Universitet, 1982, s. 3-10. Kbh. Den Danske historiske forening, 1983.
- Troels-Lund, Troels: *Dagligt liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*. Bd. 2, Fjerde Bog: Klædedragt. Kbh. 1968.
- Troels-Lund, Troels: Peder Oxes Løsøre. Et Bidrag til Danmarks Clturhistorie i det 16ende Aarhundrede. *Danske Samlinger*. 2. rk. 6. bd. Kbh. 1877-79, s. 170-191, forord s. 168-91.
- Vestergaard, Karin: Hans Lauridsen – en 1600-tals kirkemaler tilpasset samtidens krav og efterspørgsel. *Handværk i 2000 år*. Det kongelige Danske kunstakademi. Konservatorskolen 2001.
- Wagner, Gretel: Beiträge zur Entwicklung der Trauertracht in Deutchland vom 13. bis zum 18. Jahrhundert. *Waffen- und Kostümkunde*, bd. 9, 3. Folge, jhg. 1967, s. 89-105.
- Zander-Seidel, Jutta: *Textiler Hausrat. Kleider und Haustextilien in Nürnberg von 1500 bis 1650*. Deutscher Kunstverlag, München, 1990.

Bilag I:

Klæder og smykker tilhørende hovmester Peder Oxe og Mette Rosenkrantz år 1578

Uddrag af: *Register paa alle hues løbøre, som bleff skiift paa Giisselfelld effther salige Peder Oxke, oc som Albrit Oxke oc hanns søskennde tiillfad paa therris laad, emod thennd anndenn laad, som som frw Metthe Roßenkranndz tiillfald.*

Tidligere trykt i *Danske Samlinger*. 2. rk. 6. bd. Kbh. 1877-79, s. 170-172 & 174-77.

I themm guld, perller oc ædellstenne.

Enn sort flouells perlle huffue, oc wor paa samme huffue nedenn omkriin randenn enn smuck spedtz demannt, iij thaffuell demanther, iij stuore rubiner, x stöcker med perler, oc ij smaa rubiner y huere stöcke, oc offuenn paa hoffuedit xxxv demanter.

Item et skygge der tiill, wor nedenn omkrin randenn xij demanther, x rubiner, oc offuenn omkring skyggit xij demanther store oc smaa, oc vij rubiner, som er forsat som demanter, oc xvij smaa rubinner, som er mynnder forlagt,

Item enn perlle huffue paa sort flouell med perler oc guldsteffther paa,

Item enn perle huffue paa blancke lad,

Item enn huffue aff søllff oc guld oc henger perller wdj,

Item et skygge oc mundug med smaa guld stenne paa,

Item enn skiffuerdugen tagstenn huffue med perller paa,

Item et stuort demanntz kors,

Item et liidet demanntz korss,

Item et trekant smøcke mz iij rubiner, ij demanther oc i smaragder,

Item et hatte smøcke med stenne wdj,

Item enn stuor demanntz ring med rubinner omkring,

Item enn stuor turckus¹ riing,

Item enn riing med en thørkaas wdj,

Item et liidit kaars med rubiner oc demanther wdj,

Item frw Mettes guldbellthe,

Item et hallsbonnd med saphiir oc rubiner oc noger smaragder oc perller wdj, som haffuer werit frw Ide her Oluffs²,

Ennd ij ringe med spedtze demanther, wij y thend ene oc xi y thend andenn,

Enn liiden demantz riing er sønnder, oc hennge et smøcke wdj,

Et spann med ix rubiner, vj demanther oc enn saphiir wdj,

Vij guld knappe med stenne wdj, sow war demanther oc rubinner,

Vij rubiner oc saphiir, som er sat y guld, som sad om et liiffstöcke,

Nogenn smaa perller,

Nogenn blanncke lad,³

Nogenn kniiplinge tög aff traad,

Nogenn guldkniipling aff guld med nogenn stöcker guldlad,

Enn bog beslagenn med guld som war salege hoffmesters,

Enn liidenn pennekniiff med guld paa enndenn,

Enn liidenn forgyllt liiußestage,

Enn liiden forgyllt liiußesax,

Enn sallther aff cristall.

.....

Hoffmesters kleder

Enn sort ruff flouells kiortell, som war enn liiff kiortell,

Enn lang graa flouels kiortell y skeefuer,

Enn lang damaskes kiortell med søllff lad,

Enn sort siidenn attlas kiortell med flouels bremme,

Enn sort flouells liiffkiortell,

¹ Turckus/thørkaas – turkis.

² Fru Ide Munk, g.m. Hr. Oluf Rosenkrantz.

Enn gammell sort settennis flaskekiortell,
 Enn gamell sort groffgrens³ liiffkiortell,
 Enn sort kledekaabe med siilcke snorer,
 Enn gammell dammaskes kiortell,
 Enn sort groff grenns kiortell,
 Enn sort settenniss kiortell med snorer,
 Enn ny sort settenies liiff kiortell,
 Enn lanng sort klede kiortell, fuorit med wulffue,
 Enn liiff klede kiortell, fuorrid med wulffue,
 Enn sort flouels liiff kiortell,
 Enn sort klee kiortell, bremmit med flouell,
 Enn lanng settenies kiortell, bremmit med flouell,
 Enn sort flouels huffue med maar wnnder,
 Enn lanng sort sørge kiortell,
 Ett par floueells boxxer y skeffuer,
 Enn settennis trøye meth snorer,
 Et andet par flouels boxxer y skeffuer,
 Ett par wopskorenn flouells boxxer,
 Et sort stucken offuertog, med settenie wnnder,
 Et sort flouells offuertog meth snorer,
 Enn gammell sort settenies trøye,
 Enn ny sort settenies trøye,
 Et par gammell boxxer aff sort blommet flouell,
 Et gammell sort settenies trøye,
 Ett par groffgrenns boxxer,
 Et par boxxer aff sort flouell y skeffuer,
 En sort stuckenn flouells kiøllert,
 Et par graa siilcke strømper,
 Tre par sorte siilcke strømper,
 Tre par wlenn strømper,
 Tho par sorte flouells hanndske,
 Et par klede hanndske,
 Et par wdskaarne flouels hanndske,
 Tre par hanser aff,
 Et par graa siilcke hanske,
 Enn sort siilcke hat,
 Enn sort floiells hat,
 Enn sort fiillt hat,
 Enn brunsuiigsk⁴ hat,
 Item nogenn adskellege kleder aff siidenn atlas, skellert oc annden siilcke tøg, som er beßætt, som
 saleg hoffmester brugte wdenn lanndtz y thornnering,
 Enn sort kappe med frandzer,
 Ett par flouels thoffell,
 ij skouff oc nogenn fastelaffuns anßegter,
 ij par ryske støffle.

Frw Metthes klæder

Enn sort lanng slet flouells kiortell,
 Enn sort blommit flouels kiortell,
 Enn sort dammaskes kiortell, er gammell,
 Enn sort wopskaarenn flouels stackit kiortell,
 Enn stackit flouells kiortell,
 Enn sort siidenn atlas kiortell wnderfuorit med spettid flouell paa faarkorterenn⁵,

³ Grovgrøn.

⁴ Fra Braunschweig.

⁵ For og quart – forquarteren = forbredden/forstykket.

Enn sort damaskes kiortell med hermelynn's bremme,
 Enn brandgull damaskes wnderkiortell,
 Enn sort klede kiortell med flouels bremme,
 Enn sort ny engelst kiortell, bremmit med flouell,
 Enn rød skarlagenn's wnderkiortell,
 Enn spettiid flouels wnderkiortell,
 Enn sort flouells kiiortell y skæffuer,
 Et brunt skellers skiørt,
 Et røtt bremmit fløuels forklede paa sølff bonnd,
 Et røtt flouels forklede,
 Ett røtt blommit flouels forklede paa gull bonnd,
 Et sort blommit flouels forklede paa settenies bonnd,
 Et sort groffgrenns faarklede,
 Et par strumper oc liiffstøcke aff thet røde blommit flouell paa søllff bonnd,
 Et par spranngget strømper,
 Et par flouells strømper y skeffuer,
 Tre par sort ßidenn atlas strømper,
 Nogit sort stichsellcke med smaa poßemonte lad oc snorer,
 Ennd gyllenn dammask til iij forkleder,
 Enn strømpe med guld roßenn beßat,
 Enn siilcke pung.

Fuor och wiilluerck⁶

Enn hallff sabber⁷ fuor, war wnder enn lanng kiortell,
 Enn hallff laaß fuoder, war wnder enn lang kiortell,
 Enn hallff maarskindtz fuor, wnder enn lang kiortell,
 Enn halue laaß fuoder, wnder enn nat kiortell,
 Enn hallue laaß fuoder, wnder enn gange kiortell,
 Enn hallue laas skind wnder en liiff kiortell,
 Enn halue maarskiindz fuor wnder enn gange kiortell,
 Enn hallff laaßskindz fuoder wnder enn gange kiortell,
 Enn maarsliindtz brysdug med flouell offuer,
 Tuo aff henndis liiffstøcker, thet enne war dragenn offuer med flouell,
 Enn fuorit nathølle aff dammask,
 Tree sabell,
 Fiire laaß,
 xxxix maar,
 Tredie partenn aff enn mantell maarrumpe fuor,
 Et stort støcke maarkiæll,
 Nogenn ßabell støcker.

⁶ Dragter med pelsfoer er medtaget under “foer og vildtværk” i stedet for under dragter, det er på nær et par livstykker, ikke udspecificeret om drgaterne tilhørte Hr. Peder eller Fru Mette.

⁷ Zobel.

Pibekraver

Hanne Frøsig Dalgaard

I den tidlige renæssanceperiode gennemgik europæisk klædedragt en meget bemærkelsesværdig forandring, fra vide, løse klædningsstykker til figurskåret snit, og det endte i 1500-tallet med stramme snørliv.

Også hovedtøjet blev ændret: for kvinder blev den tætsiddende hue almindelig, syet så den fulgte hovedets form og ofte rigt broderet med perler. Under huen havde kvinderne forskellige slags hvide linnedstykker, som indrammede ansigtet og gav et meget anstændigt og feminint ydre. De hvide kanter blev i reglen kruset, og de hvide håndlinninger og halskanter på skjorter og særke blev også fint kruset.

Gennem 1500-årene blev dragtens enkeltheder stadig mere fremtrædende, indtil halslinningen fra omkring 1570 antog et enormt omfang og blev et selvstændigt klædningsstykke, pibekraven.

Et relik af denne form for elegance er den hvide stivede pibekrave, som bruges af præsterne i den danske lutherske kirke og i nogle fremtrædende kirker i Nordtyskland, Lübeck, Hamborg og Bremen foruden nogle få andre steder i Tyskland.

Kraven hører til den officielle lange, sorte præstekjole, som er lidt forskellig i Danmark og Tyskland. Disse detaljer skal ikke beskrives her, men det er hensigten at undersøge baggrunden for selve kraven og dens betydning.¹

(Fig. 1)

Fig. 1 Præsten Laurids Rasmussen iført pibekrave fra tiden omkring 1580'erne. Pibekraven er af den tidlige form, endnu ikke så omfangsrig som barokkens enorme pibekraver. Maleri i Præstø kirke, Stege-Vordingborg provsti, Roskilde stift, dateret 1587. Foto: Erik Fjordside.

Den tyske indflydelse efter 1575

Friheden i den romersk-katolske tid til at færdes og studere over hele Europa, ændrede sig straks efter reformationen, som i Danmark fandt sted i 1536. Folk, som krydsede grænserne, blev nu strengt kontrolleret. Dette fik snart indflydelse på, hvordan nyheder og mode kunne spredes. Kontakten mellem Danmark og de tyske lutherske stater var stadig af betydning

¹ Dalgaard: 2003. Ibidem, 2005, s. 31-34

Fig. 2 Præsten Laurits Sørensen Weibye, død 1652. Pibekraven består af to lag lærred, der hver for sig er kruset i dybe folder, antagelig såkaldte "roser". Portræt i Vejby Kirke, Frederiksværk Provsti, Helsingør Stift. Foto Nationalmuseets Billedarkiv neg. nr. 70 581.

Fig. 3 Præsten Claus Bertelsen Stenderup, død 1657. Kraven er i to lag foldet ind i hinanden, så de danner dobbelte buer. Epitafium i Frederikssunds kirke, Frederikssunds Provsti, Helsingør Stift. Foto: Erik Fjordside.

for at opretholde den travle handel over Østersøen.

Mange tyske købmænd og håndværkere fik lov at bosætte sig i Danmark, især i København og i Helsingør. Idet gudstjenesterne nu ikke mere foregik på latin, men på landets sprog, blev det vigtigt at oprette kirker for de tysktalende befolkninger i de to største byer, i København fra 1575 og i Helsingør fra 1576.

I Helsingør skulle præsten ikke blot gøre tjeneste for tyskerne i bykirken, men også som hofpræst på Kronborg. Kongen indkaldte præster fra Sachsen, Westfalen eller Holsten, ikke blot ved oprettelsen af de tyske menigheder, men også senere når der var brug for nye præster.²

I Tyskland havde præstedragten gennemgået en forandring, så den adskilte sig noget fra den danske. Da dele af det tysk-romerske kejserrige opretholdt den romersk-katolske tro, opstod der efter Martin Luthers død i 1546 behov for ændringer. Fra nu af brugte de tyske lutherske præster den vide, åbentstående akademiske kjortel, de havde brugt i studieårene, også når de trådte ind i et præsteembede.

De romersk-katolske præster blev ved med at bruge *tunica*, som fra nu af blev betegnet *soutane*. Det var en lang, figurskåret kjortel med tætsluttende ærmer og med en række tætsiddende knapper fortil. De havde tilbøjelighed til at følge moden med hensyn til pibekraven. I 1610 pålagde biskoppen i Münster derfor præsterne i stiftet at undlade pibekraven, men at beholde den kronragede isse, kaldet *tonsur*, omkranset af en smal hårbræmme, *corona*, som symbol på

² *Danmarks Kirker*: 1964, s. 290 ff. og Dose & Hasselmann: 1975, s. 70ff.

Fig. 4 Knud Eriksen Pontoppidan, sognepræst til Halsted kirke og hans søn præsten Christen Knudsen Pontoppidan. Begge bærer runde, pibede 8-tals kraver, halslinningen hvortil piberne er fæstnede, er synlig. Kraverne er lukkede fortil og har antagelig lukning i nakken. Epitafium i Halsted kirke, Lolland Søndre Provsti, Lolland-Falster Stift, 1657. Foto: Erik Fjordside.

Fig. 5 Præsten Henrik Henriksen Gøtsche, provst fra 1661, død 1671, billede “paa egen Bekostning opsat”. Meget bred pibekrave af et enkelt lag lærred, som danner 8-tals piber. Kraven har åbning midtfor. Portræt i Skt. Olai Kirke, Helsingør, Helsingør Domprovsti, Helsingør Stift. Foto Valdemar Vedel, Danmarks Radio, 1986.

Fig. 6 Præsten Laurentz Friis, død 1706. Kraven er af den flade type, kaldet bladkrave, som afløste pibekraven i mange sammenhænge, men som normalt ikke var tilladt til gudstjenestedragt i danske kirker. Portræt i Brede Kirke, Tønder Provsti, Ribe Stift. Nationalmuseets Billedarkiv neg. nr. 62 631

Kristi krone. Konsekvensen blev, at pibekraven blev en tydelig del af de lutherske præsters dragt som et værdighedstegn.³

For Danmarks vedkommende er det biskoppernes påbud ved landemoder, som giver os kendskab til præsternes påklædning og regler for deres dragt. Siden reformationen i 1536 er præster blevet bebrejdet for at gå med enten for korte eller for lange kjortler, for at have gyldne kanter på kjortlen, eller for at bruge stoffer som fløjel eller silke, som gerne var forbeholdt biskopperne og blev anset for alt for luksusbetonet til præsterne. Så fra 1577 begyndte der at komme kritik imod, at præsterne bar pibekraver.

Lutherske præster havde tilladelse til at gifte sig, og deres hustruer måtte klæde sig lige så værdigt og anstændigt som deres mænd. De burde udelukke "høje, opstående og udringede" kraver. For præsterne selv lyder kritikken imod "dobbelte pibekraver" og i 1593 og igen i 1606 "store pibekraver", "uanstændige kraver" eller "kraver med tre eller fire lag".⁴

Kraverne med mange krusede lag, som kunne være så brede som en hånd eller danne en rose, blev også anset for usømmelige. (Fig. 2 & 3)

Der er påfaldende sammenfald i tid mellem de præster, som blev indkaldt fra Tyskland og var udpeget på grund af deres høje teologiske kundskaber, og den første omtale af de bemærkelsesværdige pibekraver i danske kirker.

Skønt pibekraven blev brugt både af kongen og af andre personer, der er blevet afbildet i

³ Bringemeier: 1974, s. 61 ff.

⁴ Severinsen, 1924, s. 13.

Fig. 7 Præsten Anders Christensen Hammermüller, præst til Vejby. Epitafium fra 1684, Vejby kirke, Frederiksværk Provsti, Helsingør Stift. Meget bred krave, der danner store runde 8-taller, kraven har åbning fortil. Foto: Erik Fjordside.

Fig. 8 Præsten Henrik Gerner, præst til Birkerød. Hans krave er af en anderledes type med store foldede læg, som i England kaldtes “stacked box pleats” dvs. kasse-læg i stakke. Epitafium fra Birkerød kirke, Fredensborg Provsti, Helsingør Stift, ca. 1700. Foto: Erik Fjordside.

denne tidlige fase af portrætmaleriets historie i Danmark, må det formodes, at de tyske præster i Danmark bragte den mest betydningsfulde påvirkning til brugen af pibekraven som liturgisk del af den danske præstedragt.⁵ (Fig. 4 & 5)

Pibekraven påbudt til liturgisk brug

Tingene ændrede sig imidlertid. Det blev eftertragtet at bruge den flade lærreds krave, som lå ud over bryst og skuldre. Pibekraven fik sin plads som del af den ceremonielle dragt til visse lejligheder, da et påbud i 1639 forbød brug af de flade kraver til gudstjenester. (Fig. 6)

Siden 1630'erne har pibekraven dermed haft sin officielle karakter som liturgisk tilbehør til kjolen. Indtil midten af 1700-tallet blev kjolen stadigvæk brugt også som daglig påklædning. Spørgsmålet om krave kom dermed til at bero på individuel smag, og i nogle egne blev pibekraven forkastet ved påbud fra godsejeren. (Fig. 7 & 8)

Knækflippen

En forandring af omfattende karakter fulgte fra omkring 1750. Ligesiden middelalderen havde præsterne skilt sig ud som samfundsklasse ved deres påklædning. Men nu foretrak de at klæde sig som handelsfolk og andre borgerlige herrer med habit, og det stivede halsbind med knækflip fuldendte kravetøjet.

Embedsdragten blev fra da af præsternes særlige dragt til gudstjenester og begravelser. En ejendommelig følge af disse forandringer er kombinationen af pibekrave og knækflip. Pibekraven har ikke i sig selv egentlig behov for en anden krave, men siden begyndelsen af 1800-tallet har mange præster ønsket den, da den er lettere at vaske, og i dag bruges den af både mandlige og siden 1948 også af kvindelige præster.

Pibekraven begyndte som en elegant detalje, der blev særlig udviklet i forbindelse med den strenge dragtstil, som fra omkring 1560 blev krævet ved det spanske hof. Lidt efter lidt er den gennem regler og almindelig tilpasning endt som et næsten unikt tilbehør til den danske præstekjole.

Mode eller ceremoniel dragt

Det er ofte blevet hævdet, at pibekraven skulle være blevet indført som et alment modetræk lige som tidligere selve præstekjolen. Men i begge tilfælde skulle der en ekstra impuls til.

Ved midten af 1500 tallet er europæisk dragt totalt domineret af den spanske hofdragt. Den bestod af et sæt stramme bukser og stramtsiddende trøje med puffedes ærmer samt en kort kappe. Stofferne var næsten udelukkende sorte, helst de kostbare og relativt nyudviklede af silke eller fløj.

Denne dragt blev forbillede for fyrstelige personer overalt i Europa. Det betød luksus, handel med alle de ønskede materialer og efterspørgsel efter de bedste skræddere ved alle hofferne. I

⁵ Brinth m. fl., 1999, s. 174 ff. og Harbsmeier & Iversen: 1995, s. 271 f.

Fig. 9 Pibekrave set fra undersiden. Ca. 1600. Kraven består af tre lag lærred, som hver for sig er rynket og syet til halslinningen. Kniplingsbesætning som det blev brugt til festdragt. Livrustkammaren, Stockholm.

1400-tallet havde de burgundiske forgængere for det spanske kongelige dynasti grundlagt denne mode. Men fra 1550'erne kunne ingen komme uden om dens indflydelse. Pibekraven blev en lille, men uundværlig detalje.

De spanske gejstlige bar forskellige former for kapper og kjortler, som alle nedstammede fra den antikke romerske "cappa" og "tunica". For det meste blev de syet af uldent stof, men for præster med højere rang kom tidens kostbare silkestoffer i brug.

Snittet i disse præstekjoler var meget forskelligt fra de tyske og danske kjortler, som beholdt den tyske mode, der var fremherskende før den spanske periode. Restriktionerne i de danske bispers påbud kan måske anses som en protest imod danske forsøg på at følge lægfolks spanske stil og som et ønske om at indskærpe brugen af den tyske lutherske kjortel overfor præsterne.

Kun pibekraven i sin virkelige spanske form blev accepteret af den danske gejstlighed. Det begyndte med de ganske lave krusede strimler, som allerede var i brug under først burgundisk og derefter tysk mode. Den udvikledes til den meget omfangsrige pibekrave, efter at den var blevet optaget af de tyske lutherske gejstlige. Den må antages at være blevet indført i Danmark af de tyske indkaldte præster i København og Helsingør.

Fig. 10

Laurids Gregersen Weile, sognepræst til Hørby kirke.

Weile bærer den pibekraveform med små 8-tals krus, der blev den gængse frem til vor tid. Maleri i Hørby kirke, Holbæk Provsti, Roskilde Stift, ca. 1760. Foto: Erik Fjordside.

Håndsyede kraver

Foruden portrætterne, som giver nogle ideer om, hvordan pibekraverne er blevet tilvirket, findes der heldigvis nogle få stykker bevaret godt nok til at vise dem som sande mesterværker, både som de er syet og gjort i stand. At alting er håndlavet, må være unødvendigt at nævne. Men akkuratessen og de bitte små sting er betagende for enhver i nutiden, hvor knapt nogen mere er i stand til at udføre håndsying.⁶

Der findes en pibekrave i Livrustkammarens samling i Stockholm. Efter sin type, dateres den til omkring 1600. Den har kniplingskant, hvilket betyder, at den ikke kan have tilhørt nogen gejstlig person, men teknisk er den interessant. Den er nu alt for skrøbelig til at blive stivet og sat i stand, men den giver os lejlighed til at studere nogle detaljer. (Fig. 9)

På undersiden kan man se halslinningen, hvor det fine lærred er stukket til i smalle folder, tydeligvis talt efter tråde og hver fold strøget ned med nålen, som det har været almindeligt med den slags syarbejde. Kraven har tre lag lærred, som hver for sig er stukket til halslinningen over hinanden. Sammenlignet med præsternes nutidige pibekraver virker dette overraskende, idet stoflagene nu til dags er stukket sammen på symaskine. Den gamle krave har ikke sådanne sømme, og det samme gælder resten af de bevarede kraver. Vi kan kun gætte på, hvordan kraven i Stockholm har taget sig ud i færdig tilstand.

Et kobberstik fra omkring 1570 i Britisk Museum i London viser en spændende satire. Billedet viser aber, der som kvinder arbejder i et meget elegant vaskeri med specielt udstyr til at gøre pibekraverne i stand. Hele arbejdsgangen er gengivet. Man kan se pibejern sat til ophedning i et glødebækken. Kraverne krævede sådan et specialværktøj. Medens pibekraverne var på deres højde i popularitet, opstod der et center i Flandern, hvor de kunne blive gjort i stand. Men som vi ved fra senere perioder, har dette arbejde også været en del af husmoderens daglige opgaver.⁷

Hvor betagende syarbejdet end kan forekomme i nutiden, var det før i tiden en ret almindelig færdighed for kvinder. Piger blev fra omkring fireårs alderen opdraget til deres kommende virke som husmødre, der skulle sørge for linned til seng og krop. Kvinder, som enten var ugifte eller enker blev specialister, som påtog sig syning på bestilling, men deres kunnen var

⁶ Arnold: 1973, s. 109-124.

⁷ Arnold: *Queen Elisabeth's Wardrobe Unlock'd*, 1973, fig. 332.

ikke nødvendigvis bedre end de gifte husmødres. Konklusionen må være, at der fandtes tilstrækkelige forudsætninger for tilvirkning af kraver.

Portrætmalerier af præster, som ofte er blevet malet efter deres død, viser de mange variationer af pibekraver. De fleste af dem synes at have et enkelt lag lærred, foldet så kanten danner et 8-tal.

Præsterne har ikke brugt nogen form for knipling, men kanten er blevet foldet til en søm, der bare måler nogle få tråde i bredden.

Når man sammenligner disse billeder med de bevarede pibekraver, særlig en som findes i Nationalmuseet i München, må det antages, at en ganske lille smule voks, næsten usynlig, kan være blevet fæstnet mellem folderne for at holde dem på plads. Højden på tre til fem centimeter må bero på en fastsyning af stoffet til halslinningen i folder med samme dybde som den ydre kant. På den måde vil den stivede pibekrave opnå sin skønhed med et minimum af opsætning.

Som regel er der ikke nogen synlig halslinning, og pibekraven er blevet bøjet ind langs halsen. Bare på nogle få af portrætterne kan man se det, der må være overkanten af halslinningen. Andre kraver må have haft knappenåle sat ind i de to yderste piber, så der ikke er nogen synlig åbning.

Variationen på billederne i pibekravernes form synes at høre til sidst i 1500-tallet og i 1600-tallet. På senere billeder ser man en mere ensartet form. Det kan enten skyldes, at malerne måske ikke var så omhyggelige med at vise disse detaljer, eller at 8-talsformen på kraverne er blevet mere gennemgående. Siden omkring 1800 blev præstedragten næsten kun brugt til gudstjenester, og kjolen fik et mere slankt udseende. På den måde fik pibekraven det næsten ensartede udseende, ikke så bred som de omfangsrige kraver fra baroktiden. (Fig. 10 & 11)

Fig. 11

Peter Erasmus Müller, Sjællands biskop 1830-1834. Pibekraven er af gængs bredde, omkring 9 cm. Den er af et enkelt lag lærred, som danner 8-tals piber. Den er her båret over hvidt kravetøj af knækflip og halsbind. Portræt i Roskilde Domkirke, Roskilde Domprovsti, Roskilde Stift, signeret A. M. 1836. Foto Valdemar Vedel, Danmarks Radio, 1986.

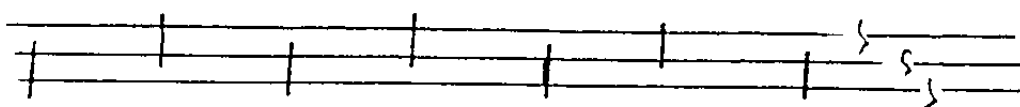
Symaskine til kraver

Der skete en forandring ved fremkomsten af symaskinen med Singers patent. Til skjorter og linned fandt det i Danmark sted i løbet af 1850'erne, da de førende forretninger oprettede værksteder til denne produktion. I 1895 blev Kvindernes Udstilling afholdt i Industriforeningen i København, og ved den lejlighed udstillede tre damer præstekraver på standen for industri. Dette er den første kendte omtale af tilvirkning af pibekraver i Danmark.

Fra omkring samme periode blev fremstillingen af selve præstekjolen også et speciale for

Fig. 12 Model, som viser de præcise maskinstikninger, der anvendes til nutidige danske præstekraver. Kraven sys af tre strimler lærred. Stikningerne udføres i det midterste samt et af de ydre lag på skift. Piberne danner derved det klassiske 8-tal. Ved halssiden er der riet i hånden med et sting på hver side af en maskinstikning. Kantbændel er syet over ritrådene, med håndstikning. Håndsyningen sikrer, at piberne bliver akkurat lige store, parat til pibejernet. Modellen er udført 1987 for firmaet Dansk Paramenthandel. Tilhører Nationalmuseet Nyere Tid, mus. nr. 61/1987. Foto Roberto Fortuna, Nationalmuseet, 2006.

Piberne er syet med 1-nål stikning.
Hæftning ved sømafslutning, min.: 5 sting

Fig. 13 Skitsetegning af stikningerne, der udføres i det midterste samt et af de ydre lag på skift.

Fig. 14 Kraven er blevet vasket og stivet med risstivelse. Den er nu spændt fast på en træblok afpasset til kundens halsvidde. Pibejernet er elektrisk, og varmen kan justeres. Jernet føres ind i piberne i den række, som vender opad, en ad gangen og skal kunne nå helt ind til halslinningen. Nogle kraver kan være syet sådan, at det kun vanskeligt lader sig gøre. Arbejdet med jernet skal foregå så rask, at stoffet beholder en bekvem fugtighed. Kraven vendes, så resten af piberne kan behandles. Det kan i nogle tilfælde være nødvendigt at gentage den første række.

Når kraven er pibet færdig, flyttes den over på en høj form. Her bliver den presset langs den inderste kant, så piberne får den elegante opstående form, og kraven bærer sig.

Køkkenet fungerer som værksted. På væggen et verdenskort med nåle, der markerer de mange præster, der igennem årene har meldt sig jorden over for at få gjort kraver i stand. Arbejdet kræver håndelag og stærke fingre.

Udført af Lydia Nielsen, Gadstrup. Foto forfatteren 2006.

uniformsskræddere, lige som det stadig er. En bestilling af en kjole hos en af disse skræddere medførte antagelig, at en eller måske et par pibekraver var iberegnet.

Præsterne havde et solidt etui, i reglen af zink, cirka syv centimeter højt og 30 centimeter i diameter, til at opbevare og transportere pibekraven til og fra kirke. Det er ikke blevet beskrevet, hvor disse etuier stammede fra, men fænomenet må angive, at pibekraverne blev fremstillet professionelt.

Et specialfirma for kirkeeffekter, Dansk Paramenthandel, blev oprettet i København i 1895, og fra 1920'erne, om ikke tidligere, kunne man bestille en præstekjole der. Fra 1960'erne og indtil 1987 var der ansat en dame til at sy pibekraver på bestilling som hjemmearbejde. Der var nogle få damer i andre dele af landet, som havde en lignende produktion af syning og vask af pibekraver.⁸ (Fig. 12 & 13)

I 1996 blev en betænkning udsendt fra Kirkeministeriet for at sikre, at præsterne ikke skulle have besvær med at anskaffe præstekjole og tilbehør. Igennem nogle år havde præsterne haft problemer med meget lang ventetid ved bestilling. Betænkningen giver en meget detaljeret beskrivelse af håndværket, og der er to skrædderfirmaer, som har fået licens til at levere det fornødne.

I henhold til betænkningen får en præst to pibekraver sammen med en præstekjole. Denne dragt kan efter ansøgning betales af de kirkelige myndigheder.⁹

Hvad der nu beror på hjemmearbejde for ganske få specialister, er vask af kraverne, et arbejde, som i reglen skal gøres et par gange om året. Det udføres som et sjældent håndværk. (Fig. 14)

Det er almindeligt, når en dame ønsker at holde op, at hun sørger for at finde en yngre dame, som hun vil lære op, og som overtager produktionen. Det lader til at være en ret stabil situation.

I Tyskland synes situationen mere kritisk, idet kun et enkelt firma i Hamborg påtager sig denne levering, det samme i Bayern.¹⁰ Vi må håbe, at de danske specialister vil fastholde deres opgave.

D en mangfoldige verden

I begyndelsen af 1600-tallet blev den spanske indflydelse på dragten trængt i baggrunden af den hollandske dragt og snart efter af den franske mode. Den flade, hvide krave og senere det såkaldte kalvekrøs blev herrernes sædvanlige kravetøj. Men til ceremonielt brug blev pibekraven stadig brugt.

Ved pavehoffet i Vatikanet har der siden 1573 været en særlig dragt for kammerherrer, der som adelige lægmænd havde det hverv at tage i mod de audienssøgende. Til deres galladrags hørte en pibekrave, betegnet "*gorgiole*". Efter 1968 brugtes den dog ikke mere, og den fremstilles heller ikke længere.

I Vatikanmuseet i Rom kan man stadig opleve, hvordan de har set ud. Der er en pibekrave fra slutningen af 1800-tallet, som tydeligt viser det fine lærred lagt i dybe folder og syet til den ret høje halslinning, medens stoffets kant holdes i facon med en tynd metalvire. Sådan var det åbenbart muligt at undgå den temmelig besværlige stivning og pibning, som er nødvendig i Tyskland og Danmark. (Fig. 15)

⁸ Skov: 1978, s. 105-121.

⁹ Kirkeministeriet, Betænkning, 1996.

¹⁰ Venligst tak til pastor, dr. theol. Günter Weitling, Padborg for detaljerede oplysninger i 2004 om den tyske pibekrave modsat præsteflippen, betegnet Beffchen. Ligeledes venligst tak til pastor Gisela Dieppe, Goslar, for venlige oplysninger om personlige erfaringer med pibekrave. Tyske firmaer for pibekraver til præster:

www.samtundseife.de og www.fotobayern.de

Fig. 15 Pibekrave, anvendt af kammerherrer i Vatikanet, ca. 1900, Rom. Kraven er af et enkelt lag lærred og med en stålwire i kanten. Lærredet er lagt i folder, som er syet til halslinningen i hele deres dybde, så de danner 8-tals form. Tilhører Museo storico vaticano, Rom. Foto Musée de Mours Saint-Eusèbe, cliché B. Berthod.

For Schweizergarden er en lignende pibekrave stadig en del af gallauniformen, på italiensk kaldet "*collare di parata*". Om anskaffelse og pasningen af dem har det ikke ladet sig gøre at skaffe detaljerede oplysninger.¹¹

Som nævnt blev pibekraven et liturgisk tilbehør for lutherske præster. Men i det lutherske Tyskland har den også indtil op i 1900-tallet været brugt af jurister og andre akademikere og af embedsmænd i administrationen, borgmestre og andre.¹² (Fig. 16)

Inden for teaterverdenen opstod der behov for særlige kostumer til rollerne i de klassiske tragedier og operaer. Men muligheden for at skabe sådanne kostumer var økonomisk begrænset. Ved det nybyggede Kongelige Teater i København fra 1748 var der brug for kostumer, som til de klassiske tragedier gerne skulle være af den type, som kaldtes "*Habit à la Romaine*".

Til nogle forestillinger blev der i stedet brugt en form for historisk dragt, som var en let forandret udgave af den spanske modedragt med pibekrave og pufærmer.

Teatret i København har fået særlig historisk betydning på grund af de usædvanlig

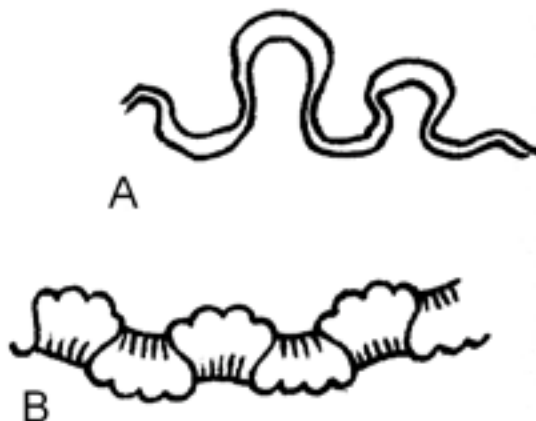
Fig. 16 Akademisk dragt og tilhørende pibekrave, Universität Hamburg, anvendt 1928-1967. Denne krave er anskaffet imellem 1954 og 1967, formodentlig fra fa. Eggert, Hamburg. Piberne er maskinsyede. Denne dragt blev indført ved Universitetet i Hamburg i 1928 af Werner von Meile, rektor og Hamburgs borgmester, som grundlagde Universitetet i 1919. Tilhører Deutsches Historisches Museum, Berlin. Foto Claudia Küchler, DHM, 2007.

¹¹ Berthod: 2005, s. 25-30. Ibidem og Blanchard, 2001. Venligst tak til Mr. Roberto Consorsì for oplysning på vegne af paramenthandelen Sartoria ecclesiastica, Rom, 2006.

¹² Se note 11: Günter Weitling, Padborg. Venligst tak til Dr. Regine Falkenberg, Deutsches Historisches Museum, Berlin, for detaljerede oplysninger om tyske akademikeres ceremonielle brug af pibekrave.

Fig. 17

Eksempler på gotisk “Tschì”-skymotivet, der i middelalderens kunst ofte omslutter himmelske fremstillinger som Gud, Treenigheden, Kristus eller Englekoret. Samme symbol kendes indenfor heraldikken under betegnelsen “nebulé”, og stammer antageligt tillige fra det religiøse motiv.

velbevarede regiprotokoller. De oplyser om indkøb af en omfattende samling af forskellige kostumer fra en italiensk skuespillertrup, som optrådte i København i 1753, og imellem disse dragter var nogle eksotiske tyrkiske kostumer samt til de særlige roller så som Harlekin fra den klassiske italienske *Commedia dell'Arte*.¹³

I løbet af 1600-tallet udviklede *Commedia dell'Arte* en meget populær uofficiel teaterform med faste rolletyper. En af dem, kendt som “*Pulchinello*” optrådte i reglen med en overdrevent lang næse, men hans kostume har lagt navn til den løse, brede krave syet til halslinningen, som er afledt af den spanske pibekrave. En lignende krave blev brugt af den populære Harlekin, som vil være velkendt af læserne.

Joseph Grimaldi var en berømt pantomimekunstner i London (1778-1837), som ændrede harlekinskikkelsen til den klassiske opfattelse af klovnen. Ændringerne omfattede den store “*pulchinello*”, der har været udbredt indtil begyndelsen af 1900-tallet.¹⁴

I efterårssæsonen 2006 lod den unge danske modedesigner Nikoline Liv Andersen sig tydeligvis inspirere af *Commedia dell'Arte* figurerne og brugte umådelig store eller noget smallere kraver af *pulchinello*-typen til sine modeller– så ideen er stadig levende!¹⁵

Symbolik

Blandt alle de forskellige forekomster af pibekraver synes den, der bruges af de tyske og danske lutherske præster, at have sin egen alvorsfulde stemning. Ikke-kirkelige mænd og kvinder havde oftest en kniplingskant på pibekraven, så den pågældende er blevet festligt og glædeligt gengivet.

De strenge regler for præsterne må tolkes som udtryk for en særlig betydning ved pibekraven, hvilket ikke fremgår af den hidtidige forskning. Men ved at betragte den strenge 8-talsprofil, kan det synes nyttigt at vende blikket tilbage til kvindernes hovedtøjer i 1300- og 1400-årene. Metoden til at genskabe kvindehovedtøjer fra disse perioder har inddraget inspiration fra nutidens præstekraver. Men nu skal vi prøve at gå den omvendte vej, tilbage i tiden.

¹³ Bech og Andersen: 1979, pp. 19-23, Summary s. 327 ff.

¹⁴ Venligst tak til promotion ambassadør Nelly Jane Benneweis, Cirkus Benneweis, som til mine spørgsmål om pibekravens forbindelse til *pulchinella*, har givet meget interessante og fyldestgørende oplysninger.

¹⁵ *Berlingske Tidende*, M/S, 26. november 2006, 4. sektion s. 21 ff.

Fig. 18 Sognepræst Jens Barfod iført messeklæder over præstekjole og pibekrave, således som det anvendes i Danmark ved altertjeneste under gudstjenesten. Her 2002 i Gråsten Slotskirke, Sønderborg Provsti, Haderslev Stift. Foto Studio 66, Gråsten.

Fig. 19 Andreas Laurens Kristensen, sognepræst til Vester-Broby og Lynge, iført den traditionelle sorte præstekjole og pibekrave med 8-talsformede piber, præcis som sine forgængere i det 16. og 17. århundrede. Gudstjeneste ved dåb i 2007, Vester-Broby, Ringsted-Sorø Provsti, Roskilde Stift. Privatfoto.

Forbilledet må blive det gotiske motiv kaldet “*Tschi*”. Det består af skyer, der omslutter himmelske fremstillinger som Gud, Treenigheden, Kristus eller Englekoret. Det forekommer i vestlige billeder fra sidst i 1300-tallet og frem til omkring 1480. Når det i denne periode også forekommer på gravsten eller mindsten for kvinder, tolkes det som det himmelske symbol.¹⁶ (Fig. 17)

I løbet af 1500-tallet efter reformationen blev epitafier med malede mindeportrætter en meget populær udsmykning i de danske kirker, som havde gennemgået en form for billedstorm, idet de mange sidealtre var blevet fjernet, og kun hovedalteret var bibeholdt. Omkring samme tid blev portrættet indført i dansk kunst, selvom malerne var tyskere, som kom til Danmark og virkede. Portrætterne blev bestilt af både den kongelige familie og af de adelige.

Alle disse billeder har et ceremonielt anstrøg, kongen som Herrens salvede, adelen som udgjorde kredsen omkring kongen o.s.v. Hele indretningen af det spanske hoffliv havde sin forudsætning i kong Filip den IIs personlighed. Han følte sig forpligtet til at optræde som konge med hensyn til ægteskab, men også personligt tiltrukket af en tilværelse sammen med munkene i det kloster, som indgik i den kongelige residens i El Escorial.

Denne strenghed kom også til at præge hofdragten hos de øvrige fyrster.

Pibekraven kan betragtes som det himmelske symbol, der fra gotikken fortsætter 1500-tallet igennem, og efter den tid er blevet bibeholdt og har bevaret sin betydning for gejstligheden. Det er derfor ikke noget under, at pibekraven fik symbolsk værdi for de lutherske præster, der havde opgivet Romerkirkens gejstlige privilegier, som bestod i “*corona*”, Kristi krone, der beroede på tonsuren, biskoppens ring samt “*pallium*” og “*stola*”, de smalle bånd af fornemt stof, som ligger bag nakken og hænger løst ned fortil.

Man møder ofte den opfattelse, at de love, som blev fremsat i reformationsperioden, har undertrykt gejstlighedens hævdevundne ret til selvbestemmelse. Men det har vist sig mere sandsynligt, at biskopperne igennem de første par hundrede år med påbud blandt andet om dragtforhold, har ønsket at vejlede præsterne for derigennem, at opdrage befolkningen til at forstå et sandt kristenliv.¹⁷

Siden 1960'erne, måske også meget før, er der imidlertid opstået et stærkt ønske blandt danske præster om at kunne undlade præstekjole og krave og i stedet bruge messeskjorte og messehagel ligesom i Norge og Sverige. Kun ved at de kirkelige myndigheder har indskærpet den fortsatte brug af kjole og krave, har det ladet sig gøre at opretholde denne liturgiske dragt i Danmark. (Fig. 18 & 19)

Der foregår en livlig debat både blandt præster og i befolkningen som helhed.

Litteratur:

Arnold, Janet: Three examples of late sixteenth and early seventeenth century neckwear. *Historische Zeitschrift für Waffen- und Kostümkunde*, 1973, s. 109-124.

Arnold, Janet: *Queen Elizabeth's Wardrobe Unlock'd*, London 1973.

Baltrusaitis, Jurgis, *Das Gotische „Tschi“*, In: *Das phantastische Mittelalter: antike und exotische Elemente der Kunst der Gotik*, Berlin 1997, pp. 339-341.

Bech, Viben and Ellen Andersen: *Kostumer og modedragter fra Det kgl. Teaters herregarderobe*, Danske dragter, Nationalmuseet København 1979, pp. 19-23, Summary pp. 327 ff.

Berlingske Tidende M/S, ”Galliano Hot Shot”, København, 26. november 2006, 4. sektion, pp. 21ff.

Berthod, Bernard: Le Renouveau du Costume de la Cour Papale Laïque aux Dix-Neuvième et Vingtième Siècles. I: *On Men*, ICOM Costume Committee, 57th Annual General Meeting in Berlin, 13-17 June 2005, s. 25-30.

Berthod, B. et P. Blanchard: *Trésors inconnus du Vatican, ceremonial et liturgie*, Paris 2001.

Bringemeier, Martha: Priester- und Gelehrtenkleidung, *Rheinisch-Westfälische Zeitschrift für Volkskunde*, Beiheft

¹⁶ Dahl: 2006, Baltrusaitis: 1997, s. 339 ff. Venligst tak til kunsthistorikeren Ulla Haastrup for drøftelse af Tschi-symbolet.

¹⁷ Hermansen: 2003.

- 1, Münster 1974, s. 61 ff.
- Brinth, Ole med flere: *Højmessen i Den Danske Folkekirke*, København 1999, pp. 174ff.
- Dahl, Camilla Luise: *1300-tallets krusede hovedduge*, Workpapers, Tekstilsforskning på Middelaldercentret vol. 2, Middelaldercentret, Nykøbing Falster 2006.
- Dalgaard, Hanne Frøsig: *Præsteklæder*, København 2003.
- Dalgaard, Hanne Frøsig: Gown and Ruff: The Dress of the Clergymen of the Lutheran Danish Church, I: *On Men*, ICOM Costume Committee, 57th Annual General Meeting in Berlin, 13-17 June 2005, pp. 31-34.
- Danmarks Kirker, Frederiksborg Amt*, Bind. 1, København 1964, 290 ff.: St. Marie Kirke.
- Dose, Johannes und Niels Hasselmann: *St. Petri 1575-1975 400 Jahre deutsche evangelisch-lutherische St. Petri Gemeinde zu Kopenhagen*, København 1975.
- Evangelischer Presseverband für Bayern: www.fotobayern.de
- Fa. Samt & Seife, Hamburg, <http://www.samtundseife.de>
- Fa. Gammarelli, Roma, <http://www.avvenireonline.it/papa/Extra/Storia+e+curiosita%C3%A0/20050418.html>
- Harbsmeier, Eberhard & Hans Raun Iversen: *Praktisk teologi*, København 1995, pp. 271 f.
- Hermansen, Karsten: *Kirken, kongen og enevælden. En undersøgelse af det danske bispeembede 1660-1746*, Ph.d. afhandling, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense 2003.
- Kirkeministeriet, København 1996, bilag: DTI, Beklædning og Textil, *Beskrivelse*, s. 1-16.
- Nevinson, J. L.: *Juan de Alcega, Tailor's Pattern Book 1589*, Facsimile, Introduction and notes by J. L. Nevinson, Bedford, 1979.
- Risselin-Steenebrugen, Marie: La dentelle dans les Pays-Bas Meridionaux d'après les portraits dates, I: *Actes du Ier Congrès International d'Histoire du Costume, Venise, 31 Aout – 7 Septembre 1952*, Palazzo Grassi, Venezia, s. 137-150.
- Severinsen, Peter: *De rette Messeklæder*, København, 1924.
- Skov, Torben: Præstekraven – ikke fuglen, ikke blomsten, men den til præstedragten hørende pibekrave, *Holstebro Museum Årsskrift* 1978, pp.105-121.

Fra barokhue til flæsekappe til egns hovedtøj? - Det bornholmske hovedtøj nølle

Camilla Luise Dahl

Det nok kendteste og mest omtalte af de bornholmske hovedtøjer, er den såkaldte nølla (på dansk kaldet nølle). I virkeligheden var den kun i brug af meget få bornholmske kvinder. Det vides ikke længere hvor langt ind i 1800-tallet nøllen endnu fandt anvendelse, men fotografier af kvinder i standsdragt fra midten af 1800-tallet tyder på, at nøllen endnu brugtes enkelte steder ved denne tid. Mod slutningen af 1800-tallet blev det populært også for de mindre fine, at lade sig fotografere i nølle, skønt de aldrig selv havde ejet en sådan. Så mens de fleste kvinder bar andre hovedtøjer til fest og til kirke, så lod flere sig afbilde i nølle, når de gik til fotografen. Nøllerne kunne da lånes hos fotografen og var altså fremstillet til formålet – såkaldte atelierstykker. (Fig. 1)

Martin Andersen Nexø, der var født på Bornholm, skriver om et besøg hos bedsteforældrene, at der stod et fotografi på dragkisten af bedstemoderen med en fornem nølle på hovedet. Det undrede drengen at se bedstemoderen med nølle på, for det var et fattigt hjem og han udbrød *“Men bedste, har du haft sådan en fin hat?”* Hvertil bedstemoderen svarede *“Er du tåvelie, horra, [dreng] den lånte jeg ved fotografen!”*¹ Her er således ikke tale om at iscenesætte sig selv i nationaldragt, men ønsket om at fremtræde i det fineste stadstøj ved fotografering.

Også fine bornholmerfruer findes gengivet med nølle på i samtidige fotografier. Efter ca. 1880, ses nøllen kun på konstruerede fotografier, hovedsageligt til brug til postkort til turisterne. Nøllen var da kun i brug blandt de da nyopståede folkedansere og ved folkemindearrangementer, der gav fornyet interesse for de tidligere anvendte egns hovedtøjer.

Det er flere steder beskrevet at de bornholmske hovedtøjer *hatt å hâwa* og *på-saj-bunjad*, var de almindeligste hovedtøjer til stadsbrug, og at de fleste bornholmske kvinder ejede eksemplarer af sådanne. Nøllen derimod var finest og forbeholdt de mest velhavende.² Nøllen blev brugt som største stads til fester og højtideligheder som dåb, bryllup, højtider og begravelse samt til kirkegangsdragt.

Der fandtes to varianter, en festnølle og en sorgnølle. Festnøllen havde fortrinsvis røde og kulørte blomster. (Fig. 2) Sorgnøllen havde derimod sorte blomster. Huen, der hørte til nøllen

Fig. 1 Fire søstre fra et bedre borgerhjem iklædt bornholmske egnsdragter hos fotografen. Søstrene Manna, Alma, Ellen og Camilla Sonne Hansen. Fotograferet i Johannes Hansens atelier i Nexø, begyndelsen af 1900-tallet. Foto i privateje.

¹ Kragelund: 1978.

² Madvig: 1817, Andersen: 1960, s. 204.

Fig. 2
Festnølle udstillet på gine i den permanente udstilling på Bornholms Museum. Festnøllen er af tyndt, fint kniplingsdug pyntet med kulørte, kunstige blomster.

Fig. 3
Sorgnølle udstillet på gine i den permanente udstilling på Bornholms Museum. Sorgnøllen er pyntet med sorte, kunstige blomster og har ingen kniplinger (slet).

Fig. 4
Fest- og sorgnølle fra Gadebygård i Østermarie samt tilhørende nølleæske. Muligvis de ældste bevarede nøller. Foto: Bornholms Museum.

var hvid, til tider prydet med hvidt broderi – aldrig kulørt. Til sorg kunne broderiet være sort. Kniplinger og prydsømme brugtes kun på festnøllen, på sorgnøllen var kappedelen af hvidt, tæt stof og prydet af en søm langs kanten istedet for kniplinger.³ (Fig. 3) De sorte blomster og sorte broderi, er måske en reminiscens af da hovedtøjer af denne type kunne være sorte, men ellers er sort en ganske vanlig farve til sorg de fleste steder i landet. At nølle kun brugtes af de fornemste og fineste kvinder – og kun til særlige lejligheder, kan være et levn fra sit ophav, for mens hovedtøjer som *hatt å hâwa* og *på-saj-bunjad* havde sit udspring i borgermoder, så var nøllen taget fra den højeste stands moder. Dette element af overklassedragt kan være bibeholdt i dragten og præget brugen af den, længe efter man havde glemt hvorfra den oprindeligt stammede.

Der findes kun få nøller bevaret, omtrent 15 kendte komplette eksemplarer fordelt på Nationalmuseet i København, Gudhjem Museum og Bornholms Museum. Dertil findes et antal løse huer, blonder og blomsterstel.⁴ En del kan være senere atelierstykker. De ældste af de bevarede nøller, er formentlig de med bløde, store læg eller store plisséer, mens de yngste er de med skarpe, bittesmå tætte plisséer.

Fra Gadebygård, Østermarie kom i 1983 to nøller til Bornholms Museum, og de må betegnes som originale. (Fig. 4) Den ene en festnølle, har store røde blomster og kniplingskant. Den anden – en sorgnølle, har sorte silkeblomster og nøllens kappe er af tæt hvidt lærred uden kniplingskant. Til nøllerne hørte endvidere en nølleæske.

Til festnøllen hørte to huer, den øverste en puldhue af hvid kammerdug i tamburering med sammentrækssyning og underhuen – en hvid tre-stykshue, der kan stamme fra 1700-tallets første del. Den er syet med såkaldt “piqué” broderi, som er et quiltet eller stukket arbejde med

³ Knudsen: 1983, s. 69-70.

⁴ Knudsen: 1983, s. 71.

reliefvirkning.⁵ Muligvis en genbrugt hue eller syet af en ældre hue fra denne tid. Festnøllens kniplinger stammer derimod fra begyndelsen af 1800-tallet.

Af tilbehør til nøllerne fandtes tillige hagesløjfer og korte silkebånd. Silkebåndene blev anbragt på puldhuen, på tværs i nakken. To er lyserøde med indvævet blomstermønster og må høre til festnøllen. De to sidste må høre til sorgnøllen, det ene er sort med vævet mønster i sølvtråd, det andet hvidt med fine påbroderede sorte blomster.

Førlæg for nøllen

Nøllens opståen er af forskellige blevet placeret i 1700-tallets slutning og 1800-tallets anden fjerdedel, da krusede og pibede kyser og kapper var moderne. Nøller omtales imidlertid op imod henholdsvis et halvt og helt århundrede før den tid, og må derfor tilhøre en noget ældre tradition.

Nøllen har antagelig sin oprindelse i senbarokkens hovedtøjer. I anden halvdel af 1600-tallet var det blandt byens overklasse, hovedsageligt borgerkvinderne, blevet populært at udstyre underhuer og lin med alskens krus, piber og flæser.⁶ Flæser og krus blev placeret ved ørerne, langskinderne eller henover panden. Disse hovedtøjsmoder har antagelig været oprindelsen til mange af de krusede huelin, der senere blev en del af mange egns hovedtøjer, og som siden udviklede sig til vinger, skæg, ørestår m.m.⁷

Omkring 1680 dukkede høje kniplingsbesatte hovedtøjer forsynet med piber og flæser, op blandt adelen og den absolutte overklasse. I modsætning til den tidligere borgermode, var krusene nu placeret i en top oven på hovedet. Den tidlige fontange, opkaldt efter den franske hertuginde Madame de Fontange i 1682, var oprindeligt en højt opsat frisure med bånd. Herfra blev den udviklet til et kniplingsbesat stykke med opadbøjet forkant placeret på frisuren, og siden en høj kniplingsbesat top formet over et lodret opadpegende metalstel og placeret på højt opsat hår. På baghovedet blev båret en lille hue, der ligeledes kunne forsynes med kniplinger og over det hele kunne bæres et transparent slør af fint tyndt mol eller knipling. Den kunne også være opbygget som en kappe eller hue, der omsluttede hele baghovedet og blev snøret sammen i nakken over det opsatte hår. Kappen var kantet med kniplingsflæser, der fortil stod lodret op.⁸ Der var forskellige måder at arrangere de nedhængende bånd (hængler), de kunne fæstnes op, hænge ned, bindes under hagen, de kunne pibes eller være glatte. Der var endog regler for hvordan de skulle bæres alt efter om det var til ceremonielt eller mindre formelt brug. Hovedtøjet fandtes også i både fest- og sorgudgaver. Hovedtøjet kunne tillige pyntes med sløjfer og rosetter fremstillet af sammensyede bånd.

Fontangen og dens arvtagere var moderne fra omkring år 1680 og frem til 1730'erne. (Fig. 5) De dukkede op i Danmark kort tid efter, i danske skifter omtales de hyppigt som top og sæt med top. I et skifte for den velhavende skipperhustru Anne Christensdatter i Århus år 1700, omtales den eksempelvis som "*2 opsat huer med sin behør af bånd og kniplinger*"⁹ En anden Århuskvinde ejede "*liden kniplingstop eller sæt med flor*" og "*slet do. med sort over*" så sent

⁵ Knudsen: 1983, s. 71.

⁶ Jones: 2007, s. 12ff.

⁷ Kruset værk kaldet haghat (en lille linkant ved den nederste del af kinden/hagen), er gennemgående element i egnsdragter fra Østjylland. Lorentzen: 1975, s. 259. Andre steder, f.eks. i Sønderjylland, kendes storre og ørestår. Andersen: 1960, s. 437. Måske har disse hovedtøjer engang haft fælles udspring i 1600-tallets krusede linhatte, skønt de senere egns hovedtøjer synes højst forskellige, således at de nogen steder bibeholdtes som en lille krusekant ved kinden, andre steder langs tindingerne og på Bornholm en større krusekant der stod omkring hele ansigtet.

⁸ Andersen: 1977, s. 24.

⁹ Lorentzen: 1975, s. 19.

som i 1734.¹⁰

I et sjællandsk skifte for en velhavende frue omtales allerede i 1691 et "*sort sæt med flor*", der muligvis også skal angive en lignende opsætning.¹¹ Disse navne, topper og sæt, eller blot slet og ret hue med tilbehør, synes at være blevet de gængse for disse hovedbeklædninger i Danmark, hvorimod deres franske navn, Fontange, kun sjældent omtales.

I 1710 syntes man tilsyneladende denne mode havde taget for meget overhånd, for dette år udstedte Frederik IV en forordning om at disse "topper og sætter" skulle særbeskattes.¹² Af forordningen fremgår at man tilsyneladende skelnede mellem top og sæt. Præcis hvad forskellen bestod i, er imidlertid ikke længere klart. Særskatten begrænsede vel brugen af disse hovedtøjer, ikke alle havde råd til at holde den slags dyre hovedtøjer, men for de der havde, gav det gode penge i statskassen. Af efterfølgende regnskaber kan man se at skatten kunne beløbe til en

betragtelig sum. I Horsens beløb den indkomne skat af i alt 54 parykker, 8 fontanger og 3 topper, sig til 111 rigsdaler, og i Randers var skatten af 58 parykker og 79 topper ialt 288 rigsdaler.¹³

På Bornholm synes navnene top og sæt ikke at optræde, her omtales huerne blot som huer. I 1600-tallets anden halvdel er typiske navne for huer på Bornholm *hugge* og *hue*, der begge betød hue. Farverne for begge var almindeligvis sort. Hertil omtales også pullehugge/pullehue omkring 1700, der angav en puldhue.

I Bornholmske skifter omtales også huer med bånd og kniplinger omkring år 1700, men om disse har været opsat som fontangen, fremgår ikke tydeligt. I et skifte fra 1718 efterlod en Karen Laursdatter i Pedersker, sig en "*Sort Silke Puldhue, en gl. sort Sørgehue af klede, en sort Klædeshue, 2 Knyplings Lin, et Skierdugs- og et Strimlings do.*"¹⁴ I et skifte fra samme år fra Rutsker, fandtes ikke mindre end fem sorte huer, nemlig "*en Haug-hue af blommet Silke, en Puldhue med Knipling og Baand, en Klædes Hue med Flor og Baand, en Taft Hue*", desuden et "*Sørgelin, et Lin med Strimler om, et do.*" samt "*et Lin med Knipling.*"¹⁵ Et skifte efter Karen Albertsdatter i Klemensker fra 1721 omtaler en "*Pullehue med sorte Kniplinger og Taftbaand.*"¹⁶

Om nogle af disse strimler, flor og kniplinger, eksempelvis den omtalte puldhue med med knipling og bånd og hue med flor og bånd i 1718, der måske var hvide, kunne have udgjort en opsætning med fontange eller nølle, fremgår ikke klart, men efter tiden at dømme kunne det vedrøre hueopsætninger af fontangetypen med kniplinger placeret ved panden. Den da gammeldags hueform med brede overhuer forsynet med kniplinger og bånd ved baghovedet, var da gået af mode over 50 år tidligere og burde ikke længere være anvendt af de velhavende,

Fig. 5
Fransk modetegning fra 1686. Begge damer bærer fontanger med pibede hængler.

¹⁰ Lorentzen: 1975, s. 50.

¹¹ Andersen: 1977, s. 25.

¹² Forordning af 22/9-1710. Lorentzen: 1975, s. 20.

¹³ Aktstykker, bd. II, s. 48.

¹⁴ Mygdal: 1926, s. 150.

¹⁵ Mygdal: 1926, s. 150-51.

¹⁶ Skifte af d. 13. august 1721, Klemensker, afskrift af Jesper Vang Hansen.

Fig. 6
Elizabeth Gabrielsdatter Akeleye (1654-1739)
g.m. Kaptajn Jens Pedersen Kofoed. Hendes
hovedsæt er af fontangetype og består af hvide,
bløde flæser garneret med rødt pynt. Den ældste
kendte gengivelse af en nøllelignende flæsekappe
på Bornholm. Epitafium i Østermarie kirke,
Bornholm, ca. 1680'erne. Foto: Camilla Luise
Dahl.

skønt de sorte huer med tilbehør først sent erstattedes helt af hvide og lyse. Kniplinger brugtes dog også "flade" dvs. lagt fladt mod stoffet, de brugtes til at kante huer gennem hele perioden.

Det er ikke bemærkelsesværdigt at de tidligste "fontanger" ville omtales som huer med kniplinger og ikke som kniplinger med tilhørende huer. Oprindeligt var nøllen huens tilbehør, den "krans" af kruset eller pibet stof, der blev placeret på eller foran huen. Senere blev betegnelsen nølle brugt om hele hovedtøjet samlet, inklusiv huer og tilbehør i form af kniplinger, bånd m.m.

Fontangelignende hovedtøj omtales som "spir" i visen om kaptajn Jens Pedersen Kofoed (d. 1691), heri hedder det om de nette bønderkvinder at de "*ej mangler Ziir*" og at de var "*heel pyntelig og net dog uden Hoved Spiir*."¹⁷ Visen er dog først nedskrevet i 1700-tallet, og det kan dermed undre om det vedrører dragten på Kofoeds tid, eller om det er en senere forestilling om datidig dragt. I alle fald er det tydeligt, at de bornholmske bondekoner var nette og velklædte, men de gik ikke med "hovedspir" som de fine fruer.

Et tidligt eksempel på fontangemoden på Bornholm, endnu ikke udviklet i sin fulde form, kan ses i et epitafium over selvsamme Jens Pedersen Kofoed og hans hustru den lavedelige Elizabeth Gabrielsdatter Akeleye fra 1680'erne. (Fig. 6) Hendes hovedsæt består af flere rækker hvide flæser, der omkranser ansigtet og er pyntet med røde bånd eller rosetpynt.

Blandt adelen afløstes den temmeligt hurtigt af en ny mode med pandekageflade huer med flæser og kniplinger – som ofte

Fig. 7
Dåbscene fra altertavle i Holme-Olstrup. Fadderen, der bærer barnet bærer et fint kniplingshovedtøj, hvor kniplingerne står som en vifte omkring ansigtet. Bagtil ses en sort hue med kvast placeret helt tilbage på baghovedet, et levn fra den foregående periodes sorte kirkegangshuer. Kvinden bag hende, måske en amme, er af lavere stand og bærer den traditionelle, enkle sorte puldhue med kniplingskantet lin under. Altartavlemaleri fra 1689, Holme-Olstrup kirke. Foto: Erik Fjordside.

¹⁷ Pontoppidan: U.Å, s. 5.

Fig. 8
Øverst til venstre: Anne Lauridsdatter, hustru til sognepræsten til Kirke Helsing Frands König. Hendes hovedtøj har store bløde læg, der omslutter ansigtet. Ikke ganske ulig den form, der ses i epitafiet i Østermarie. Epitafium i Kirke Helsing kirke, dateret 1694. Foto: Erik Fjordside.

Fig. 9
Nederst til Venstre: Barbara Hansdatter, gm Niels Holgersen Olivarius, præst til Ørlev kirke og provst. Barbara Hansdatter bærer en kniplingstop øverst på hovedet kombineret med en rand af krus, der omkranser ansigtsovalen. Hovedtøjet har elementer af ældre mode, da den den har bibeholdt den ældre brede hue samtidigt med at kniplingstoppen rækker i vejret efter den nye mode. Epitafium dateret 1711, Ørlev kirke ved skælskør. Foto: Erik Fjordside.

Fig. 10
Til højre: Anna Christine Jørgensdatter (1654-1714) g.m. Peder Jensen Lucoppidan, præst for Landet kirke på Tåsinge. Hun bærer den fuldt udviklede fontange med to rækker læggede, opretstående kniplinger og florlette hængler. To rækker læggede kniplinger eller tyndt stof opsat på samme måde, var også typiske for den senere bornholmske nølle. Epitafium i Svendborg sct. Nicolai kirke. Foto: Erik Fjordside.

Fig. 11

Christine Carstensdatter Rønnov, (d. 1727)
datter af Provst Carsten Mogensen Rønnov, g.m.
først magister Olaus Aulin, d. 1698, sognepræst til
Åhus, Rinkaby og Viby, Skåne og siden efterfølgeren
Jens Billing, sognepræst sammesteds. Hun bærer
et overgangshovedtøj, hvor den sorte hue (i flos) er
bibeholdt, men forlænget i højden efter forbillede fra
fontangen, huen har sorte kniplinger ved ørerne, der
antagelig fortsætter bagtil. Kniplingslinet/linhatten er
forsynet med fine, opretstående krus. Måske lignende
har været båret som overgangsmode på Bornholm ikke
langt derfra. Epitafium ca. 1698, Åhus, Skåne

med moden gik man fra den ene yderlighed til den anden - men i yderområderne holdt de gamle moder sig længere. På Bornholm må de have holdt sig 1700-tallet igennem og endnu været i brug da opretstående kniplings- og tylskapper igen blev moderne i 1700-tallets slutning.

Fontangelignende hovedtøjer var ikke unikke for Bornholm i 1700-årenes begyndelse, de blev brugt af overklassens fruer overalt i landet og indtoges også af borger- og præstehustruer. I perioden fra 1680'erne til 1700 ses ofte forskellige varianter af overgangsmode, der kombinerede de tidligere hueformer med den nye. (Fig. 7) Fra omkring år 1700 stod fontangemoden efterhånden i fuldt flor de fleste steder, og kan ses i et fuldt udviklet stade. (Fig. 8-10)

De blev antageligt også efterhånden optaget blandt landbefolkningen flere steder i landet, og udviklede sig i samme retning som den bornholmske. På et udskåret trærelief på Ringkøbing Museum, findes eksempelvis gengivelser af landbokvinder iført nølle-lignende hovedbeklædninger fra 1700-årenes midte.¹⁸ På Ringkøbingegnen forsvandt hovedtøjerne igen og erstattedes af andre, men på Bornholm fortsatte de i brug og udvikledes fortsat op i nyere tid. Så snart fontangen blev optaget af borgerlige kvinder i provinsen og landbefolkningen rundt om i Danmark, blev de hurtigt sammenblandet med resterne af den foregående tids modefænomen: krus og piber omkring ansigtet. På mange af borgerlige fontanger, der ses på samtidige epitafier, ses således ofte kombinationer af kruset lin, der omkranser ansigtsovalen, og kniplinger placeret i en top oven på hovedet.¹⁹ Andre steder blev den sorte konehue bibeholdt sammen med de opretstående kniplingstoppe og krus i lang tid, men efterhånden forsvandt den sorte hue og lod kniplingerne stå alene tilbage eller erstattedes af en hvid. (Fig. 11)

Undtaget var naturligvis adelige som Elizabeth Akeleye, hun bærer det hvide krusede hovedsæt alene, uden den sorte hue så obligatorisk for borgerlige koner. Kofoeds første hustru, borgmesterdatteren Magrethe Sandersdatter, bærer i stedet den traditionelle sorte hue med hvidt lin under. Også hendes hue har kniplinger på toppen.

På Bornholm, kan der i billeder og tekst ikke findes eksempler på fontangen i dens fuldt færdige form, muligvis er det i stedet en af overgangsmoderne omkring fontangen, der

¹⁸ Andersen: 1960, s. 370, Andersen omtaler hovedtøjet som "vingekapper" og hovedtøj med "storrer". Storrer brugtes også senere, mens da i en anden form end de der ses i udskæringen, på udskæringen står hovedtøjet som en "pibekrave" omkring hovedet på samme måde som den bornholmske nølle.

¹⁹ Eksempelvis i Fig. 9. Eksempler på krusekanter langs huelinet kan ses i Jones: 2007, Fig. 3, 7 & 8.

Fig. 13

Elizabeth Christina Rasch (1754-1836) g.m. Købmand i Rønne Christian Leegaard Rasch. Maleri fra 1773. Hun bærer en kniplingsbesat kappe "nylle" pyntet med kunstige blomster, bundet under hagen med en rød hagesløjfe. Kappen har bløde læg og ikke de kraftige piber, der sås i de senere nøller. Foto: Bornholms Museum.

udvikledes til nøllen. Herom er kilderne imidlertid tavse.

I midten og slutningen af 1700-årene blev hvide tyls- og kniplingskapper igen moderne. Et populært hovedtøj, der dukkede op ved denne tid var *dullemøse* (fransk *dormeuse*, dvs. natkappe, der dog også blev båret om dagen). Også den bestod af en hvid tyls- eller kniplingskappe.²⁰ Specielt borgerlige damer optog kniplingskapper, der bestod af en eller flere rækker kniplinger eller fint stof, og pibede og læggede langs kanten.²¹

En sådan ses i et maleri fra midten af 1700-tallet. Flæsekanten er endnu beskeden, i slutningen af århundredet blev den bredere igen, som de høje flæsebredder, der sås tidligt i århundredet. (Fig. 12)

Borgerlige bornholmske damer kan også ses iført hvide, høje kniplingskapper pyntet med fine kunstige blomster af silke efter tidens smag.²² (Fig. 13)

I 1830'erne blev høje hvide og overdådige kapper igen moderne, og denne

Fig. 12

Borgerlig dame iført kniplingskappe med pibede eller læggede flæser, der står som en vifte om hovedet. Forest er flæsen foldet sammen i en tip i panden. Ukendt 68-årig, malet 1752 af J.Hørner. Maleri på Statens Museum for Kunst. Foto efter Danske malede portrætter: 1903.

²⁰ Knudsen: 1983, s. 70.

²¹ Andersen: 1877, s. 61.

Fig. 14
 Modebilleder fra Theaterzeitung Wien 1834. Damerne bærer flæsede og krusede kapper og kyser med blomsterpynt.

type hovedtøj dannede forbillede for landlige hovedtøjer mange steder.²³ Tyndt stof, flæser og kniplinger ved denne tid var overdådige pyntekanter til kyser og kapper, og de stod som en bred vifte om hovedet, mens håret fortil var samlet i to opsatte "frikadeller". (Fig. 14)

Disse forskellige hovedtøjsmoder kan forklare nøllens noget usikre historie, for snart omtales den som næsten udgået og snart vendte den tilbage med uformindsket styrke. Ved 1700-tallets midte omtales de som finere bornholmske fruers hovedbeklædning.²⁴ I begyndelsen af 1800-tallet omtales den som næsten forsvundet men båret af enkelte gamle koner, i 1820'erne omtales den som endnu båret i Nexø, men i 1830'erne og 1840'erne omtales den pludseligt som et populært hovedtøj i Rønne.²⁵ Dette kan betyde at nøllen anvendtes i tre "bølger" - den første baseret på det sene 1600-tals overklassehovedtøj, der i forskellig form var populært op i 1700-årene, og som fortsat brugtes ude i yderegnene af Danmark efter de var gået af mode blandt overklassen.

Den anden bølge var i anden halvdel af 1700-tallet med tidens smag for krusede tyls- og kniplingsbesatte kapper. Det var antagelig disse typer der, som kilderne beskriver, var blevet gammeldags ved 1820'erne. Den sidste og tredje bølge var, da hovedkapper og kyser af lignende form som nøllen blev populære blandt overklassen omkring 1830. Ved denne lejlighed fandt man atter nøllen frem igen og hovedtøjet oplevede en vogue. Et fænomen, der ikke har været ukendt i senere tider heller. Vores forældres og bedsteforældres teenage- og ungdomstøj, har ofte nået at blive moderne igen flere gange, siden det lagdes på bunden af klædeskabet.

At nøllen skulle have oplevet en ny moderenæssance omkring 1830, stemmer overens med at kilderne beskriver at den nu anvendtes af de fine i de store byer som Rønne i 1830'erne og 1840'erne. En vogue må det gamle hovedtøj også have oplevet omkring 1770'erne, som flere angiver som perioden for hovedtøjets fremkomst, for i denne tid var smagen for højt opsatte flor- og kniplingskapper pyntet med kunstige blomster særdeles stor.²⁶

Ændringer i smådetaljer, materialer og pynt kan være valg, der dels var individuelle dels præget af skiftende smag. Videreudviklingen havde antageligt lånt elementer fra den yngre kappeform omkring 1830 end dem, der sås omkring 1680-1730 og ved slutningen af 1700-

²² Andersen: 1977, s. 113 & 116.

²³ Lorentzen: 1987, s. 19.

²⁴ Joh. Chr. Urne 1745, uddrag hos Jørgensen, s. 48.

²⁵ Munch: 1974.

Fig. 15

Magdalene Margrethe Hjort (1825-1897), iført bred festnølle med små, kraftigt pibede læg, overdådigt pyntet med kulørte silkeblomster. Nøllen på fotografiet findes nu på Gudhjem Museum. Foto i Bornholms Museum.

tallet.

Op igennem 1800-tallet blev nøllens læg også ændret. De ældste nøller har typisk mere flæselignende, bløde læg, mens de senere har skarpe, små pibede læg. En tendens der egentligt kan ses i egns hovedtøjer overalt i Danmark, hvor de ved 1800-tallets midte i højere grad bliver udstyret med en overdådighed af bittesmå krus, piber og læg. I 1700-årenes slutning kan de bløde, flæseagtige folder have erstattet tidligere kraftigere pibede folder, i tiden omkring 1700-1720'erne er det nemlig hovedsageligt store, runde og stivede piber, der dikteres i moden, mens det i fontangens spæde begyndelse var mere flæseagtige, bløde folder. Fontangens grundbestande: en kappe med flæser, krus eller kniplinger, er bevaret under vekslende former, så længe kapper i det hele taget har eksisteret.²⁶

De yngste eksemplarer af hovedtøjet har dermed utvivlsomt kraftig påvirkning fra romantikkens kraftige pibede flæsekapper. Mod slutningen af nøllens levetid, står kappen som en kraftig pibet krans omkring ansigtet. I slutfasen har nøllerne ikke længere meget til fælles med de første forlæg. I 1800-tallet brugtes de moderigtige kapper imidlertid ikke sammen med trestyks- og puldhuer, at disse brugtes sammen med nøllen, må være et levn fra en ældre tradition.

Heller ikke den overdrevne blomsterpynt ses i 1800-tallets kapper, skønt disse kunne være pyntet med en lille buket kunstige blomster, fjer eller lignende. Overdådigheden af brogede silkeblomster, var antagelig et element, der kom ind i 1700-årene, og i de følgende årtier drevet ud i det ekstreme.

I amtmand Urnes beskrivelse fra 1745 omtales kun en lille buket af kunstige blomster ved panden, mens de senere beretninger beskriver mængder af blomster placeret både

Fig. 16

Maren Kirstine Sonne "Majorskan" (1797-1869) g.m. Hans Madsen Kofoed, politiker og officer. Hun er iklædt slet sørgenølle med sorte stofblomster. Hendes nølle er ikke så høj og bred ej heller så kraftigt pibet, som de ellers ses ved den tid. Majorskan blev enke i 1868 og døde selv året efter. Privatfoto.

²⁶ Andersen: 1977, s. 116.

²⁷ Andersen: 1977, s. 25.

foran og bagved kniplingskappen.

Den sidste bølge fra 1830'erne og frem, varede frem til egnshovedtøjerne blev aflagt ved 1800-tallets midte eller slutning, måske da industrialiseringen for alvor var trængt igennem, og almue- og egnsdragt de fleste steder afløstes af færdigtfremstillet tøj. (Fig. 15-16) Nøllen bibeholdtes da kun af enkelte gamle koner som stadstøj, som havde brugt nølle i deres yngre dage. De blev også genoptaget af de yngre ved denne tid, men da kun som morskab og var mest udklædning i "folkedragt" til fotografering. Allerede ved århundredeskiftet begyndte folkedanserbevægelserne, og op igennem 1920'erne og 30'erne kopieredes og konstrueredes nye hovedtøjer efter de gamle mønstre og optegnelser.

Nøllens brug

De første skriftlige kilder, der bruger ordet nølle er fra et par tiår efter at fontangen havde været højeste mode blandt overklassen. I deres første tid kan de have været kaldt forskellige ting, eksempelvis blot det almindelige ord for hovedbeklædning: hue. Vi har ingen beretninger om nøllens anvendelse fra 1600-tallets slutning. Det er endvidere uklart om ordet nølle allerede brugtes om fontangehovedtøjerne ved den tid, eller om det er et ord, der er opstået i dialektmål i løbet af 1700-tallets første årtier.²⁸ På bornholm anvendtes nøller kun blandt de fineste, måske et levn fra fontangens tid, der opstod som egentligt adelsmode. De senere tylskapper, der kom i 1770'erne og 1830'erne var derimod borgerlige hovedtøjer, der anvendtes af store dele af befolkningen.

Et af de tidligste skriftlige belæg for nøllens brug på Bornholm er fra 1740'erne. Ved denne tid var hovedtøjet allerede pyntet med kulørte bånd og kunstige blomster. I amtmand Urnes beskrivelse af Bornholm fra 1745 hedder det: "*Nogle af de fornemste [kvinder], men dette er dog mindste deel distingoerer dem ved en Art Hoveddragt som kaldes Nøller ogsaa med fine Kniplinger for som er stivede og staaer ud fra Ansigtet med en Blomsterkrans for i Panden og Panden puddret lige til Øienbrynene hvor de er afsirklet lige over samme; bag i Nakken af Nøllen er anbragt et colleurt Baand, bedækker befæstningen.*"²⁹ Fra Urne hører vi således, at denne "hoveddragt kaldet nølle", kun bæres af en lille gruppe kvinder – de allerfornemste – og at den allerede ved denne tid har haft sin karakteristiske form, med en stivet kniplingskant, der står om ansigtet og blomsterpynt.

Op igennem 1700-årene findes flere omtaler af hovedtøjet. I skifter omtales nøller blandt de finere bornholmske fruers ejendele i 1770'erne.

I et skifte fra 1774 for den velhavende amtmandsenke Mette Margrethe Westh, f. Sonne, omtales både "nyller" af kammerdug med kniplinger og uden strimler: "*4re Sæt Kammerdugs nyller med Knipling, 2 stk. Dito med slette strimler, 3de [trende] med hvid søm udsyde Nyller, 5 Stk. Kammedugs Nyller uden Strimler*" samt nogle "*gl. Strimler*". Nøllerne med slette (glatte) strimler, var måske af den type, der svarer til de enklere sørgenøller.³⁰ Der omtales også tre nøller udsyede med hvidsøm og fem kammerdugsnøller uden strimler. I alt optræder hele fjorten nøller i denne kvindes skifte og dertil en mængde løse strimler.³¹

Mette Margrethe Westh var enke efter Bornholms kommandant og rådmand Niels Westh, mange af nøllerne kan have været fine nøller til festbrug fra tiden før hun blev enke. Strimlerne er formodentligt de bånd der brugtes til at vikle om og pynte den tilhørende hue eller til hagesløjfen. Flere af disse nøller har måske lignet dem, der ses i maleriet af Elizabeth Christina

²⁸ Ordet Nølle forekommer også andre steder i landet. I Følge Molbechs DialektLeksikon har Ordet Nølle også været brugt på Lolland og Falster, dog om et Hovedtøj af anden Form, Mygdal: 1926, s. 139.

²⁹ Joh. Chr. Urne 1745, uddrag hos Jørgensen, s. 48.

³⁰ Skifte efter amtmandsfruen, Mette Margrethe Westh, Rønne byfoged, skifte Prot. 1753-80, fol. 397r.

Rasch fra 1773.³²

Desværre omtales hovedtøjer og dragter ofte slet ikke i skifterne, for ofte er dragtstykkerne blot sammenfattet under betegnelsen "*gangklæder*" og "*ifareklæder*" (stadstøj/fine klæder) og er vurderet med et samlet beløb. Hos Mette Margrethe Westh var nøllerne optegnet under "*lin tøj*".

I et skifte for den ellers velhavende Ellen Kirstine Sonne fra 1772, omtales kun "*1 gl. Sæt*" der ikke er nærmere beskrevet.³³ Og i et skifte for den velhavende unge madam Anna Margrethe Jørgensdatter, g.m. Philip Rasch, og som efterlod sig mand, to småbørn og en 15 uger gammel pige i 1772, omtales udover "*3 slette Hatte*" og "*3 kniplings Hatte*" ingen hovedtøjer.³⁴

I 1700-tallet må kniplinger og kniplingsbesatte hovedtøjer og dragter ellers have været særdeles populære. En beskrivelse af "*Fløielshuer, ia silcke og Fløiels Kyser med sort Knipling for...*" findes i et brev fra præsten i Bodilsker og Nexø, Pastor Monrad.³⁵ Brevet dateret til 1767, er i grunden en klagesang over sognebørnenes overdådighed mens han selv er forarmet og uden midler. Af pastor Monrads brev får vi i det hele taget indtryk af at overdådige kniplingshovedtøjer var blevet ganske moderne ved denne tid. Blandt andet anføres at tønderske kniplingskøbmænd de senere år havde slået sig ned på Bornholm i stort antal, og at der var et rigeligt marked for dem: "*Knippels Kiøbmænd fra Tønder først 1, siden har indfundet sig 2 á 3 i landet aarlig og befunnet sig vel.*"³⁶ Tilsyneladende var brugen af kniplinger i sin stigen og de bedste kniplingskøbmænd kom fra Tønder. Allerede i 1600-tallet var der dog professionelle kniplekoner på Bornholm, blandt andet omtales en "*Knippel Qvinde*" i Åkirkeby ved midten af 1600-årene.³⁷

Den tidlige fontange var ofte sort, den senere bornholmske nølle altid hvid.³⁸ Det er muligt at den ældste udgave af nøllen fandtes i både i sorte og hvide. I skifter fra 1770'erne og fremefter omtales hovedsageligt nøller af kammerdug og disse må have været hvide.

I skifter fra 1690'erne og frem til midten af 1700-årene, var huerne derimod hovedsageligt sorte. Et levn fra 1600-årene, hvor overhuen, specielt til stads og kirkegang, stort set altid var sort. Hos amtmand Urne er nøllens farve ikke udspecificeret.

En overgang mellem de to kan måske aflæses i en beretning fra 1756, heri hedder det at bornholmske brude i forne tider, efter brylluppet modtog sin konehue, den var sort og bestod af adskillige lag kniplinger og lignede en fontange, denne beskrives tillige at have været i brug helt "fra gammel tid", hvor langt tilbage dette gælder er imidlertid ikke klart, men måske tales

³¹ Rønne byfoged, skifte Prot. 1753-80, fol. 397r. Se også Tornehave: 1985, s. 179.

³² Hvide kapper som Elizabeth Raschs ses på denne tid også i andre egne af landet. De har tydeligvis lighedstræk, men ligeså mange forskelligheder, tilsyneladende har bestemte egnspræg allerede da sat sig fast de fleste steder. På de østjyske er der ingen blomsterpynt, de bæres sammen med et stramt, glat underlin og nederst ved kinderne ofte en lille kruset kant. Det sidstnævnte ses eksempelvis i et maleri af Metta Koch fra 1788-90. Det sidste træk, det krusede værk kaldet haghat (en lille linkant ved den nederste del af kinden/hagen), er gennemgående element i egnsdragter fra dette område. Lorentzen: 1975, s. 259. Måske har disse hovedtøjer engang haft fælles udspring i 1600-tallets krusede linhatte, skønt de senere egns hovedtøjer synes højst forskellige, således at de nogen steder bibeholdtes som en lille krusekant ved kinden, andre steder langs tindingerne og på Bornholm en større krusekant der stod omkring hele ansigtet. Dette er dog spekulativt og en sådan sammenhæng er ikke undersøgt nærmere.

³³ Rønne byfoged, skifte Prot. 1753-80, fol. 348.

³⁴ Rønne byfoged, skifte Prot. 1753-80, fol. 362r.

³⁵ Tornehave: 1985, s. 177.

³⁶ Tornehave: 1985, s. 178.

³⁷ Åkirkeby & Åker kirkebog: 1654-1741, fol. 304r.

³⁸ Eksempel på sort fontange kan ses i flere borgerlige epitafier. Andre steder ses endnu den gammeldags kombination med kruset og pibet huelin i fontange og dertil sort overhue placeret i nakken. Eksempelvis epitafium i Sct. Petri kirke, København, Anna, hustru til købmand Heinrich Schupp. Hun bærer et overgangshovedtøj, hvor linet/hatten er forsynet med få krus, der står op i en top. Den ældre brede, sorte hue, er bibeholdt. Johanne Samuelsdatter Gesmel g.m. Christen Lauridsen Rhuus. Hun bærer en sort kniplingshue, fortil opsat i fontange. Epitafium i Sæby kirke, ca. 1700. Foto: Erik Fjordside. www.livinghistory.dk Dahl: 2007, s. 3. Hos adelen ses derimod næsten udelukkende hvide, og praktisk talt ingen eksempler på overgangsmøder. Dahl: 2007, s. 4-6, fig. 1 & 2.

om tiden omkring 1700: *“I fordum Tider har været Skik, at Brudene bare Kroner paa deres Bryllups-dag, og dernæst af Brudgommen blev regaleret med en Hue;... Af Huerne findes endnu adskillige tilbage, sem til Amindelse af en og anden haves i Giemme; De ere meget store, for til spidse, bag til brede og høje, sammensatte af mange sorte fine Kniplinger, som en Art Fontange, dog uden Hængler...”*³⁹

Denne beskrivelse tyder på en kombination af det karakteristiske huelin (oprindeligt linhat) kendt fra et andet af de bornholmske hovedtøjer, hatt å håwa, der fortil gik ned i spids og to rundinger ved tindingerne⁴⁰ og den høje kappelignende fontange, der var bred og høj og besat med kniplinger. Her kan således henvises til den videreudvikling af fontangehovedtøjet, hvor fontangetop og hængler var blevet sammenhængende. Pandetrekanten, kendt fra *hatt å håwa*, kan have været bibeholdt i de første nøller, således at de blev båret sammen med linhat. Senere hen afløstes de af sminkning i stedet. Flere steder angives at man til nøllen brugte at sminke panden i en trekant ned mellem øjnene og til næseroden, dette kan være en reminiscens af en tidligere brugt linhat.

Den bestemte form for sminkning omtales flere gange i forbindelse med brugen af de bornholmske hovedtøjer og synes at være ganske speciel for Bornholm. Specielt til nøllen angives denne skik. En ung læge, D. F. Esricht, der opholdt sig i Nexø i begyndelsen af 1820'erne skriver om et begravelsesgilde: *“Foran Issen er Haaet strøget stærkt tilbage og puddret. Ogsaa den midterste Deel af Panden er ved Hjælp af Tælle eller Pomade belagt med Pudder i Form af en skarp afgrenset trekantet Deel, der gaar spidst ned mod Næsen. Andre bære foran den korte Hue [hatt å håwa] en Knipling af samme Form som hiint Pudderparti.”*⁴¹

Også maleren Kr. Zarthmann fortæller at de unge piger på hans bedstemors tid smurte lysetælle i panden og pudrede både forhår og pande, tilsyneladende med mel. Pudringen havde form af en trekant. Slutteligt sved de en hårnål i et lys og satte en sort streg under øjenbrynene.⁴²

Nøllens forsvinden

Hvornår nøllen gik af mode eller ophørte i brug, er der også større uenighed om. Flest angiver tiden omkring 1870, da industrialiseringen for alvor slog igennem og egnsdragten erstattedes af købetøj. Andre mener den gik af brug allerede omkring 1850 eller sågar endnu tidligere.

Fra skriftlige kilder får vi ligeledes modsatrettede angivelser. En rejsebeskrivelse fra 1815 omtaler: *“Vi kan ikke forbigaae at omtale et Slags Bornholmsk Hovedpynt, som vi ikke veed bruges andre Steder i Danmark, men skal være en Levning fra Lübeckernes Tid, det er Nøller, der bestaaer i en Rad Kniplinger, som ere stivede og staae ud fra Ansigtet. Bag Kniplingstrimlen ere Blomster, der ligeledes staae stivt i Veiret. Panden bliver stærkt pudret lige til Øienbrynene. Bag i Nøllen er anbragt et farvet Baand, som bedækker befæstningen. - Det er de noget fornemmere Fruentimmer, som bruge dette Hovedpynt; men det er nu ikke saa almindeligt, som før.”*⁴³

Kommentaren om at de skulle være fra lybækkernes tid er misvisende. Lybækkerne forlod allerede Bornholm i 1576, og hovedtøjet kan ikke påvises så langt tilbage. Men det er bestemt interessant at den allerede i 1815 betegnes som gammeldags og næsten gået af brug.

Igen i 1824 hører vi at nøllerne næsten er forsvundet, i prins Christian Frederiks Rejsedagbog hedder det om et besøg i Rønne: *“Huset var i Aften saa fuldt som mueligt og gamle Borger Damer, bønderklædte med Nøller contrasterende synderligen mod pyntede unge Damer*

³⁹ Thurah: 1756, s. 41-42.

⁴⁰ Se artikel af Esther Grølsted om egns hovedtøjer her i nummeret.

⁴¹ Esricht: 1856, s. 88 & Lind: 1955, s. 115.

⁴² Lind Jensen: 1993, s. 100 og Munch: 1974, s. 32.

⁴³ Rawert og Garlieb: 1815, s. 200.

Fig. 17

Håndkoloreret atelierfoto af to kvinder i bornholmske egnsdragter, den ene på-sig-bundet, den anden nølle og kåbe. Nøllen ses som de så ud i deres sidste fase. Fra Johannes Hansens atelier i Nexø, 1800-årenes slutning.

*gandske Kiøbenhavnsk klædte. De gamle Moder som hidtil vare eiendommelige for Bornholm, især den brugelige Hovedpynt, Nøller kaldede, som er et lavt og stivt Hovedtøi med Traad Kniplinger besat med stive Blomster, hvortil hører tilbagekiemte Haar med Pudder paa Pande, taber sig efterhaanden aldeles, Jeg saae kun een ung Pige dermed i Svanike, og enkelte aldrende Koner i Kirken og paa Comoedien i Rønne.*⁴⁴

De fleste steder angives nøllen som den fineste af alle de bornholmske hovedbeklædninger, og det må betragtes som noget af en fornærmelse at prinsen mener byens fruer var "bønderklædte" med deres nøller. Men alle steder i landet var det vanligt at de unge tillagde sig "københavnserdragt" mens de gamle holdt fast i den traditionelle dragt. Helt forsvundet kan de ikke have været ved den tid, for en ung læge, der opholdt sig i Nexø i 1820'erne skriver om et begravelsesgilde: "*Paa bænken langs Vinduerne... sidde Qvindfolkene. De ere alle klædte i den nationale Sørge- dragt... paa Hovedet sidder en Pynt af forskjellig Form. De rigeste iblandt dem bære "Nøller": smaa Huer, der sidde stærkt bagtil og ende lidt over Issen med en opretstaaende Strimmel tvert over Hovedet, besat med en række stive, stilkede, sorte Blomster. Foran Issen er Haaret strøget stærkt tilbage og pudret.*"⁴⁵

Trods deres omtale som næsten aldeles forsvundet i 1824, så er det blot seks år senere, i 1830, at nølle pludseligt omtales som en ofte anvendt hovedbeklædning. Om ikke udbredt blandt hele befolkningen, idet den kun bruges af de allerfineste, så dog en alment kendt og benyttet hovedbeklædning på Bornholm: "*Til Stads bruges et net, men kostbart Hovedtøi, som kaldes Nølle. Den bestaaer af en tæt til Hovedet sluttende hvid Hue; i Nakken, hvor den ei gaaer langt ned, bedækkes den med et sædvanligt 2 Tommer bredt figureret Silkebaand, men i Panden, hvor den ei helller er langt frem om Ørene, besættes den med 2 á 3 Tommers brede Kniplinger, som er stærkt stivede, saa de danne en opstående Krands om Hovedet. I Panden viger det noget tilbage, for at gjøre Plads til en Bouquet røde couleurt Silkeblomster.*"⁴⁶

Om sorgnøllen skriver Panum sammesteds: "*Til Sorg forandres dette saaledes, at Blomster og Baand ere sorte og istedet for kniplingerne en fin Strimmel med Søm i Panden, som, da Huen ei gaar langt frem, er frie, Haaret er strøget tilbage og pudret, saa Pudret gaar i en Spids ned i Panden, som til den Ende ligesom Haaret er bestrøget med Tælle.*"⁴⁷

⁴⁴ Prins Chr. Fr. Rejse journal, s. 67.

⁴⁵ Lind: 1955, s. 115.

⁴⁶ Panum: 1830, s. 57.

Fig. 18

Bornholmske folkedanserne i 1920'erne under ledelse af danseforeningens Formand Kofoed. Pigerne, der kom fra borgerlige hjem, er udklædt i "bornholmske egnsdragter", "drengene" er piger i forklædning. Privatfoto venligst udlånt af Louise Wallejus f. Holm, Sandvig.

Til en begravelse over ritmester Hans Holm til Simblegård i 1866 hedder det at alle de fremmødte: *"officerer var i Uniform, og alle andre i sort Dragt og høje Hatte, ofte gamle Arvestykker, og Konerne med bornholmsk Hovedsæt, som de kaldte for "paasigbundet", og enkelte Nølle og Korsklæde."*⁴⁸ Også her synes sorgnøllen således endnu at være brugt af de fineste damer ved et begravelsesgilde.

Den bornholmske håndværker Johan Hansen (f. 1822), skriver i sine erindringer om brugen af nølle og hue med korsklæde (på-sig-bundet), som han husker fra sin barndom i Allinge (Nordbornholm). Hue og korsklæde brugtes af de fleste til fint og festbrug, men nøllen var for de særligt fine eller til de største lejligheder: *"Til stor Stads brugtes Nølle, som stod som en bred Krands med Blomster i om Hovedet, som en Glorie. Denne dragt er snart forsvunden. Allerede ved begyndelsen af Fyrretyverne begyndte enkelte at aflægge den bornholmske Hovedpynt, som i grunden var højst ubekvem...De første, der antog den "kjøbenhavnske" Dragt, blev der naturligvis gjort meget Nar af, men Lysten til det mere bekvemme Hovedtøj trængte forholdsvis snart igjennem, og nu er det kun nogle faa gamle, der bærer bornholmsk Dragt."*⁴⁹

Endnu mod år 1900 kunne man tilsyneladende støde på nøllen i brug. I en beskrivelse af Bornholm fra 1894, skriver forfatteren at nølle endnu kan ses blandt enkelte gamle koner på særlige festdage: *"Paa Grund af Øens isolerede Beliggenhed have Bornholmerne længe bevaret et vist gammeldags Præg, som dog mere og mere forsvinder under Nutidens raske Fremskridt... Ogsaa i Klædedragten findes endnu noget Gammeldags, saaledes i Kvindernes Hovedpynt. Navnlig paa Helligdagene kan man stundom se gamle Koner med denne eiendommelige Stads, som tidligere ogsaa blev baaret af de Yngre... Nøllen bestaar af en hvid Hue, rundt besat med*

⁴⁷ Panum: 1830, s. 57-58.

⁴⁸ Riis: 1928 og Riis: 1957, s. 123.

⁴⁹ Hansen, s. 109.

2-5 Tommer bred, stivet Knipling, der danner en bred Pibekrands omkring Ansigtet. Saavel foran denne som bagtil paa Huen anbringes farvede Tøiblomster; i Sorg bruges sorte Baand og Blomster. Nøllen ses nu sjelden; den fandtes navnlig i Nexø.”⁵⁰

Det er ikke utænkeligt at afviklingen af brugen af hovedbeklædningen var flydende. Og at endnu mens den ikke var helt aflagt af ældre dragtkonservative koner, var folkedanserbevægelsen begyndt at genopfinde egnsdragterne og fotoatelierne begyndt at afbilde og dokumentere brugen af folkelig dragtskik med iscenesatte fotoopstillinger af almuedragt. (Fig. 17 & 18)

Man vil dermed kunne se både fotografier af virkelige brugsnøller og opstillede atelierfotografier af nøller fra samme periode. I vore dage ses de kun i brug af folkedansere til særlige festlige arrangementer.

Litteratur:

- Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus*. bd. I-III. Ved J. H. Hübertz. Kbh. 1846.
- Andersen, Ellen: *Danske bønders klædedragt*. Carit Andersens Forlag, Kbh. 1960.
- Andersen, Ellen: *Folkedragter i Nationalmuseet*. Nationalmuseet, Kbh. 1971.
- Andersen, Ellen: *Klædedragt. I: Bogen om Bornholm*. Danskerens Forlag, Aabenraa, 1957, s. 202-213.
- Andersen, Ellen: *Moden i 1700-årene*. Nationalmuseet, Kbh. 1977.
- Dahl, Camilla Luise: Fontangemoden i senbarokkens kvindehovedtøjer ca. 1680-1730. Living History, Artikler #2: URL: <http://livinghistory.dk/artikler/Fontangemoden.pdf>.
- Esricht, D.F.: *Erindringer fra et Ophold paa Bornholm 1822-23*. Folkelige Foredrag, København, 1855-56.
- Hansen, Johan: *En bornholmsk håndværkers erindringer*. Rønne, 1934..
- Hauberg, P.: *Bornholm*. Rønne, 1894.
- Helten Jens Koefod eller Den Bornholmske Opstand udi Fem Sange. Ved Hans Pontoppidan Præst i Rønne og Knudsker 1788*. udg. i uddrag af Viggo Sonne, Rønne. U.Å.
- Johan Chr. Urne: Bornholmsbeskrivelse fra 1774. *Bornholmske Samlinger*, bd. 35, 1957.
- Johan Chr. Urne, Amtmand på Bornholm, håndskrevet beretning fra 1745 på det Kgl. Bibliotek, Kbh. Uddrag hos Jørgensen, J. A.: *Gamle Optegnelser om Bornholm i svundne Tider*. Rønne, 1897.
- Jones, Dorothy: Barokkens kvindehuer: Huerne hos tre medlemmer af slægten Bacher i Næstved. *Dragtjournalen*. Årg. 1, Nr. 1, 2007, s. 12-18.
- Jul paa Bornholm*, Aarg. 1937.
- Jul paa Bornholm*, Aarg. 1949.
- Jørgensen, J. A.: *Gamle Optegnelser om Bornholm i svundne Tider*. Rønne, 1897.
- Knudsen, Ann Vibeke: Bornholmske klædedragter ca. 1680-1870. *Fra Bornholms Museum 1987-88*. Bornholms Museum, Rønne, 1988, s. 105-136.
- Knudsen, Ann Vibeke: Nøllen, et bornholmsk hovedtøj. *Fra Bornholms Museum 1983*. Bornholms Museum, Rønne, 1983, s. 69-72.
- Knudsen, Ann Vibeke & Håkan Nilsson: *Bornholmernes Hovedtøjer & Skåningernes Huvudbonader. På hat med Skåne og Bornholm*. Bornholms & Ystads museer, Rønne, 1995.
- Kragelund, Minna: *Folkedragter, Landboliv*. Kbh. 1978.
- Lind Jensen, Lise: På sig bundet – et bornholmsk hovedtøj. *Fra Bornholms Museum 1991-1993*. Bornholms Museum, Rønne, 1994, s. 97-122.
- Lind, Th.: *Svaneke bys historie*. Rønne, 1955.
- Lorentzen, Erna & Thyrring, Ulla: *Folketøj på landet*. Kbh. 1977.
- Lorentzen, Erna: *Folks tøj i og omkring Århus 1675-1850*. Den Gamle By, Århus, 1975.
- Lorentzen, Erna: *Hvem sagde nationaldragt?* Wormianum, Højbjerg, 1987.
- Madvig, Johan Nicolai: *Livserindringer, Barndomsminder på Bornholm 1804-1817*. Rønne, U.Å.
- Munch, Axel: *Bornholmske folkedragter og gamle håndarbejder*. Rønne, 1974.
- Mygdal, Elna: Lidt om dragter og tekstiler fra Bornholm. *Turistforeningen Bornholms Aarbog 1926*. Bornholm, 1926, s. 137-158.
- Panum, J.S.N.: *Beskrivelse over Bornholm*. Slesvig, 1830.
- Prinds Chr. Fr.'s Reisejournal ført paa touren til Bornholm fra 10. til 21. juli 1824*. Bornholmske Samlinger, bd. 16, 1925.

⁵⁰ Hauberg: 1894, s. 22-23.

- Rawert, O. J. & Garlieb: *Bornholm beskrevet paa en Reise Aaret 1815*. Kbh. 1819.
- Riis, C.V.: Minder fra Klemmensker Sogn 1852-1874. *Bornholmske Samlinger*, bd. 33, 1953.
- Riis, C.V.: *Præsternes -lærerens – og officierens Hustruer*. Håndskrevne optegnelser om Bornholm, 1928. Lokalhistorisk arkiv, Rønne.
- Riis, C.V.: *Bøndernes Historie -Klædedragt*. Håndskrevne optegnelser om Bornholm, 1928. Lokalhistorisk arkiv, Rønne.
- Schöne, Elna: En gammel Borrinjholmsk konna. *Gammelt og nyt*, nr. 2, Aarg. 1930. Bornholm, 1930, s. 18-21.
- Skovgaard, Peder Nicolai: *Beskrivelse over Bornholm*. Kbh., 1804.
- Thurah, Laurids de: *Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over...Bornholm og ...Christiansøe*. Kbh., 1756.

Christian IV's huer, 1644:

Et sjældent indblik i Kongens hverdag

Katia Johansen

Fig. 1
Christian IV til hest foran Kronborg (detalje).
Malet ca. 1635 af Adriaen Muilthjes. Rosenberg.

Fig. 2
Christian IV til hest foran Rosenberg Slot,
(detalje) maleri ca. 1638, tilskrevet Karel van Mander,
Rosenborg.

Christian IV's huer

Christian IV's portrætter viser ham af og til iført en bredskygget hat, altid pyntet med kostbare strudsefjer, juveler og hattebånd med ædelstene.

Hovedtøjet var en vigtig del af en konges fremtoning, og så driftig en konge som Christian IV, lagde vægt på, at hans magt og hans intentioner derom blev tydeliggjort i sine portrætter. (Fig. 1-4)

Mens Christian IV's smukke krone stadig kan ses i Skatkammeret under Rosenberg Slot, er hans andre hovedtøjer forsvundet. Undtaget dog er tre huer, der hørte til hans hverdagstøj. De er bevaret på Rosenberg, blandt minderne fra slaget ved Kolberger Heide.

Fig. 3 Christian IV malet af Marcus Geeraertz d.y. under sit besøg i England 1606 (detalje). Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.

Fig. 4 Christian IV (detalje) fra samtidig stik ved Simon de Pas fra ridderslagningen på Københavns Slot i anledning af den udvalgte Prins Christian bryllup, 1634.

Slaget ved Kolberger Heide

En genopfriskning af det berømte slag: Den danske og svenske flåde mødtes i farvandet mellem Femern og Kielerfjorden den 1. juli 1644. Danskerne forsøgte at forhindre svenskerne i at erobre Sjælland, efter at hertugdømmerne, Jylland og Skåne allerede var blevet invaderet.

Christian IV ledte selv slaget fra sit flagskib *Trefoldigheden*. Under kampen om morgenen eksploderede en kanon tæt ved kongen, da den blev ramt af et skud; mange mænd faldt om, mange hårdt såret og tolv blev dræbt. Også den danske konge faldt, og man frygtede han var dræbt. Men han rejste sig op, blødende fra sine mange sår og opflammede mandskabet til fortsat kamp for deres konge og fædreland. Slaget varede ti timer, og endte uafgjort, men det lykkedes danskerne at forhindre svenskerne i at slippe ud af fjorden hvor deres stærke allierede, den hollandske flåde, ventede.

Kongen blev samme aften opereret for sine sår ombord på skibet. Han led af følgerne af de mange sår resten af sit liv, blandt andet blev han blind på det højre øje. Tøjet, som han bar, og pudebetrækket som lå under hans hoved under operationen, blev bevaret for eftertiden på hans lystslot Rosenborg, måske inspireret af arvefjenden Gustav II Adolf. Det var allerede dengang velkendt, at svenskekongens blodige tøj blev bevaret som relikvier i Stockholm efter han døde ved slaget ved Lützen i 1632.

(Fig. 5 & 6)

Den største katastrofe for riget udeblev, takket være kongens styrke og mod. Og det tøj, han havde taget på om morgenen den 1. juli – uden at vide, at det skulle blive en særlig dag – giver

Fig. 5 & 6

Da Rosenborg Slot åbnede som museum i 1838 blev de blodige klæder udstillet hængende, fladt, i en smal vægmontre i Vinterstuen, Christian IV's audiensgemak.

I 1985 blev de efter konservering udstillet i en ny montre tegnet af kgl. bygningsarkitekt Nils Koppel. Tøjets status er nærmest som nationalrelikvier. Foto: Katia Johansen og Lennart Larsen.

Fig. 7

De få portrætter, der er malet af Christian IV efter slaget 1. juli 1644, viser ham som tidligere med hatte, (denne med opslået skygge kaldes en "casquet"), – men han blev kun malet i profil fra venstre, for at minde om det offer, han havde bragt for sit rige. Miniature malet af Karel van Mander, 1645. Rosenberg.

os et snapshot af hans daglige påklædning, som vi ellers ikke kunne få. Hvorfra skulle vi ellers vide, at Kongen bar silkefløj og sin tids bredeste og dyreste kniplinger, som daglig dragt – ja, arbejdstøj, må man sige.

De tre bevarede huer giver os et særligt indblik i kongens daglige påklædning – noget, som er uhyre sjældent når det gælder en konge, der regerede fra 1596-1648. At de ydermere kan dateres så præcist som disse er enestående.

"Nathuer" kaldes de huer, mænd bar indendøre i hele 1600-tallet. Måske blev de samme huer vitterligt også båret om natten, eller måske dækkede betegnelsen over alle huer til hjemmebrug. Kun fordi Christian IV's huer er bevaret ved vi, at han bar sine nathuer både når han dirigerede et søslag og når han bagefter i månedsvis rekonvalescerede. På samtidige portrætter bærer kun læger, præster, kunstnere og lærde nathuer eller kalotter. Én gang blev Christian IV dog malet i nathue, hvilket vi senere vender tilbage til.

(Fig. 7)

O m Christian IV's tre huer

Den sønderskudte brokadeshue var den, som kongen havde taget på om morgenen den 1. juli, og som han bar, da han blev såret. Den er blodig og med flere forrevne huller fra de granatsplinter, der forårsagede hans sår. Huen er syet af sort silkebrokade med et lille lanceret blomstermønster af hvide, grønne og røde tråde samt indslag af guldtråde.

Underhuen af fint hvidt lærred, hvis brede kniplingskant er bukket op om huens kant, er separat. Hullerne og blodpletterne betyder, at huen og underhuens nøjagtige placering i forhold til hinanden er for evigt bevaret. Selv om en sådan hue ikke havde en for- eller bagside, kan hullerne også fortælle, hvordan kongen bar den, i det øjeblik, han blev såret. (Mønstertegninger af alle tre huer findes som bilag.)

(Fig. 8, 9 & 10)

Den broderede hue med grøn klap er den, kongen bar i tiden efter ulykken, mens hans sårede øje heledes. Huen er som den forrige syet af otte kiler, men her af lysegrønt silkesatin. Blomsterbroderierne i naturlige farver er forskellige på hver kile, men indramningen af nedlagte guldtråde og sølvpailletter langs kanterne er den samme. Hver blomst kronet med en guldbroderet krone.

Kilerne i huens foer er magen til, men sammensyningerne er forrykket i forhold til yderhuen

Fig. 8, 9 & 10
 Den sønderskudte brokadeshue, før og efter konserveringen. Den er syet af otte kiler, med en guld- og sølvknipling syet hen over sømmene og foret med lyst silketuft i fire kiler. Den tilhørende hvide underhue med kniplinger, plettet af kongens blod, er broderet med hans kronede monogram og årstallet 1642. Huens indvendige diameter er 58,5 cm. Foto: Katia Johansen

Fig. 11, 12 & 13
Den broderede hue med klap for øjet. Detalje, indvendigt, af den grønne silkelap nålet fast i underhuen. Detalje af blomsterbroderiet på huen, udført i silke, guldtråd og sølvpailletter. Foto: Katia Johansen

med ca. en halv kiles bredde. Huen har en separat underhue af fint, hvidt lærred, med en 9 cm bred knipling beregnet til at bukke op omkring huens kant. Faktisk dækker kniplingen det mest af det fine silke- og guldbroderi. Kniplingen repræsenterede da også en betydelig værdi, og i Christian IV's tid siges det, at kniplingerne var otte gange deres vægt værd i guld.

På underhuen sidder en firkantet lap af grøn silketaft, 13,5 x 11,5 cm. Lappen har en lille rullesøm på alle fire kanter. I lappens to øverste hjørner sidder mærker efter knappenåle, mens der på tværs er en række stingmærker. Ved konserveringen i 1984 sad lappen med to knappenåle; stingmærkerne og trådrester i underhuen tyder på, at lappen tidligere har siddet på den anden led og været syet fast. Under alle omstændigheder har lappen siddet så længe det samme sted på underhuen, og denne i samme position i forhold til huen, at den har beskyttet lærredet fra at blive slidt igennem af huens guldbroderi, som den er i resten af underhuens kant. Derfor véd vi, at lappen ikke kun er en museal opfindelse, men faktisk var båret af kongen længe nok til at slide underhuens kant i stykker. Pudsigt nok er lappens placering – over Kongens højre øje – midt i sammensyningen af underhuens kniplingskant.

Sammensyningen ville vi nu om dage altid have drejet om til at sidde i nakken – men det har øjensynligt ikke spillet nogen større rolle her. En påmindelse om ikke at overføre vore egen tids skikke til historiske dragter!

(Fig. 11, 12 & 13)

Hue af silkefløj med indvævet, kronet C4-monogram, i rødt ophøjet mønster på en baggrund af massive sølvstrimler, og uden underhue. Fløjls-huen bød på en overraskelse under konserveringen i 1984, da jeg gennem et hul i det lyseblå silkefoer kunne skimte et malet motiv på mellempaperet. Ved at løsne en søm og vende huen, kom stumper af et malet lærred til syne. Motiverne viser en putto, en vinge, og en brillant-blå “sol” eller øje.

Udførelsen minder om tegningen i kalkmalerierne – og inspektør Inge Mejer Antonsen og malerikonservator Ole Alkærsig, Nationalmuseet, udnævnte disse stumper til at stamme fra det tidligste kendt eksempel på et såkaldt *safttapet*.

Safttapeter var billige erstatninger for kostbare gobeliner, malet på ugrundet, groft lærred med jordfarver iblandet plantesafter. Disse stumper, fra et kasseret vægtæppe, måtte nødvendigvis dateres til betydelig før 1644, hvis tapetet først var blevet så slidt eller umoderne, at det blev givet skrædderen til at klippe i stykker til afstivning i en hue. Efter behørig beundring og fotografering blev huen igen vendt og sømmen syet til.

(Fig. 14, 15 & 16)

Underhuerne

De to underhuer af fint lærred (42 x 42 tr/cm) med brede kniplingskanter, er næsten ens. Antagelig havde kongen flere, der kunne skiftes ud efterhånden, som de trængte til vask.

Disse er begge syet af et aflangt stykke stof 19 cm højt og 59,5 cm bredt, rynket sammen foroven i tætte læg, 4 mm dybe. Sådanne læg kaldes “strøgne” fordi man trækker spidsen af en nål langs foldelinierne, hvilke får læggene til at stå skarpt og tætte. Læggenes ender er kastet sammen hver for sig efter de er trukket sammen, og der er syet to “edderkopper” i midten, én i øverste lag og én i det nederste lag.

Underhuerne er flere centimeter større i omkreds end huerne.

De hvide kniplinger var naturligvis oprindeligt stivede, så de stod op omkring huen som takkerne på en krone, men da de skulle konserveres 340 år senere var de blevet både støvede og slappe. En organisk stivelse som sukkervand, øl, æggehvider, mel o.l. ville nu være en sand lækkerbiskken for skadedyr, mens en moderne, uorganisk stivelse muligvis ville forandre sig og ikke kunne fjernes igen med tiden.

Fig. 14, 15 & 16
 Fløjlshuen og tøflerne er syet af rødt silkefløj, oprindelig med en grund af massive sølvtråde. Huens mellemfoer viste sig at være syet af rester fra et bemalet tapet, med motiver af bl.a. en putto. Foto: Roberto Fortuna, Nationalmuseet og Katia Johansen.

Derfor måtte der opfindes en alternativ metode; jeg valgte at rie en meget tynd, plastbelagt elektroniktråd i kanten på kniplingernes buer, så de kunne holdes oprette uden brug af stivelse. (Fig. 17-20)

Nathuernes historie

Nathuern viser en del af Christian IV's daglige påklædning. "Nat" huen bar man indendøre som daglig påklædning, mens hatten blev båret – også indendøre – når der var fine gæster. Det var skik, at alle andre i rummet tog hatten af når kongen var tilstede. Selve det at tage hatten af, med et flot sving helt ned mod gulvet, var kernen i hilseceremonien ved hoffet.

Kun få samtidige kilder findes vedrørende Christian IV's garderobe men i hans store korrespondance findes mange referencer til hans og børnenes tøj. For eksempel i et brev dateret 5. december 1620 til skrædderen Christian Thommissen, som sendes kammerdug og kniplinger til kraver og manchetter, samtidig med at der bestilles 14 nathuer, også med brede kniplinger. I 1639 betalte kongen 10 Rdl. for to nathuer af blå atlask broderet med guld og sølv og 12 Rdl. for en nathue til "Fru Vibeke".

En liste over noget af kongens efterladte tøj, dateret 1648, nævner udover en lang række dragter en kasse som indeholdte "*to kastor hatte, den ene betrukket med taft, og tre gamle hatte*" men ingen nathuer.¹

For Frederik III, som arvede både sin storebror, den udvalgte prins Christian (døde 1647) og sin far (døde 1648), findes flere garderobelister. I 1651 blev der udarbejdet en fortegnelse over Klædekammeret ved kammertjener Christian von Anckers død. Hans efterfølger overtog derefter fortegnelsen og ansvaret.

Lister blev også lavet når hoffet rejste fra det ene slot til den anden, for eksempel da hoffet flyttede til Flensborg, hvor kongefamilien boede fra april 1654 til midsommer 1655 på grund af en pestepidemi i hovedstaden.

I fortegnelsen fra 1651 nævnes en hat med plumage (dog med den indførte bemærkning om at hattene er slidt op) og tre nye castorhatter, et hattebånd af trukket guld med diamanter, seks nye guld- og sølvhatterbånd (hvoraf prins Christian fik et i 1651). Af nathuer nævnes en naccarat [stærk rødt] nathue broderet med perler, en guld- og sølvbroderet nathue, en sort- og sølvvirket nathue og tre gamle nathuer.²

I 1666-fortegnelsen fra Københavns Slot nævnes bl.a. et broderet skrin som indeholder Frederik III's toiletsæt, som omfatter en hue, kam, børster, spejl m.m. Et andet guld- og sølvbroderet sæt bestående af borddækken, hue og tøfler findes også stadig i samlingen. Listen nævner også "*En gamle broderit Natthue*" og, overraskende, "*En gammel broderit Natthue med en grøn tafts Klud ved*" – den hue, som Christian IV bar efter slaget ved Kolberger Heide. Frederik III havde endvidere "*En Natthue med Jtt par Tøfler, och en Sek aff Røt atlasch, broderit med perler till sammen*" og "*13 gamle hatte*".³

Ingen af de meget udførlige fortegnelser nævner dog skjorter, underhuer eller andet linned (lærredstøj), der derfor må formodes at have været opbevaret andetsteds, og under andres ansvar. I hofholdningerne findes referencer til "linnedpigen" og "vaskepigen", som udover at sørge for vask og pasning af linnedet formodentligt også har haft ansvar for dets opbevaring – uden at skulle aflægge skriftlig regnskab for det.

Minderne fra Kolberger Heide nævnes i det første bevarede inventarium for Rosenborg

¹ Liste over Kong Christian IV's efterladte Klæder. R.A.

² Inventar over Kong Frederik III's Garderobe, 1651. R.A.

³ Inventar over Københavns Slots Klædekammer, 1666. Olsen: 1889-92, s. 349-61.

Fig. 17-18
Underhuerne under konservering. Fig. 17: underhue ved tørring efter vask. Fig. 18: underhuer, én før og én efter vask

Fig. 19 Underhuen fra den sønderskudte hue er samlet i tætte, strøgne læg foroven og afsluttet med en syet “edderkop” i midten. Foto: Katia Johansen.

Fig. 20 De monterede kniplinger set bagfra; i kanten ses den tynde, plastbelagte elektroniktråde som er riet langs kanten for at afstive kniplingerne. Uden afstivning klapper kniplingsbuerne sammen om huen – men korrekt afstivet, står de op om huen som kronens takker. Foto: Katia Johansen

Fig. 21

Kun én gang ses kongen i nathue: på sit dødsleje. Han er klædt i en lang kjortel af guldindvævet silkestof, og en ligskjorte med kniplingskrave og -manchetter. På hovedet bærer han en nathue der er syet i 8 kiler som de bevarede huer. På hver kile er broderet blomster med guld og silke og indrammet med perler. Da hans kiste blev åbnet under reparationsarbejde i begyndelsen af 1900-tallet blev der kun bemærket om tekstilerne i kisten, at der fandtes et gult, mønstret silketæppe, så det er usikkert, om kongen faktisk blev begravet i dette tøj. Maleri af Bernt Hilwaerts, 1648. Rosenborg.

fra 1696 som opbevaret i “*Et lidet Skriin med allehaande farved Straae i Blomster overlagt, herudi findes: Kong Christian IV Nathue, som han bar da han blev bleseret i Slaget paa Colberger Heide; Dito Kongens Nathue, som han bar da han havde sammesteds mist sit høyre Øje, med en grøn Taftes Lappe for.... Hans Nathue af rød Fløyel, derudi staar vævet Christian IV.; Et Par Tøfler af Fløyel...*”⁴

Tøjet kan følges i Rosenborgs inventarier op gennem århundrederne, på et tidspunkt opbevaret i Tronsalen på førstesalen, men ved Slottets åbning som museum var de at finde i Vinterstuen. Allerede i 1600-tallets anden halvdel blev de fremvist som klenodier for fornemme besøgende.

En af de vigtigste kilder ved dragthistorisk forskning – især ved en så kendt person som “C4” – er portrætterne. Men i 1600-tallets første halvdel malede hofkunstnerne endnu ikke portrætter af kongen som privatperson. Og der fandtes naturligvis slet ikke noget, der svarede til paparazzi-fotos af de kongelige i ubevogtede øjeblikke. Derfor er ægte vidnesbyrd fra kongens virkelige hverdag så sjældne – og rørende.

(Fig. 21)

Utrykte kilder:

Liste over Kong Christian IV's efterladte Klæder. Rigsarkivet. Hofmarskallatets Arkiv.

Inventar over Kong Frederik III's Garderobe. 1651. Rigsarkivet. Hofmarskallatets Arkiv.

Trykte kilder:

Inventar over Københavns Slots Klædekammer. 1664 og 1666-68. Udg. af Bernhard Olsen i:

Danske Magazin, 5. R. II. Bd. Kbh., 1889-92, s. 349-61.

Det Kongelige Konst-Kammer paa Christiansborg Slot samt Rosenborg Slots Inventarium fra Høysalig Kong Christian den Femtes Tid [formentlig 1696]. Ved H. Holck, Kbh., 1775.

Litteratur:

Brock, P.: *Minderne om Søslaget paa Kolberger Heide.* Kbh. 1890.

Flamand Christensen, Sigrid: *Kongedragterne fra 17. –18. Aarhundrede.* Kbh. 1940.

Heiberg, Steffen (red.): *Christian IV og Europa.* Kbh. 1988.

Heiberg, Steffen: *Christian IV, Monarken, mennesket og myten.* Kbh. 1988.

Johansen, Katia: Nyopstilling af Christian den Fjerdes Blodige Klæ'r. *Bulletin*, nr. 30, april 1985, Nordisk Konservatorforbund.

Johansen, Katia: *Christian IV og kniplingerne.* Maribo, 2001.

Johansen, Katia: Christian 4.s tøj. *Christian 4. og Rosenborg.* Kbh. 2006.

Johansen, Katia: Kongernes klædekammer på Rosenborg. *Kongernes Rosenborg.* Kbh. 2006.

Johansen, Katia: Fire kongers Tøj. *Kongernes Rosenborg.* Kbh. 2006.

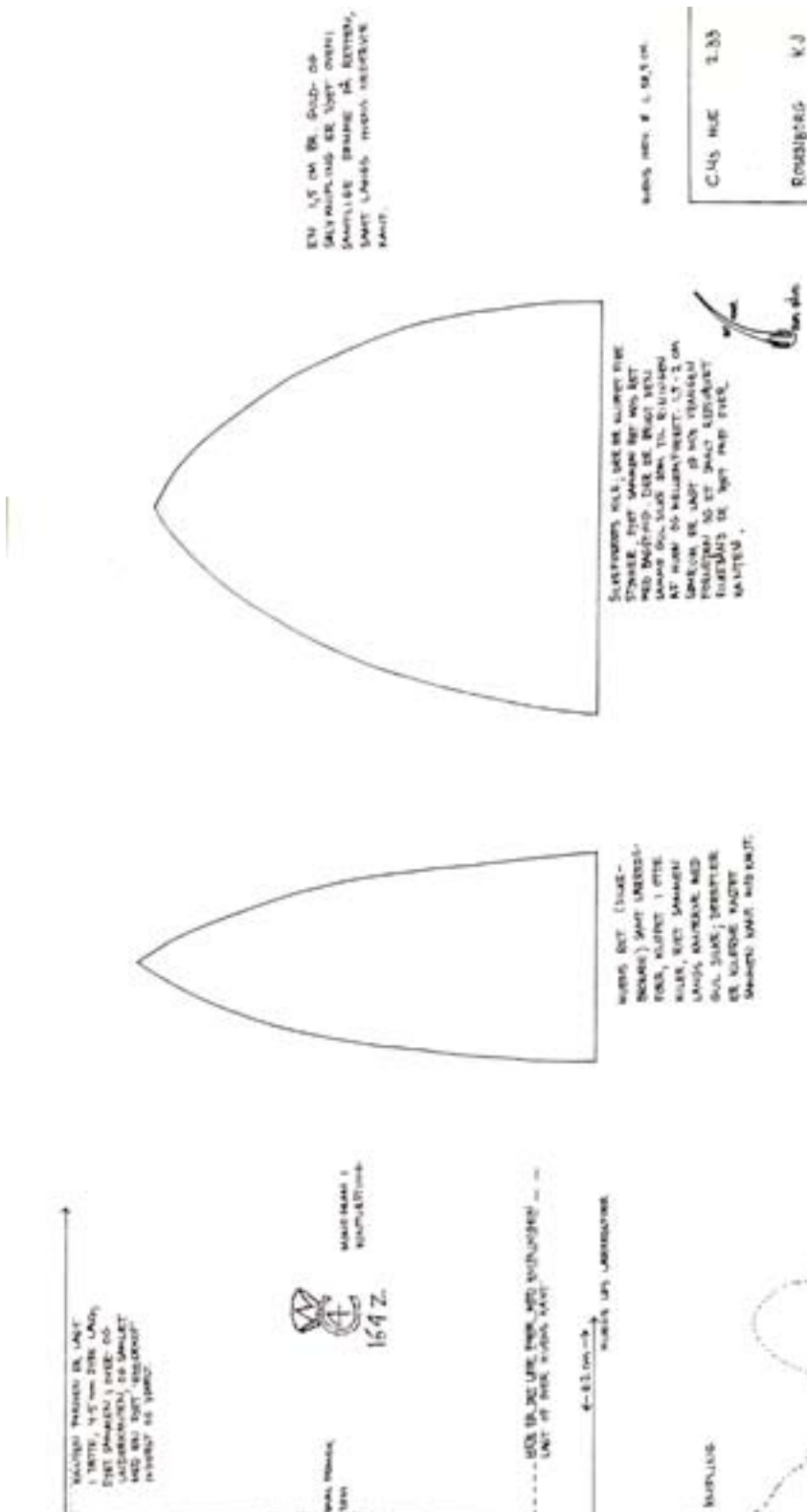
Olsen, Bernhard: Fortegnelse over Klæder, Vaaben m.m. som have tilhørt Kong Frederik den Tredje. *Danske Magazin*, 5. Række, II Bd., Kbh. 1889-92.

Bilag I-III

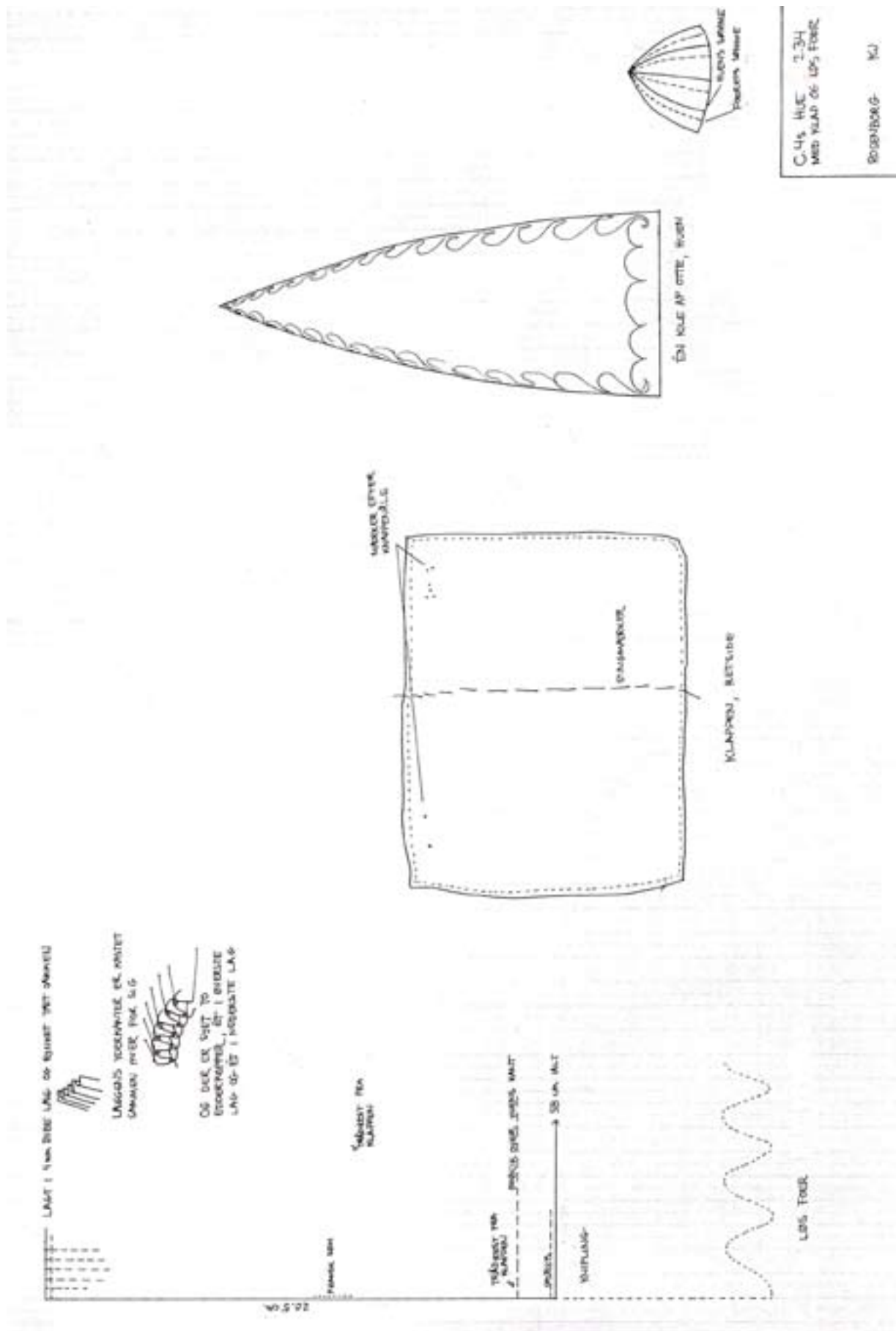
Snitmønstre og opmåling af de tre huer: brokadeshuen, broderet hue med klap og fløjls-huen

Katia Johansen

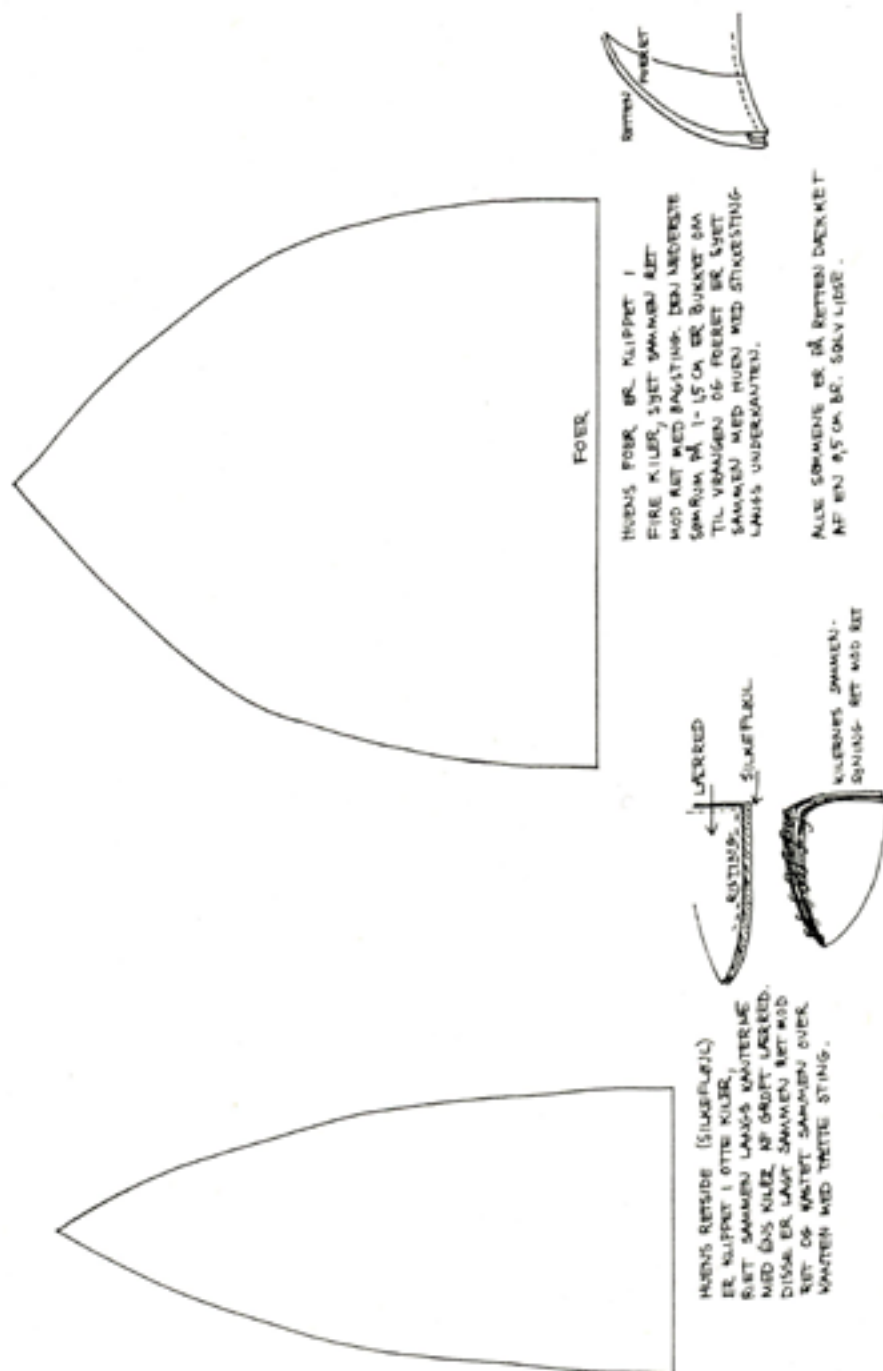
I: Brokadeshuen

II: Broderet hue med klap

III: Fløjls-huen

HUENS RETSIDE (SILKEFLUG) ER KLIPPET I OTTE KILDE, SÆT SAMMEN LAUS-KNASTERNE MED ØS KILDE AF GØDET LAKREED. DISSE ER LAUT SAMMEN RET MED RET OG KASTET SAMMEN OVER KNASTEN MED TETTE STING.

HUENS FØDE ER KLIPPET I FIRE KILDE, SÆT SAMMEN RET MED RET MED BAGSTING. DEN NEDERSTE SOMRUM PÅ 1-15 CM ER BUKKET SAM TIL VÆKSELN OG FØRET ER SÆT SAMMEN MED HUEN MED STINGSTING LAUS UNDERKANTEN.

ALLE SAMMEN ER PÅ RETTEN DREKKEF AF EN 9,5 CM BØ, SØLV LØSE.

C.45 HUE 2.32
1:1

ROSENBERG KJ

Mindre meddelelser

Parykken som rangsmarkør i 1700-tallet

Laura Bertram

Kort efter enevældens indførelse i 1660 udsendte Christian V de overdådighedsforordninger, som skulle komme til at danne rammen om danskernes påklædning de næste 100 år.

Retten til at bære silke, broderier og kniplinger begrænsede sig til kongens embedsmænd i et sindrigt system af rangklasser og charger.¹ Derved fik magtelitens medlemmer mulighed for at markere egen social position gennem klædedragten. Og derved skabtes et etikettesystem, hvor fremmede genkendte hinandens rangsplacering alene ud fra vest og knapper.

Overdådighedsforordningerne bekræfter, at klædedragten under enevælden var mere end blot en mulighed for at fremvise iøjnefaldende forbrug i form af sidste nye parisiske mode. Klædedragten blev taget alvorligt som en brik i det store spil om social position og magtfordeling.

Overdådighedsforordningerne regulerede mænds (og kvinders) udseende, men de indeholdt ingen regler om frisure. Dette hul i reglementet levnede mulighed for at udtrykke helt andre tilhørsforhold, end den sociale position, som man var fastlåst til at bekræfte gennem resten af klædedragten.

I et næsten afsluttet speciale fra Historie på Saxo-instituttet på Københavns Universitet har jeg analyseret forholdet mellem en mands position i samfundet og hans valg af paryk, som det kommer til udtryk i samtidige portrætter. Jeg har kigget på tre overordnede grupper, nemlig rigets magtelite (gehejmeråder), de gejstlige og de velhavende borgere (handelsmænd). Undersøgelsen har vist, at de tre grupper bruger parykkerne forskelligt.

Vi kender parykkerne fra samtidige portrætter, enten som et voluminøst væld af krøller, som rejser sig højt fra den portrætteredes hoved og når ham til et sted omkring taljen, eller som små sirlige frisurer med enkelte bukler og en stor sort silkesløjfe i nakken. Parykken ændrede udseende gennem århundredet. De to omtalte paryktyper henholdsvis indleder og afslutter 1700-tallets paryktid.

Der er tale om "*allongeparykken*", som var i brug omkring år 1700, (Fig. 1 & 2) og om "*pungparykken*", som blev brugt gennem sidste halvdel af århundredet. (Fig. 6)

De havde det til fælles, at de begge var hvid- eller gråpudrede, og at de primært blev brugt af den adlede magtelite. Eliten fulgte den hårmode, som blev præsenteret for dem gennem hjemvendte dannelsesrejsende og tilsendte franske modejournaler.

Senere litteratur har påpeget, at borgerne brugte en bestemt slags borgerparyk, den såkaldte "*perruque en bonnet*".² Men min undersøgelse af handelsmændenes parykvalg på portrætterne viser, at handelsmændene tilsyneladende brugte de samme paryktyper som gehejmeråderne,

¹ Schou: 1822, s. 229-234

² Ribeiro: 1984, s. 30 – Ribeiro kalder "*perruque en bonnet*" ved det engelske navn "bob wig".

Fig. 1-2 Den dansende herre bærer “allongeparyk”. Billedet stammer fra Nørup Kirke, hvor det udsmykker lågen på et stolestade, 1733.
Foto: Dragtjournalen.

Fig. 3 Christian Pontoppidan bærer de gejstliges typiske “abbé-paryk”. Portrættet stammer fra Torkildstrup kirke, 1730’erne. Foto: Erik Fjordside

dog med den forskel at de var længere tid om at tage nye påfund til sig og dermed slippe gamle veletablerede paryktraditioner. “Perruque en bonnet” optræder kun på ganske få portrætter.

Til gengæld brugte de gejstlige en egen gejstlig paryktype, som hos både den franske encyklopædist Diderot og den danske parykmager Kilian Drubin kaldes en “*abbé-paryk*”.³ På Diderots afbildninger fremstår den med et lille munke-hul på baghovedet og lever således op til sit gejstlige navn. Med små variationer, som følger tidens hårmode, er det den samme lille runde udgave, de gejstlige brugte gennem hele perioden. (Fig. 3)

Men hvad er det så de signalerede, de parykker? Ud over at parykken var en investering, som gav sin bærer mulighed for at fremvise en vis mængde guld på kistebunden, så viser min undersøgelse, at grupperne brugte parykken til at signalere to modstridende tilhørsforhold:

I imitationen af magtelitens parykbrug udviser handelsmændene en stræben efter samme sociale position som de fornemme gehejmeråder. Med enevældens indførelse blev der åbnet op for en social mobilitet, som ikke i samme grad havde været mulig tidligere. Ved at indføre det såkaldte rangsystem inviterede den enevældige konge borgerstanden til at deltage på lige fod med adelen på magtens tinde. De dygtige og velhavende kunne med andre ord få tildelt embeder som gav rang og indflydelse.⁴

Når handelsmændene derfor imiterer gehejmerådernes parykbrug, signalerer de overfor omverdenen, det vigtige budskab, at de som borgere i princippet har samme muligheder som adelen. I imitationen ligger også håbet om en dag at blive bæret med kongens gunst og få en fornem placering indenfor det eftertragtede rangsystem.

De gejstliges homogene parykvalg hele perioden igennem, udtrykker et standstilhørsforhold, som vi ikke ser blandt handelsmændene. Med “abbé-parykken” vender de ryggen til spillet om rang og ære. Ligesom ornatet, pibekraven og den teologiske eksamen, understreger den kaldet

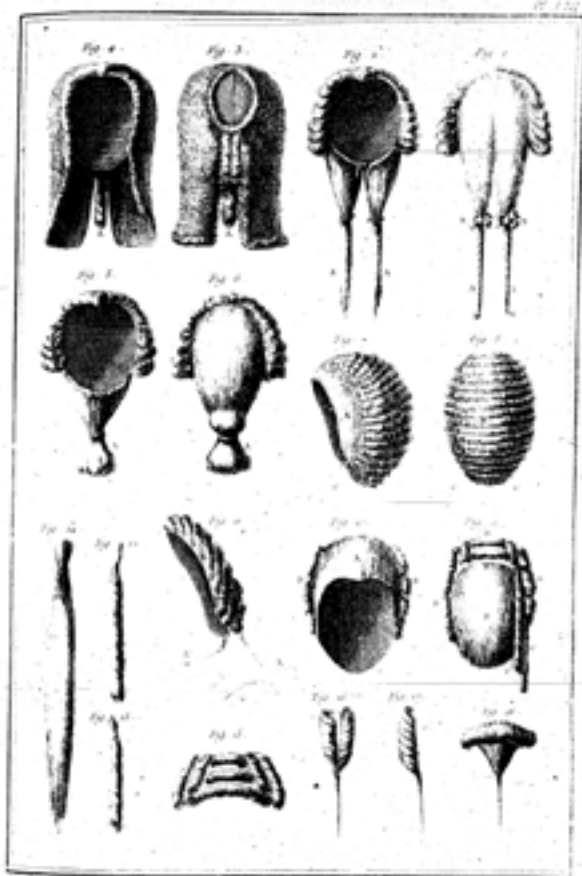
³ Avertissement i Kiøbenhavns Post-Rytter, No. 56 & Diderot: Perruquier Barbier planche 7 & 8

⁴ Henningsen: 2006, s. 305

Perruquier Barbier, Perruquier.

Fig. 4 og 5 Parykplanche 7 og 8 fra Diderots encyklopædi, Planchebind 8, 1776. Her fremvises samtidens mest brugte paryktyper. Figur 1 & 2 på planche 7 forestiller en "*perruque en bonnet*", figur 3 & 4 forestiller en "*pungparyk*" mens figur 12 & 13 forestiller en "*perruque d'abbé*". "*Allongeparykken*" optræder ikke. Højest sandsynligt fordi den for længst var gået af mode i 1770'erne. Figur 7-18 på planche 8 forestiller diverse hel- og halvparykker for kvinder.

Perruquier Barbier, Perruquier.

Fig. 6 Gehejmekonferensråd Henrik Adam Brockenhuus bærer “pungparyk” med stor sort nakkesløjfe. Portrættet er fra tiden omkring 1780.

og rammerne for det liv, han har valgt, nemlig som gejstlig. Ved at associere indad mod den gejstlige stand hæver han sig over verdslige mål og magtstridigheder.

Parykken fungerede som den portrætteredes rolledefinerende rekvisit. Ved hjælp af frisuren signalerede han sin fornemme sociale placering, stræben efter en sådan eller sit gejstlige kald.

Min undersøgelse viser, at parykken blev brugt som rangsmarkør i 1700-tallets Danmark, men at den ikke spillede samme rolle for alle de parykbærende grupper.

Litteratur:

Diderot, Denis: *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné de sciences des art et des metiers*, planchebind 8. Paris, 1776.

Henningsen, Peter: *I sansernes vold*. Bd. 1, København, 2006.

Kiøbenhavns Post-Rytter, No. 56. København, 14. august 1739.

Ribeiro, Aileen: *Dress in Eighteenth Century Europe 1715-1789*. London, 1984.

Schou, Jacob Henrik: *Chronologisk Register over de kongelige Forordninger og Aabne Breve*. København, 1822.

Egnsprægede kvindehovedtøjer i Danmark omkring 1800-1850

Esther Grølsted

Før i tiden var det utænkeligt, at gifte kvinder gik uden hovedtøj; ude såvel som inde. Det var kun den ugifte kvinde, der måtte vise sit bare hår, hun kunne bære det udslået eller have en hårkrans eller en båndomvundet krans om hovedet.

Den gifte kvinde bar lin (linhat) under en hue. Først blev håret strammet (snoet) sammen i nakken eller på toppen af hovedet, derpå sattes et strygebånd og endelig huen med tilbehør.

De egnsprægede forskelligheder ses naturligt nok i Jylland med påvirkning sydfra. Hamburg er lettere tilgængelig for jyderne end København. Langs den jyske vestkyst mærkes naboskabet med Nordsøen, Holsten og Frisland. Fra Sønderborg til de sydfynske øer går en anden kulturstrøm øst på, stopper ved Storebælt, således at sjællandske hovedtøjer bliver noget for sig. Selv indenfor ganske små områder, hvor måske hvert sogn har haft sin særlige måde at sætte hovedtøjet på. Det skal nok forstås på den baggrund, at hver egn har haft sin dygtige huekone, der fremstillede og rengjorde hovedtøjet til egnens kvinder. Dette kunne give huekonen en ekstra indtjening.

Huer kendes langt tilbage i tiden. De ældste består blot af eet stykke stof tilpasset hovedets facon, i reglen rynket sammen i nakken og med bindebånd omkring hovedet. I 1700-årene ses tostyks huer med søm fra pande til nakke, ligeledes med overbindebånd om hovedet. Men senere i slutningen af 1700-årene og ind i 1800-årene bliver det 3 trestyks huerne, der dominerer. De består af eet midterstykke og to sidestykker. Disse huer bliver bundet med hagebånd under hagen på samme måde som puldhuerne, som er de yngste i snitstype. De bruges i resten af 1800-årene, og fortsætter i barnehuerne i 1900-årene. Puldhuerne består af en nakkepuld og et issestykke.

De ældste huetyper har krige d.v.s. snipspids i bue ned i panden eller ind på kinden ved ørerne. Disse krige ses især i tostyks- og trestyks huerne, men også i enkelte puldhuer. Huens tilbehør var lin, linhat, korsklæde, vinger og tørklæde m.m. I ældre tid var korsklædet, det der sad underst, et firkantet klæde lagt i trekant med bindebånd i de to skrå hjørner. Dette har været bevaret på Fanø og Amager til langt op i tiden.

Det var fortrinsvis den gifte kvinde, der bar korsklædet underst, men det ses også i den spædes hovedtøj. Der kunne også bruges et lige linnedestykke under huen. Det kendes fra Fyn og Sjælland. I 1760'erne kom korsklædet ovenpå huen, hvorefter dette blev mere almindeligt.

I sønderjyske hovedtøjer tales der både om underkorsklæde og overkorsklæde. Korsklæder, der bruges ovenpå puldhuerne, kaldes for korsklæde, hvis det er rektangulært og snipkorsklæde, hvis det er trekantet. Tilsatte vinger eller pibet flæse ved ørerne er egnsbestemmende.

I gamle jyske huer findes hvide pibede flæser ved krigene (d.v.s. ved ørerne). Flæserne har oprindeligt siddet på en underhue (hagehat). Løse vinger bliver senere syet på en strimmel. De yngste Nord-vestjyske hovedtøjer har nogle vældige store vinger kaldet "større" (noget der stritter), og de sidder på en ganske lille puldhue. Til dette hovedtøj kunne den velhavende gifte kone bruge en høj harehårs hat, der var rund i pulden. Det var ikke en herrehat.

Til sorg måtte kvinderne bruge "slet" hovedtøj. Det er et hovedtøj uden nogen form for broderi, kniplinger eller andet pynt. Aftrapning af sorg kunne markeres med sort broderi på hvid hue, eller hvidt broderi på sort hue.

Disse billeder med tilhørende tekstforklaringer viser i et lille udpluk, hvorledes opsatte hovedtøjer skulle markere kvindens tilhørsforhold, status og brug i de forskellige steder på landet i perioden 1800-1850. De opsatte hovedtøjer stammer fra den tidligere udstilling i Nationalmuseets Bondesamling, som var udstillet fra 1938 til 1988. De er fotograferet både forfra og bagfra af Nationalmuseets fotograf Niels Elsving.

Serien består af 22 hovedtøjer. Her omtales de 9 hovedtøjer.

Fig. 1 & 2 (Dias nr. 1-2)
Rømø hovedtøj brugt til festdragten for gift kone. (1780-1820). Består af hue, lin og vinger. Huen i puldfacon med krige ved ørerne. Materialet er silkebrokade kantet med matgrønne silkebånd. Lin og vinger består af kniplinger, kniplet på Rømø i Tønderske “Binches”, en forfinet kunst, der viser sarte isblomster og efterligner den flamske mønstertechnik..

Fig. 3 & 4 (Dias nr. 3-4)
Hovedtøj fra Løjt Kirkeby. (1820-1840) brugt til sorg “slet”. Består af hue kaldet “høl” uden broderi, samt underkorsklæde med vinger kaldet “bakkenhue” og overkorsklæde “hølklud”. Hølkluden har trekantsnip med snippen bøjet ind bagtil. Huen er i puldfacon af silke, de hvide over- og underkorsklæder er af glat mol, tilsat stribet gazevævet stof.

Fig. 5 & 6 (Dias nr. 9-10)

Fur hovedtøj brugt til fest for gift kone (omk. 1840). Består af puldhue, hvor yderstoffet er i sammensyede brocherede silkebånd, dertil vinger i kniplinger, kaldet "skægster" og pandeklæde i form af et silketørklæde (Levantine). Nakkedusk (sløjfe) af sort silke med bortstriber i rødt/grønt, lagt og syet i halvcirkelbue, et specielt træk for Fur. Hagedusken er syet på samme måde, men mangler på fotoet.

Fig. 7 & 8 (Dias nr. 37-38)

Samsø hovedtøj, brugt til fest i 1800-årene til omk. 1880. Hovedtøjet bærer præg af gammel hue type, består af eet stykke, skåret op og syet i facon i panden, rynket sammen bagtil med en snor, denne snor bindes om hovedet. Huen kaldes "Opskørs lue". Yngre kvinder gik i lyse brokades huer, ældre i sorte. Under huen bæres lin, de ældste er smalle, de bliver meget brede fra omkring 1850. Linet blev kaldt "opskørs lin eller ørnlin". En kone i Brundby broderede tyllslin til folk, mønstret tog hun fra kniplingerne. Ovenpå hue og lin bar Samsø-kvinderne et sort silketørklæde, benævnes pandeklæde. Det blev lagt smalt sammen over panden, krydset i nakken og skulle især sidde perfekt. Desuden nakkesløjfe, men ingen hagebånd.

Fig. 9 & 10 (Dias nr. 11-12)

Jysk kappe brugt til fest af ung pige eller kone (1840-50) i det Nord-nordvestlige Jylland kaldet "storre", består af en ganske lille puldhue påsat en bred pibet strimmel med tylsbroderi og knipling. Til dyb sorg var denne "storre" i sort tyl uden broderi og knipling, til "slet" var den i tyndt hvidt lærred uden broderi. Disse kapper blev fremstillet af kappekoner, som også gjorde dem i stand. Ved vask blev hele strimmelen taget af og pibet i tagrør. Gifte koner der havde en vis status brugte ovenpå kappen en høj hat, der bl.a. blev fremstillet af hattemager Bech og Schmidt i Ringkøbing.

Fig. 11 & 12 (Dias nr. 15-16)

Hovedtøj fra Nordfyn brugt til ung pige (ca.1850) ved festlige lejligheder. Består af hue i puldform i brocheret silkestof, derover et rektangulært korsklæde med flæse lagt i Wienerlæg, der ved ørerne vender opad. Korsklædet i prikket tyl, tilsat en Tønder-knipling.

Fig. 13 & 14 (Dias nr. 21-22)

Hovedtøj fra Drejø brugt af unge piger til fest (1820-30). Består af puldformet hue med kulørt nakkebroderi i silke og indlagt pressede blomsterfolie. Snipkorsklæde kaldet Topkorsklæde består af inderst maskinvævet knipling med små hjerter, yderst en knipt knipling der minder om "Dalerkniplinger". I forkanten en wire, hvoraf yderste stykke af kniplingen vender indad med en rynketråd. Ved ørene vender snippen op, bagtil går snipperne mod hinanden. Pigerne brugte kulørte hagebånd, mens konernes var sorte.

Fig. 15 & 16 (Dias nr. 41-42)

Amager Hovedtøj brugt til fest i første halvdel af 1800 årene i Store Magleby. Består af blåfarvet og broderet lærredshætte, trukket over en stiv papform kaldet "Flebs". Under hættens et blåfarvet broderet lærreds underkorsklæde, over korsklædet og under hættens et fast strygebånd i rødt klæde, der gik under hagen. Under de broderede stykker, korsklæde og hætte, sad et rødt stykke stof. Foruden blåfarvningen var både hætte og underkorsklæde glittet blankt.

Fig. 17 & 18 (Dias nr. 43-44)

Bornholmsk Hovedtøj, brugt (ca. 1830) af unge kvinder. Hovedtøjet, der blev kaldt "hatt å hâwa/hâua", består af en lille polstret trestycks lærredshue af en stiv papform med skarpe kanter. Om huens kant og tværs over nakkepulden sidder et broget silkebånd. Linet har facon med krige, både i panden og ved kinderne. Hvid lærredssnip inderst med tilsat blonde. Under linet et stramt hårbånd, som holder hovedtøjet fast på hovedet. Dette hovedtøj har hverken nakkedusk eller hagebånd.

Coiffure-kapper:

Nogle kvindekapper fra 1800-tallets slutning på Bornholms Museum

Ann Vibeke Knudsen

I de bornholmske museers samlinger findes nogle små, sorte kvindekapper, en slags damehatte.

Hovedtøjerne er fra anden halvdel af 1800-årene. De findes tillige i hvid, men almindeligst er de sorte kapper. De markerer en overgang mellem de tidligere egnhovedtøjer (såsom *hatt å håua* og *på-saj-bunjad*) og nyere, mere moderne hovedtøjsformer.

I anden halvdel af det 19. århundrede slap de bornholmske koner efterhånden egnhovedtøjerne, men gik stadig ikke ud uden at tildække hovedet. De små sorte hovedbeklædninger er således en overgangsfase inden kvinderne helt begyndte at gå med bart hoved.

Til arbejdssbrug var det almindelige hovedtørklæde dog noget man helt naturligt iførte sig – det var for mange kvinder utænkeligt ikke at have noget på hovedet – helt op i 1950'erne!

De sorte kapper synes at være knyttet til de gifte koner, men brugtes hovedsageligt af ældre kvinder. Der var generelt ikke på Bornholm markant forskel på land- og byfolk i klædedragt, men der var som andre steder forskel i stand, social status og økonomisk formåen, og disse forhold blev udtrykt i dragten.

Kapper brugtes både af jævne koner til stads, og af bedrestillede fruer, men med stor forskel i udførelse og kvalitet.

Fig 1 & 2

Ukendte kvinder med kappe. Øverst: ældre kvinde med sort kappe. Nederst: midaldrende kvinde med hvidt coiffure. Fotografier i Bornholms Museum.

Fig. 3 BM 324x171. Damehat, kappe med fjer, sløjfer, perler og andet pynt. Er i sorte farver og sort glat fløjl. Er afstivet indvendig. Har lange fløjlsbarder. Ligger

i en oval hatteæske. Bardernes L: 65cm. Hatteæskens mål B: 19cm i Ø og 24,5cm i Ø's L. Hatten har tilhørt Johanne Marie Munch. Født d. 28-05 1832 og død 05-02 1891. Født på Limensgade i Aaker, gift med Marius Peter Sommer, Stavnsgråd, Poulsker. Foto: Ann Vibeke Knudsen/Bornholms Museum

Fig. 4 BM 788x1: Pyntet kappe, hovedtøj med opbevaringskurv, hvidt tyl, kniplinger og blållilla fløjlsbånd. Har tilhørt fru Inger Koefoed, f. Thorsen datter af købmand Jens Thorsen, (1980, Nellikegade, Rønne) f. 1873. Moder Catinka Thorsen, født Jespersen. Inger Koefoed blev gift med Michal Andreas Koefoed, der var søn af Christian Grønbech Koefoed. Giveren Ellen Kofoed var gift med Leif Koefoed, der var søn af Inger og Michal Koefoed. Foto: Ann Vibeke Knudsen/Bornholms Museum

Fig. 5
 Fotografi af ukendt kvinde. Ældre kvinde iført en sort kappe med lyse blomster.
 Fotografi i Bornholms Museum.

Fig. 6
 Fotografi af ukendt kvinde. Kvinde iført en hvid kniplings- eller tylskappe.
 Fotografi i Bornholms Museum.

De sorte kapper brugtes til fint brug (stadsbrug), når kvinderne skulle på kaffebesøg, i kirke og når de gik på visit. Kapperne kunne også bruges til hjemmebrug, til dagligt og når der kom gæster.

Til nogle af de bevarede kapper har man vedhæftet en mere fyldig forklaring: *“Coiffure” kapper, hvormed fruer pyntede sig i 1880’erne og -90’erne... Coiffuren kunne være hvid - men ofte var den sort.”*

Den beskrevne coiffure er: *“syet af hvidt tyl og hæklede og kniplede hvide blomster samt ecru-farvede silkebånd og den hele herlighed holdes oppe af et stel af jertråd, som er betrukket med sort fløj. Den er yderligere betrukket med brunt bomuldslerred og har en elastik, som blev lagt ned under “nakkeknudens” hår.”* (1966).

Kapperne blev ikke fremstillet af kvinderne selv til eget brug, men fremstillet professionelt, af modister og hattemagersker og solgt i forretningerne rundt om på øen. Der fandtes en del små næringsdrivende kvinder, der havde hattesyning som næringsvej, og her kunne konerne, såvel som fruene, få syet hatte efter mål, ønske og formående.

De fandtes naturligvis i forskellige kvaliteter og prisklasser, med varierende pynt og lignende. Vi støder på forskellige hattesyersker igennem averteringer og annoncer i øens aviser, og også forretningerne annoncerede med deres udvalg i damehatte i alle prisklasser i bladene.

I Bornholms Museums samling findes nu flere af de små kapper. Af de omtrent tyve kapper er en tredjedel hvide, resten sorte. Alle har pynt, nogle enkle uden megen pynt, andre er mere overdådigt udstyrede.

Fra samme periode findes tillige en mængde fotografier af bornholmske koner iført de sorte kapper, iført det bedste stadstøj, når man som almindelige småkårsfolk stillede op til fotografering. Vi finder også fotografier af fruer i mere elegante udgaver.

De gamle billeder viser lidt om hvor forskellige - og alligevel ens de er.
De små kapper har dog nok ikke været særegne for Bornholm – mon ikke at man andre steder
havde lignende pyntesager på hovedet?

Litteratur:

- Knudsen, Ann Vibeke: *Bornholmske klædedragter ca. 1680-1870*. Særtryk af “fra Bornholms Museum 1987-1988. Rønne, 1988.
- Nilsson, Håkan & Knudsen, Ann Vibeke: *På hat med Skåne og Bornholm. Bornholmernes hovedtøjer; Skåningarnas huvudbonader*. Bornholms og Ystads Museer. Ystad & Rønne, 1995.

Dragtjournalens Favorit #3

Kvindedragtens hovedtøj på Læsø

Esther Grølsted

Hovedbeklædningen og sølv-smykkerne var førhen de mest betydningsfulde dele af kvindedragten på Læsø. De viste forskellen på gift og ugift, foruden forskelle i dragten til hverdag og til fest.

Et tørklæde knyttet om hovedet på den ene eller anden måde, forekommer mange steder i landet. De mest egnsprægede tørklædeopsætninger med dets store hvide "Hvivklæde" eller "Hæklæde" som det benævnes på Læsø, til festlig brug, er af ældgammel dragtskik.

Ordet "Hæ" skulle efter gammel sprogbrug betyde noget som "Hæder".

Hverdagstørklædet på Læsø benævnes kun som tørklæde og er ofte i hjemmevævet lærred.

Læsøkvinden opsatte sit tørklæde ved at lægge et kvadratisk klæde i trekant, krydse det under hagen og knytte det i nakken eller på issen.

Ved festlige lejligheder f.eks. bryllup og barnedåb, tilsættes hængler eller vipper, måske begge dele, fæstnet på issen. De hænger ned ad nakken. Til fint brug er stoffet i mol eller netteldug med broderier i hvidt og med knipling i kanten både på tørklæde og på vipperne.

Under tørklædet sidder både en lille hue og et pandebånd i hvidt lærred med kniplinger.

Smykkerne kaldet "sølv-tøj" består af 2-3 sæt bråser med vedhæng, de sidder på hver side af trøjens halsåbning. Livet i trøjen lukkes med sølvhægter og sølv-maller. Under trøjen ses snørelivet holdt sammen i halsåbningen med sølvringe og snørekæde med snørenåle i sølv. Smykkerne gik ofte i arv fra mor til datter. De ældste smykker har før-reformatoriske ornament; Jomfru Maria, Christoforus med Jesusbarnet m.m.

Foto: Mikkelsen, Læsø. Læsøkvinde i festdragt.
Nationalmuseet. Dansk Folkemuseums billedsamling.

Om hviv og hvivklæde

Esther Grølsted & Camilla Luise Dahl

Hovedtørklædet, har været brugt til alle tider og i næsten alle samfundslag, både til beskyttelse mod vind og vejr, og til hverdag i arbejdssammenhænge, men også som pry.¹

I religiøs henseende ses tørklædet anvendt af nonner. På utallige afbildninger af jomfru Maria med Jesus-barnet, gengives Maria ofte med slør eller et løsthængende tørklæde.

I folkekulturen har tørklædet flere benævnelser, det ses anvendt på mange forskellige måder, og i dagens Danmark bruger vi stadig tørklædet. Altså et højt skattet klædningsstykke.

I 1800-årenes midte bar kvinderne i Skåne et tørklæde kaldet "*Huvudklutan*" de havde nogle fantastiske opsætninger. Skal vi finde noget tilsvarende i Danmark må det være tørklædet fra Læsø.

På Læsø brugte man til den særlige egnsdragt et hvidt hovedtørklæde, der kaldtes "Hviv" eller "Hvivklæde".² Selve ordet er dog ikke et ord opstået i eller med oprindelse i Læsø-dialekten, men er en nordisk dragtterm med rødder langt tilbage i tiden. Hovedtørklædet kendes desuden under betegnelsen "Hæklæde".

Fig. 1 To Læsøkvinder. Til venstre en i festdragt, med hvivklædets bundet i nakken. Til højre en i hverdagsdragt, tørklædet dækker ansigtet helt. Flipperne er bundet højt i nakken og stritter lige i vejret. Tegning af T. Elling fra Videnskabernes Selskabs kort over Øen Læssøe, 1786.

¹ Müller: 2004, s. 164ff., Jeremias: 1931.

² Se Esther Grølsted artikel, Dragtjournalens favorit #3, her i nummeret.

Fig. 2

Læsøkvinder i hverdagsdragt. Hvivklædet er stort og dækker både hals og hoved. Det er bundet bagtil i nakken. Litografi af maleren F.C.Lund "Danske Nationaldragter" mappe med 30 plancher udgivet i 1864.

Hængler og vipper, som Læsø-hæklædet har, er en tilføjelse, som Læsøboerne er ene om at have. Hvordan et sådan fænomen kan opstå, har det ikke været muligt at få belyst. Enderne på tørklædet har ikke været ens i hele perioden, således nævnes "flipper" i 1802.³

Disse "flipper" kan ses på en vignette fra 1786, her er den ene af kvinderne i dragt med hæklæde på hovedet, og flipperne stritter lige i vejret. Den anden kvinde er i arbejdsdragt. Nationalmuseet har blandt flere, et tørklæde fra Læsø (der kan danne flipper ved opsætningen). Det er utvivlsomt det ældste hæklæde museet har i sin samling fra Læsø, der ikke har hængler. I 1828 nævnes hæklæde med hængler, disse er syet på hver af de to diagonale hjørner.⁴ Senere, eller måske samtidig, kommer der ekstra løse vipper til, som kun bruges til bryllup og barnedåb.

Hæklædets hængler forsvinder og erstattes af de løse vipper. Disse består af to rektangulære stofstykker af samme stof og kvalitet som hæklædet. Det ene stykke er lidt kortere end det andet, men de er ca. 20 x 50 cm med knipling på de tre kanter. På sidste korte kant lægges der to små læg, som fæstnes på issen og hænger løst ned af ryggen, lidt forskudt for hinanden.

Folkedansernes Læsødragt bliver på en måde fastfrosset i en bestemt snittype. Denne dragts ærmeliv er i snittype fra omkring 1840'erne, den øvrige del af dragten har ældre reminiscenser. Men det skal ikke forstås som, at kvinderne på Læsø ikke fulgte med moden. Selvom grundelementerne i dragten stadig var af ældre dato, kunne Læsøkvinderne i perioden 1840 til 1890 godt skifte ærmemode og livlængde i ærmelivet (trøjen) efter både 1860'ernes og 1870'ernes mode.

Fig. 3

Ældre kone i Læsødragt. Forestiller Thomas Christensens enke i Østerby på Læsø. Fotograferet omk. 1908 af H.F. Eiler. På det tidspunkt var hun ca. 80 år gammel

³ Bing: 1802, s. 180.

⁴ Brinch-Seidelin: 1828.

Fig. 4

Anne, enke efter Steffen Worm og datteren Mette iklædt sort hovedklæde over den hvide hoveddug. Den hvide hoveddugs ender er foldet på langs og hænger ned. (Dragterne er sorte men fremstår nu blålige.) De to kvinder er sørgeklædte. Sørgedragten var den samme til både familiens og kirkens sørgetid (langfredag). Det er antagelig familiens sørgetid, da kvinderne optræder på en mindetavle over Worm-familiens døde. At bære sorte kapper eller et sort skørt over hovedet ved begravelser er kendt i kvindedragten fra mange steder i landet, både Læsø og Samsø, men også på Amager. På Amager blev det sorte skørt kaldt "Jøb". Epitafium i Århus domkirke, dateret 1572. Foto: Erik Fjordside.

Både hæklæde- hængler og -vipper kan have broderi og kniplinger omkring kanterne. Det er ikke muligt, at finde et specielt brudehovedtøj på Læsø, som vi kender fra andre steder i landet. Det må være ved en sådan særlig lejlighed, at hæklædet/hvivklædet har fået vipper udover de hængler der er syet til de to diagonale hjørner af det store firkantede tørklæde.

Over-hovedbeklædning og sorghovedtøj

Det hvide hovedtørklæde fra Læsø: hæklædet eller hvivklædet, kan sammenlignes med en slags "overhuebeklædning". Det kendes også fra andre steder f. eks. på Røsnæs og hos fiskerkonerne på Nordsjælland, langs kystbyerne og blev brugt af gifte koner til kirkegang det meste af 1800-årene.

I Vendsyssel, som er nærmeste kontakt område til Læsø, brugte de gifte koner et sort hovedtørklæde. Tillige kan sammenlignes med Hedeboegnens og Nordsjællands overhuebeklædning i form af et sort silketørklæde foldet til trekant med indlagt pap. De, brugtes

Fig. 5

Anna, enke efter Mathias Jensen Holst fra Haderslev. Hun er klædt i sorg med et sort hovedklæde over sit krusede lin og hue. Hovedklædets ender er bundet under hagen. Epitafium i Gedesby kirke, Lolland-Falster. Af inskriptionen fremgår det, at Anna var fra Holsten, manden fra Haderslev, og at epitafiet blev ophængt i anledning af mandens død. Dateret 1690. Foto: Erik Fjordside.

for at beskytte de fine huenakker i dårligt vejr. Disse tørklæder blev kaldt hætter de fleste steder, andre steder kaldt kapper eller korsklæder.

Der er nok ikke nogen tvivl om, at Læsø-hæklædet i de sene 1700-år har været en overhuebeklædning, men blev så senere til en både inde- og ude-hovedbeklædning. Om den tillige før 1700-årene også var både ude- og inde-hovedtøj, og derefter overgik til “overtøj”, må vi gisne om.

I Norge, specielt i Øst- og Vest Telemark, kendes ordet “hatteklæde” eller “kasteklæde” brugt om et stort hvidt stykke lærred af samme form som en hoveddug, ofte med broderier. Det blev brugt som overhovedbeklædning til f.eks. brudehovedtøjet.⁵ I skifterne fra Læsø forekommer også ordet “kasteklæde” uden, at nogen har kunnet definere dets brug. Som typisk, når ting bliver skrevet ned, bliver det gjort med ord, der brugtes på det pågældende tidspunkt, men hvis betydning senere er blevet glemt da ordene gik af brug.

På Læsø brugtes tillige et ekstra tørklæde eller måske snarere et sjal. Det blev brugt som en slags “overfrakke”, altså også over hæklædet på vej til kirke, og bliver først taget af i kirken. Det skildres af kunstmaler, professor Henrik Olrik og museumsmanden Chr. Axel Jensen.

Et hovedtørklæde kaldes på Læsø også en hoveddug og hovedklæde, og disse benævnelser har gamle rødder. Hæklædet, der angav noget særligt hæderfuldt, er en betydning af hovedklædet, der ligeledes kan spores langt tilbage.

I 1500-tallet brugtes hoveddug og hovedklæde i flæng, tilsyneladende både om de hoveddug, der blev båret inderst og yderst. Muligvis var der oprindeligt en differentiering mellem hoveddugen, der blev båret inderst og hovedklædet, der blev båret yderst, men i 1500-tallet var de sammenblandet. Hoveddug og hovedklæde brugtes over hele landet, fra borgerskabet og nedefter, men var tilsyneladende ikke udbredt blandt samfundets øverste lag.

Den yderste hoveddug var ikke kun til beskyttelse af den inderste, altså en art overtøj, men også til særlig “pryd” til specielle lejligheder. Det var kun “ærlige dannekvinder” der måtte bære sådanne. I en kongelig forordning fra 1549, hedder det eksempelvis at tidligere prostituerede, der blev “omvendt” og giftede sig, fik ret til at skulle bære kåbe (slag/kappe) eller hovedklæde: *“hund ephther then dag betredes att enthen gange mett kobe eller houit klede.”*⁶

Der var oprindeligt også forskel på at bære løs dug, d.v.s. dug, der hang ned og opbundet dug. Førstnævnte var det kun de fine der måtte bære. I en kongelig forordning fra 1496 hedder

⁵ Noss: 1991, s. 136-140.

⁶ Malmø stadsbog: 1549-1559, s. 35.

Fig. 6

Adelsdamen Fru Elizabeth Friis, klædt i enkedragt (sørgeklædt) på epitafium over hende selv og hendes mand Axel Juul. Hun bærer det typiske hvide "enkeklæde" brugt af adelige enker. Skikken brugtes endnu ind i 1700-årene. Epitafium i Hjerm kirke, Ringkøbing, Nordjylland. Foto: Erik Fjordside.

det eksempelvis om "*uhøffiske kvinder*", at de kun måtte bære "*pa theres hoffwith ith knyde clede*" men ikke løse duge, og dertil skulle de bære en hue, der var halvt rød og halvt sort, så man kunne genkende dem fra ærlige kvinder.⁷

Skikken at bære kåben trukket op om hovedtøj og hoved, var et byfænomen opstået i 1500-årene eller kort før. Nogle steder syntes man tilsyneladende ikke om skikken, der havde grebet kvindelige borgere rundt om i landet. Her så man åbenbart hellere, at de bar det mere dannede og ærbare hovedklæde.

Det var særligt i Jylland, at man fandt skikken. I Ribe år 1561 forbød man således "borgersker" at bære kåbe på hovedet, hvilket ellers havde grebet om sig til bryllupper, ved barnedåb og til fester. Forbudet gentoges år 1607, men nu med den mildhed at de fortsat kunne bære dem på "den gamle måde" ved sorg og i ligfølge, men at byens borgeres hustruer og døtre ellers for fremtiden skulle bære kåben "smukt om halsen" og ikke på hovedet. I 1607 betegnedes skikken som "den gamle måde" selvom den kun havde været brugt en 50-års tid. År 1611 måtte samme forbud udstedes i Ringkøbing.⁸

Hoveddug og hovedklæde omtales ellers både blandt de jævne og de fine bykvinder, og måske havde de fleste kvinder håret dækket af hoveddug til daglig og til kirkegang, skønt der naturligvis må have været milevid forskel på kvalitet og udførelse af de enkelte kvinders hovedklæder. I en fattig Malmø-enkes skifte fra 1542 omtales et hovedklæde, der efter enkens død blev givet til den kone, der havde klædt enken i kisten: "*Item gaff ieg quinnen som henne klæde y kisten, hennis hoklæde.*"⁹ I et næsten 100 år yngre skifte fra Sjælland år 1626, omtales et langt finere hovedklæde med guldhægter på.¹⁰

I 1600-tallet forsvandt betegnelsen hovedklæde efterhånden helt overalt i Danmark, men på Læsø brugtes hækklæde og hoveddug om sådant i 1700-årene. Disse betegnelser har således gamle rødder, men det er her benævnelsen hvivklæde, vi vil se nærmere på.

⁷ Ddr. Art. 46, s. 169.

⁸ Troels-Lund: 1903, s. 85.

⁹ Malmø skifter II, s. 38.

¹⁰ Køge skifter, s. 46.

Hviv – hviver, hviff, hvifr

Hviv og vill er to af de mest omtalte termer for hovedbeklædning i ældre dragtlitteratur. De omtales i nordisk dragtlitteratur, som de almindeligst forekommende nordiske betegnelser for hovedbeklædning i middelalderen. Dette er nu ikke helt sandt. Allerede i højmiddelalderen blev termen erstattet af mere moderne og tidssvarende – i alle fald i sammenhæng med overklassens dragtskik.

I følge Henny Harald Hansens “Dragtleksikon” er både hviv og vill betegnelse for “*middelalderens hovedslør til kvinder, bundet på forskellig måde*”.¹¹ I følge museumsmanden Poul Nørlunds værk “Klædedragt i oldtid og middelalder” vedrører det: “*Hovedlinet vill (lat. Velum)... suppleret med et Hagelin (“vimpill”, sv. og da. “hviv”)*”¹²

På svensk grund finder vi ligende beskrivelser. I “Birgittareliker” af Aron Andersson & Anne Marie Franzén beskrives vill som “*slöja över huvudet*” og hviver som “*duk bunden runt hakan och kinderna*” samt at strik, velum og vill betegner én og samme ting.¹³ Hos Hildebrand i “Sveriges medeltid”, er den ældre svenske betegnelse hviver og ældre danske hviv et hovedbind eller -tørklæde bundet om hage, pande (isse) og kinder og sammenholdt i nakken af en nål. Herover lagdes et will – altså et hovedslør.¹⁴ Den svenske arkæolog Margareta Nockert beskriver i “Bockstensmannen och hans dräkt” vill og viv som “*Den gifta kvinnans huvudbonad*.”¹⁵ Der er altså bred enighed blandt dragtforskere, at betegnelsen er den mest almindelig forekommende betegnelse for kvindelig hovedbeklædning (hoveddug) i middelalderen.

Kun den norske filolog Hjalmar Falk, erklærer sig uenig. Hos Falk angives vill kun at optræde et enkelt sted i Diplomatarium Islandicum i 1408 i forbindelse med nonnedragt (“*taka vil*”)¹⁶ og angives som identisk med *hofuðklæði*. Hviv er afledt af vimpel og betegner: “*Kopftuch, Brustschleier der Nonnen*”.¹⁷ Andetsteds angives *strik* og *hwiff* i sammenhæng.¹⁸ Det drejer sig altså om en hoved- og/eller hagebeklædning, derom er der bred enighed. En almindelig betegnelse for middelalderens kvindehovedbeklædning kan der derimod ikke være tale om, tværtimod synes den allerede at have været gammeldags og gået helt af mode i overklassens dragt i høj- og senmiddelalder. Om den derimod kan have været bevaret som en reliktbetegnelse for en gammeldags hoveddug, båret eksempelvis af nonner og bønderkvinder, vil vi se på i det følgende.

Udspring og oprindelse

Selve oprindelsen af betegnelsen hviv er uklar. Hos den finske germaniker Krogerus angives, at betydningen af vill er obskur, idét det ifølge Falk vedrører hoveddug, mens en relateret term *wildok* fra middelnederlandsk betegner en hagebeklædning, der anvendtes af nonner. Dette er således den modsatte betydning af den, som angives i nordisk dragtlitteratur, der typisk angiver vill som beklædning til hovedet og hviv til hagen.¹⁹ Krogerus peger på, at termen vill optræder i et middelnederlandsk og to lavtyske glossarier fra senmiddelalderen om hovedbeklædning til nonner, et sted som hagebeklædning: “*velum een wieldoek der nunnen*” og to steder om hovedtørklæde mere generelt, f.eks.: “*vemun wyl- eyn hovetdok der klosterwro*.”²⁰

¹¹ Hansen: 1978, s. 64

¹² Nørlund: 1941, s. 55.

¹³ Andersson & Franzén: 1975, s. 15 og 16.

¹⁴ Hildebrand, bd. III, s. 1048.

¹⁵ Nockert: 1996, s. 208.

¹⁶ Falk: 1918, s. 108.

¹⁷ Falk: 1918, s. 108.

¹⁸ Falk: 1918, s. 101.

¹⁹ Krogerus: 1982, s. 28.

²⁰ Krogerus: 1982, s. 38.

Krogerus peger desuden på, at termen kun sjældent forekommer i middellavtysk, og aldrig i højtysk. Førstnævnte muligvis efter skandinavisk påvirkning.

Også i Norden optræder betegnelsen hviv i forbindelse med nonnedragt. Hviv omtales eksempelvis i Birgittas klosterregler, hvor det vedrører søstrenes edtagning til nonne: "*Sidhan lægge hon strikith ellir hwifujn oppa howdhet oc strike sik ellir hwifue sik.*"²¹ [Dernæst lægger hun striget eller hviven på sit hoved og striger eller hviver sig]. Nonnedragten var i store træk en reliktdragt, dvs. en fastfrysning af en tidligere eller forældet dragtform, eller en dragtform, der var forekommende, da en bestemt klosterorden grundlagdes. På Birgittas tidspunkt var hviv ikke længere en del af verdslige kvinders klædedragt, og må da være en reminiscens af en ældre dragtform, der hovedsageligt var bevaret i forbindelse med religiøs dragt.

Som ikke-religiøs dragt optræder betegnelsen hviv i en afskrift af den såkaldte Guterlov - en gotlandsk lovsamling, forfattet i forskellige perioder. Een afskrift fra 14. årh. har antagelig tilføjelser fra slutningen af 1200-tallet til omkring 1340. Mens den ældste afskrift, måske afskrevet i begyndelsen af 1300-årene, har ældre indhold. Sprogligt betegnes den som værende fra før år 1200, mens selve lovredaktionen antageligt er endnu ældre, måske fra det 11. eller 12. årh. De svenske såvel som de danske landskabslove, er baseret på endnu ældre sædvaner, og fundamentet for mange af bestemmelserne er således tidlig-middelalderlige. Nogle afsnit i Guterloven er tidlige, mens andre er senere tilføjelser. I Guterloven omtales i et af afsnittene om "kvindegreb", en kvindes hovedtøj som *tuppr* og *hviifr*.²²

I andre afskrifter af samme lov, benyttes i stedet "hue" og "dug" (*huva* og *dok*).²³ Afskrifterne er fra 1500-årene. Det er i de senere af afskrifterne, der benytter sig af de yngste anvendte termer (fra senmiddelalderen og renæssance), og den ældre, der dermed har været benyttet i den oprindelige, ældste tekst (fra tidlig middelalder). Betegnelsen *tuppr* (top) er en hovedbeklædning, der i middelalderen ellers kun optræder på islandsk grund om en art spids eller topagtig hue (moderne dansk =tophue).²⁴ Der er to perioder, hvor topagtige huer bruges i kvindedragten. Den første er perioden fra ca. 1050-1250, hvor kvinder ofte er afbildet med "konehat" og hovedtørklæde.²⁵ Den anden er ca. 1450-1510, hvor kvinder bærer spidse hornagtige huer og hatte. Disse sidste synes imidlertid ikke at være blevet kaldt "top". I periodens kilder omtales i stedet *valk* og *valkhue*.²⁶

Hvad angår hviv og dug, så synes hviv kun at være anvendt som betegnelse for en profan kvindehovedbeklædning i den tidlige middelalder, mens betegnelsen dug anvendtes sporadisk gennem hele middelalderen. Det er dog hovedsageligt i 1400-tallets kilder at vi finder betegnelsen *houet dug*, og endnu langt op i 15- og 1600-tallet finder vi både hoveddug og hovedklæde i skifter for borgerkvinder. Indikerende at den mellemste og lavere stænder ikke havde aflagt hoveddugen før sent, selvom overklassens fruer for længst havde aflagt duge til fordel for anden hovedbeklædning eller endog bart hår.

De hovedduge, der anvendtes i den tidligste middelalder, var ofte lange smalle duge svøbt omkring hoved, hår og skuldre. Termen hviv synes at have dækket over en hovedklædning, der typologisk defineredes ved en sådan opsætning.²⁷ Men mens fornemme kvinder aflagde sig hviven og indoptog andre nyheder i dragten, så kan både ord og genstand have været bevaret i yderområderne eller blandt lavere lag i længere tid. Dette kan også forklare den senere forvirring omkring typologien, for nogle steder bibeholdtes ordet som betydning for den del af

²¹ Wadstena Kloster-reglor, s. 23.

²² SL. IV, s. 224. Kvindegreb dækker vold mod kvinder, heri formuleres blandt andet bødestraffe for at slå top eller hviv af en kvindes hoved, en halv mark i bøde for at blotte hendes hoved halvt, og det dobbelte for at blotte det helt. For Guterlovens datering, se Guterlov, ved Jacobsen: 1910, s. 5-7.

²³ CIS bd. VIII, s. 195.

²⁴ Falk: 1918, s. 91, Dahl: 2007, s. 175ff.

²⁵ Muligvis endnu tidligere, dette er imidlertid ikke gennemgående undersøgt i forbindelse med dette arbejde. For enkelte mulige eksempler fra før år 1000, se Mannering: 2007, planchebind, s. 323ff. Nogle steder fortsatte de (eller begyndte igen) i 1300-tallets første del, men da sammenblandet med en nyopdukket udenlandsk mode. Dahl: 2007, s. 99ff., Nørlund: 1935, s. 8ff.

²⁶ Malmø skifter 1503-49, s. 17.

²⁷ Dahl: 2007, s. 133f.

hoveddugen, der dækkede halsen, andre steder bibeholdt som term for hoveddug, der dækkede både hoved og hals. Hviven ville da, da den ikke længere var modedragt, have været en mere konservativ dragt, passende for ældre kvinder, enker, fromme kvinder, der gerne klædte sig mere ærbart og konservativt end deres yngre medsøstre.

Gammeldags hovedduge ville desuden være blevet bevaret som stadstøj hos lavere stænder, hvilket ofte ses i senere tider.

Hvad der mere tydeligt synes at indikere, at angivelsen af “hue” og “dug” er de yngste betegnelser i Guterloven er, at loven er tilføjet et afsnit om ikke at rive brystdug eller spænde (*brust dug æller spenzel*) af en kvinde, mens afskriften hvor hviv optræder, kun indeholder nål og spænde (*nast eþa nestla*). Brystdug er en beklædningsdel, der først optræder i kvindedragten fra slutningen af 1400-tallet og op igennem 1500-talet. At bruge dragtnål til at lukke halsspund og halsslids med, er derimod meget gammel skik.²⁸

Tydeligvis blev betegnelser og typer af dragtstykker ofte ændret til mere tidssvarende varianter i nogle af afskrifterne, mens andre har bibeholdt en ældre (oprindelig) terminologi. Omskrivninger (og oversættelser) forekom ofte, hvor lovene endnu var aktive og derfor måtte have større aktualitet, eller de blev blot foretaget med henblik på at forklare en ældre da forsvundet terminologi. Det er specielt tydeligt i disse to afskrifter af Guterloven, hvor ordlyden i resten af teksten er identisk og bøderne samme beløb. I dette tilfælde har man således i den ene moderniseret sprogbrugen, mens man i den anden har gentaget ordlyden i en ældre tekst.²⁹

I 13- og 1400-årene optræder ordet hviv ikke længere blandt profane dragtstykker. Efter skiftende smag og mode, må hviven være blevet aflagt til fordel for nye hovedtøjsmoder. I 1300-tallet, er det således hovedbeklædninger som “glissing” og “strige”, som vi finder omtalt i kilderne.

Højest sandsynligt er hviv dermed en ældre dragtbetegnelse for hoved- og hagebeklædning, der blev erstattet af andre termer i løbet af middelalderen og derfor ikke optræder i senere kilder. Og som en reminiscens, optrådte den endnu i senmiddelalderen i forbindelse med nonnedragt.³⁰

Hviv omtales til tider i sammenhæng med den middelalderlige term vill, og også denne betegnelse synes at være ophørt som modebetegnelse allerede i højmiddelalderen. Denne term findes også som reliktbetegnelse i senmiddelalderen, og placerer sig i sammenhæng med klostergivne kvinders hovedbeklædning, som en reminiscens af en fortidig dragtskik. På Island omtales eksempelvis vill som en del af nonners dragt i et brev dateret 1408.³¹ En del islandske termer for dragt synes desuden at være anvendt længere end i resten af Skandinavien, hvor de i stedet erstattes af nye og mere moderne termer, typisk indlånsord. Dette vil sige, at mange ældre termer havde en længere levetid på Island end i resten af Skandinavien, hvorimod de ældre termer i Skandinavien i løbet af høj- og senmiddelalder blev erstattet med låneord.

Rica/rift/rise

Igen i 1500-tallet støder vi på termen hviv, da i et vokabularium over latinske termer og deres ækvivalens på dansk. I vokabulariet fra 1576, er den latinske term “*Rica*” (rise) oversat til “*Huiffuel*” (d.v.s. Hvivel).³² Almindeligvis oversattes de latinske (klassiske

²⁸ Troels-Lund: 1968, s. 400ff. Belæg for ordet i 1500-tals dansk findes f.eks. i “Peder Oxes løsøre” der medtager hans hustrus dragter, Register, s. 175.

²⁹ Der kan også være tale om flere udgaver af een og samme lov, der har brugt forskellige termer, der kunne betyde eet og samme dragtstykke. Ordet hue er eksempelvis samtidig med top og de to kan være anvendt sideløbende i en periode.

³⁰ Dahl: 2007, s. 80-83.

³¹ DI III, s. 718.

³² Vocabularium: 1576, s. 31r. Hviver eller hviffuer omtales kun i dette vokabularium, i andre vokabularier fra samme tid er rica oversat hoved- eller halsklæde (brystdug)

såvel som middel-latinske) termer til mere tidssvarende danske ditto. Dvs. at egentlige klassiske latinske betegnelser oversattes til termer og begreber, der var i brug i 1500-tallet. Af samme årsag finder vi ofte latinske termer for hovedbeklædninger, der var i brug i Romerriget, oversat til 1500-tals danske termer som "*linhat*", "*traadhuffue*", "*hatte baand*" og lignende.

I andre tilfælde har man oversat til arkaiserede eller antikvariske betegnelser, dvs. termer, der ikke længere var i brug i 1500-tallet. Men ofte termer hentet fra andre perioder end den, som den oprindelige latinske term var fra. Det vil sige, at man kan finde klassiske betegnelser oversat til gamle danske betegnelser, der allerede var gammeldags da oversættelsen blev lavet. For det meste, er det imidlertid samtidige betegnelser, der anvendes, dvs. termer, der var i brug på oversættelsestidspunktet.

I vokabulariet fra 1576, hvor hviv optræder, er der muligvis tale om en antikvarisk dragtterm. Hviv optræder i alle fald ikke i de ellers mange talrige kilder fra denne periode. En anden mulighed er, at termen stadig var aktiv blandt almuen og endnu brugtes af landbefolkningen i randområderne. En gruppe, hvis dragtbetegnelser vi så godt som aldrig finder i kilder før i nyere tid.

Også den latinske betegnelse *rica* (kortform af *theristrum*) er interessant, for denne findes nævnt i sammenhæng med hviv og har måske haft en tilsvarende betydning. Ordet er latin, men blev oprindeligt endnu længere tilbage indlånt fra græsk til klassisk latin, et indlån, der er forekommet allerede i oldtiden. Ordet kommer af *theristrion* på græsk, som betegner en let sommerdragt. Givetvis afledt af ordet for "høst", *therismos*. Dette udspring har dog ingen påviselig sammenhæng med middelalderens dragtbetegnelse. Allerede i antikken synes den latinske betegnelse at have dækket over et andet dragtstykke – en hovedbeklædning for kvinder, eller nærmere et sjal, der dækkede hoved og overkrop. Afledte termer af *Theristrum* var *rift*, *ript* og *rise*.³³

På tysk behandler Krogerus den tyske term *Rise*, der angives som betegnelse for hagebeklædning såvel i form af hagebind som hageklæde.³⁴ Andre steder angives *rise* at være dels en hagebeklædning, dels en beklædning, der var hoveddug og hagedug i eet.³⁵ Et sted citerer Krogerus et glossarium (Hamburgische mittelniederdeutsche Glossen), der omtaler "*Theristrum eghede vel linenrise*"³⁶ I et dansk glossarium fra 1594 er termen i stedet oversat til "*Brystduug*" hvilket synes at være en 1500-tals modernisering af den gammeldags hagedug.³⁷ Et sidste glossarium fra 1563 oversætter termen "*hoffuit klede*".³⁸

Falk giver eksempler på en nordisk term *rift*, *ript* eller *rist*, som anvendes om den hovedbeklædning, som nonner bar sammen med et hovedtørklæde. Der er altså tale om den beklædningsdel, der blev båret svøbt omkring hals, bryst og skuldre. Enkelte steder omtales *rift* også i sammenhæng med verdslige kvinder – altså profan dragt. Denne term kan kun findes på islandske grund.³⁹

I Nordtyskland brugtes *rift*/*rise* af borgerkvinder som standsdragt langt op i 1500-tallet og endnu ind i det 17. årh. Termen *rise* dækkede da både en egentlig hagedug såvel som et hovedklæde, der svøbtes om både hoved og hals. *Rise* var en tækkelig hovedbeklædning, særligt anvendt til kirkegang og til stads.

Det islandske ord *rift* eller *rist* er muligvis indlånt fra germansk eller direkte fra latin. *Rift* findes også som germansk eller nordisk indlånsord i angelsaksisk og må dermed have været anvendt af nordboerne i England. Herom er nordiske kilder imidlertid tavse, der findes ingen skriftlige kilder fra germansk jernalder i Danmark. Ordet og beklædningsdelen har således antageligt også anvendtes af nordboerne i Norden allerede i den tidligste middelalder og tillige

³³ Lexicon Universale, *Theristrum*, s. 421f.

³⁴ Krogerus: 1982, s. 33.

³⁵ Liebreich: 1928, s. 94.

³⁶ Krogerus: 1982, s. 33.

³⁷ Nomenclaturis, s. 80. *Brystdug* anføres ligeledes i 1510, Vocabularium, s. 183.

³⁸ Libellus, s. 91.

³⁹ Falk: 1918, s. 101.

før, ligesom den gjorde det af nordboerne i England, skønt ingen bevarede nordiske skriftlige kilder kan påvise en sådan brug.

Undtagelsesvis findes digtet *Rígsþula* (Rigs vandring), der findes i afskrifter fra 1200-tallet, men som måske kan dateres tilbage til 1000- eller 1100-tallet. I *Rígsþula* hedder det om Ammas (mormors) svigerdatter, der blev moder til mellemklassen bondestanden, at hun: “*settisk und rifti*” dvs. sattes under rift, (begyndte at bære rift) da hun blev gift med Ammas søn.⁴⁰ Om Husfruen Moders svigerdatter, der blev gift med Jarl, hedder i stedet at “*gekk hon und lini*”, altså gik under lin.⁴¹ Om denne forskel vedrører de to kvinders stand eller alder, er ikke tydeligt. Amma tilhørte en ældre generation end moder.

Det interessant at bemærke, at rift på angelsaksisk grund ofte forekommer i forbindelse med ældre kvinder, nonner og hellige kvinder.⁴²

Dette kan forklare det latinske ords opdukken i germansk og oldnordisk. Det blev sandsynligvis introduceret via gejstlig ordensdragt og siden hen indoptaget i profan dragt.⁴³ De omfangsrige duge, der svøbtes omkring hals, skuldre og hoved må således først have anvendtes af religiøse kvinder og sidenhen blevet optaget i modedragten, for slutteligt igen at vende tilbage til at blive en ærbar og takkelig beklædning for bestemte grupper af kvinder. Lange hovedduge, der dækker hår og hals, var hovedsageligt knyttet til kristendommen. I Norden i germansk jernalder ses hovedduge hovedsageligt i forbindelse med kristenbegravelser.⁴⁴

Theristrum omtales allerede i Biblen i *latina vulgata* udgaven (tidlig middelalder). Her omtales “*vitta et theristra*”. Flere kirkefædre fra 400-600-tallet benytter betegnelsen om en kvindelig hovedbeklædning, her sidestilles de typisk med tørklædelignende svøb. Kirkefaderen Hieronimus sidestiller *theristrum* med *peplum*, Solerius med *palla*.⁴⁵ Førstnævnte er en bred term for hovedklæde, der kan betegne både klæde til hoved, hage og hals. Pallium derimod, der betegner et slag eller sjal, som både dækker hoved og skuldre foruden halsen, hvis den lukkes fortil. Den kunne også forklares som en art løs hætte, der toges over hovedet og dækkede skuldre og bryst eller et langt slag, der kunne dække det meste af overkroppen foruden hoved og hals. Der er dog ikke tale om hagebeklædning alene.

I løbet af middelalderen blev betegnelsen desuden efterhånden brugt om en kappe/slag, der ikke dækkede hovedet. Det blev således den del af dragtstykket, der dækkede brystet og overkroppen som blev ordets senere betydning, mens den oprindelige betydning af et dragtstykke, der tillige dækkede håret forsvandt.⁴⁶

Det er uvist, om termen rift oprindeligt blot betød hoveddække og først i løbet af middelalderen antog betydningen hagebeklædning. Muligvis har termen oprindeligt haft betydningen af en hovedbeklædning, der dækkede hele hovedet inklusiv isse, nakke, hals og

⁴⁰ *Rígsþula*, vers. 23.

⁴¹ *Rígsþula*, vers. 40.

⁴² Owen-Crocker: 2004, s. 222. Et bevaret testamente fra 900-tallet for en angelsaksisk adelskvinde, omtaler et “*hyre betsð halifryft*” (hendes bedste hellige rift), der blev bortgivet, måske indikation af denne kvinde var gået i kloster. Dette blev givet sammen med hovedbind (bende), der måske skulle bæres sammen med riftet. The will of Wynflæd, op cit. Owen-Crocker, s. 222. Også Falk anfører termen helligrift: “*håligrift – Nonnenschleier, theristrum*.” Falk: 1918, s. 104. I et dansk vokabularium fra 1510 oplyses at *Theristrû* er et “*hoedkled som iöderinder bere*” samt “*brystdug*”, Vocabularium, s. 183. Det fremgår ikke om hovedklædet båret af jøinder vedrører samtidige jødiske kvinder eller bibelske ditto.

⁴³ Owen-Crocker forklarer via latinsk-engelske glossarier fra det 9-11 århundrede, (Corpus Glosses, The Mercian Glosses to the Gospels & The Old English Martyrology), at latinske termer ofte synes at blive indoptaget på engelsk grund via kristendommens indførelse: “*All written texts are, by definition post-conversion and some of the vocabulary in them includes Latin loan words which entered English through the medium of Christianity*.”, Owen-Crocker: 2004, s. 333. Owen-Crocker skriver videre: “*If, however, a given Old English word has cognates in other Germanic languages, it is probable that that word already existed in Old English before the conversion*.”, ibid, s. 334. Dette igen ville pege på germansk oprindelse fremfor senere latinsk indlån i engelsk, dvs. at denne må have været indlånt først i germansk via kristendommens latin før kristendommens indførelse i England og siden bragt til Norden og England via germanerne.

⁴⁴ Hedeager Krag: 1999, s. 29-31 & 35.

⁴⁵ Lexicon Universale, *Theristrum*, s. 421-22.

⁴⁶ Müller: 2003, s. 85-87 & 97, Pochmarski: 1992, s. 184-86, Dahl: 2007, s. 99-100.

Fig. 7-10

Eksempler på middelalderens hoveddug brugt af laverestandskvinder (bønderkoner). Fig. 7: øltappende kone med hoveddug viklet omkring hoved og hals, kalkmaleri i Gundslev kirke, Lolland-Falster, ca. 1280, Fig. 8: Bibelens Eva spinder og ammer spædbarn efter fordrivelsen fra Paradis. Hun bærer et hovedklæde svøbt stramt omkring hoved og hals. Træudskæring af korstol i Lund Domkirke, Skåne, ca. 1360. Fig. 9: Spindende Eva iført hoveddug viklet omkring hoved og hals. Kalkmaleri i Nødebo kirke, Nordsjælland, ca. 1425. Fig. 10: To bønderkvinder i kirkegangsdragt med hovedduge svøbt omkring hoved og hals. Motivet er "de sladrende kvinder" der snakker eller sladrer under gudstjenesten, mens en djævel ser til og skriver op til Dommens Dag. Kalkmaleri i Fanefjord kirke, Møn, ca. 1480. Foto: Camilla Luise Dahl.

Fig. 11

Kvinderne ved graven iklædt omfangsrige hovedduge, der dækker både hoved- og hals. Ikke ulig de hvivklæder, der senere kendes fra Læsø. Billederne er måske malet efter lybsk forlæg. Ellers anvendtes hovedduge, kendt som "klut", også på Bornholm langt op mod år 1700, opsætningen er dog ikke længere kendt." Kalkmaleri i Poulsker, Bornholm, ca. 1560'erne. Foto: Camilla Luise Dahl.

bryst/skuldre, altså hoved- og hageklæde i eet og først senere antaget betydningen hals- eller brystdække, således som den anvendtes i Tyskland i senmiddelalderen.

Betydningen hoved- og hageklæde i eet kan have været bibeholdt og anvendt sideløbende. Dermed adskiller den sig ikke betydeligt fra den nordiske term hviv, der anvendtes om hovedduge, der fungerede både som hoved- og hagebeklædning ved at svøbes omkring hår, nakke, hals og bryst.

I norsk egnsdragt fra Voss-området, fandtes betegnelsen rift endnu bevaret op i 1800-årene. Her brugte man til sorg at tage "*kyrkjekluten*" (hoveddugen) af, folde den på langs og hænge den om halsen, så den hang ned fortil.

Når hoveddugen var lagt sådan kaldtes den "*syrgjerift*" (sørge-rift).⁴⁷ Måden svarede til den smalle stofbændel (enkedug/brystdug) hængt om halsen, man ser i senmiddelalderen og renæssancens gengivelser.

At ordet rift er bevaret her, tyder på at man endnu længere tilbage har brugt hage- eller hoved-hagedug til sorg i dette område, og at middelalderens hage-hoveddug efterhånden ændredes til renæssancens halsbændel mens termen bestod. Udover et par få andre steder, eksempelvis Stamnes, Norge, synes termen rift ikke ellers at være bevaret noget sted i Norden indtil nutiden.

Hageklæde/hagedug

Op igennem det meste af middelalderen finder vi således, at hageklæde/hagedug brugtes, (foruden klostergivne kvinder), af ældre kvinder og enker, der måtte klæde sig mere ærbart end deres yngre medsøstre. Skikken blev også optaget af borgerkvinder rundt

⁴⁷ Noss: 1996, s. 40. Sørge-rift er beskrevet som: "*et hvidt langt, haandsbredt sammenlagt Linklæde om halsen, som hænger ned til (næsten) knærne.*"

om i Europa, skønt den oprindeligt var først et kristent siden et adeligt symbol. I Nordtyskland var skikken også blevet optaget i borgerdragten, først efter den gammeldags facon, som enkers og ældre kvinders værdighedstegn, og brugt som hæderstegn til kirkegang. De optoges da også af de yngre borgerkvinder. Borgerkvinder iført hoved- og hagedug havde været almindeligt overalt i Nordtyskland og Skandinavien i 1300-årene.

I England brugtes hagedug endnu op i 1500-tallet af fornemme enker. Enten sammen med den gammeldags hoveddug eller kombineret med tidens da gængse hovedbeklædning. Herhjemme var det i stedet hoveddugen, der bevarede, mens hagedugen stort set helt forsvandt ved middelalderens slutning eller erstattedes af den førnævnte stofbændel.

Fornemme adelige enker, kan endnu frem til 1700-tallets begyndelse ses iført hvidt slør eller hoveddug, som tegn på sorg, men ikke sammen med hagedug.

Fra England kendes fra sent i 1400-tallet, til strikse forordninger om brugen af enkehagedug efter rang. Ifølge disse måtte kun Dronningen og alle ned til rang af grevinde, bære hagedug til over hagen, kvinder med rang af grevinder til døtre af Lord'er og hustruer til riddere, måtte bære hagedugen under hagen, mens kvinder med lavere rang end dette måtte nøjes med hagedug, der rakte til strubehovedet.⁴⁸

I 1300-tallet var der hovedsageligt tale om to dragtstykker: en hagedug inderst dækkende hals, bryst og hage og derover en hoveddug dækkende pande og nakke ved at hænge ned bagtil. I senmiddelalderen blev hoveddug og hagedug ændret til et sammenhængende hovedklæde af eet stykke stof, der dækkede samme dele. Det brugtes også at endnu en hoveddug – en "overhoveddug" blev anvendt ovenpå både hals- og hoveddugen. De lavere stænder brugte derimod de sammenhængende duge, svøbt stramt omkring hoved og hals, gennem hele middelalderen.

I senmiddelalderen må der også være sket en sammenblanding af skik, for omkring da optoges de heldækkende hovedklæder også til daglig brug. Måske oprindeligt et ønske om at beskytte huden mod vind og vejr, i alle fald begyndte borgerkvinderne i Lübeck at svøbe hovedklædet omkring hoved, hals og ansigt, således at kun øjnene var frie. Fra øvrighedens side var man naturligvis ligeglade med borgernes sarte ansigtshud, en række af forordninger blev udstedt de næste mange år. Modstanden var ikke rettet mod beskyttelse af huden, men mod at almindelige borgerlige kvinder nu formastede sig til at optage en standsdragt, der rettelig tilhørte ærlige fornemme enker og fromme kvinder (nonner). I Lübeck udstedtes i 1483 et forbud mod at borgerkvinder i byen, gamle som unge, rige som fattige, bar hovedklæde (rise), der kun lod øjne og en del af næsen synlig.⁴⁹

Hovedtøjerne fortsatte dog i brug, for op igennem 1500-tallet udstedtes lignende forbud, dog efter reformationen uden at nævne de fromme kvinder. De omfangsrige hovedklæder fortsatte dog i brug op mod 1600-tallet til fint brug og kirkegang, indtil de endeligt erstattedes af mere moderne huer de fleste steder.

Måske har de lybske hovedklæder foldet omkring hår og hals, lignet de der kan ses i et kalkmaleri i Povlsker på Bornholm fra 1560'erne. Bornholm blev administreret fra Lübeck frem til 1576.

Herhjemme må hovedklæder have været brugt flere steder endnu op i 1600-tallet, i alle fald omtales de i skifter fra denne tid flere steder i landet. Om de da var til hædersbrug eller til praktisk dagligdragt, fremgår ikke med tydelighed.

Andre steder, med undtagelse af på Læsø, synes de dog at have været forsvundet helt i løbet af 1600-årene. På Læsø omtales de fra starten af 1700-tallet, og må da have været en meget gammeldags dragtskik, ikke en nyopstået mode, helt særegen for Læsø.

Mærkeligt nok blev det at bære en enkel hvid hoveddug, middelalderen igennem knyttet til lavere og lavere stand, i takt med at overklassen udskiftede hoveddugen med andre hovedbeklædninger, f.eks. nye typer hoveddug og hue. Deres gamle moder sank ned i sociale lag

⁴⁸ Druitt: Manual of Costume, p. 246-47. "*The queen, and all ladies down to the degree of a baroness... licensed to wear the barbe above the chin. Baronesses, Lord's daughters and knight's wives, are ordered to wear the barbe beneath it, and all chamberers, and other persons, below the throat goyle...*"

⁴⁹ Urkundenbuch der Stadt Lübeck, bd. VII, Anno 1483.

Fig. 12

Læsøkvind i dagligdragt. Hendes tørklæde dækker næsten ansigtet helt. Akvarel af P.C. Skovgaard, 1849. Kobberstiksamlingen.

og brugtes på forskellig vis af lavere stænder. Men samtidigt med dette vedblev det, at svøbe både hoved og hals i dug, at være et standstegn for særlige grupper af befolkningen som andre ikke måtte efterligne.

Som endnu en kuriositet: i middelalderen og renæssancen igennem, så man stort på blottede legemsdele hos almuen, hvorimod deres hår og tillige hals og bryst altid var tækkeligt tildækket af dug. Hos overklassen støder man derimod oftere på det modsatte fænomen, at arme og ben er helt dækket af tøj, hvorimod hår og barm alt efter skiftende mode kunne lades synligt!

Skønt udsende, form og snit af de forskellige hoved- og hagebeklædninger, må have ændret sig betydeligt over det lange tidsrum, hvor termene hviv og rift var aktive, så kan den typologiske definition have været den samme periode igennem.

Og skønt hoveddugstermernes opdukken og forsvinden peger på en tidsafgrænset periode, hvori hovedduge af en bestemt type dannede mode, så kan både term og hovedbeklædning have eksisteret i lang tid udenfor modedragten.

Middelalderens skriftlige kilder er først og fremmest overklassens kilder, og dermed også deres beklædningsdele. Skønt middelalderens gengivelser af højere stands kvinder, ikke fremstiller hovedduge af den type som hviv og rift angiver, så findes der afbildninger af laverestands kvinder, ældre kvinder og religiøse kvinder, der viser eksempler på netop den form for hovedbeklædning. I afbildninger af eksempelvis den spindende Eva, ses hun flere steder iført hoveddug, der dækker både hår, hals og bryst.

Efter midten af 1500-tallet stoppede man med at male kalkmalerier og i de følgende århundreder, er det hovedsageligt overklassens

Fig. 13

Læsøkvind i festdragt på vej ind i kirke. Tørklædet over armen er taget af før indgangen til kirken. Tegning af Henrik Olrik fra Illustreret Tidende, 1860.

billeder vi finder. Epitafier og malerier blev bekostet af de formuende, og i disse finder vi ingen jævne kvinder med håret dækket af hviv. Kun enker brugte hvidt hovedklæde, og da af en ganske anden form end de store duge, der i århundreder var blevet anvendt af bondestanden, til hverdag såvel som til kirkegang og stads.

Hvivklæde på Læsø - brug og betydning

På Læsø har betegnelserne hvivklæde, hyv og ordet hæklæde været brugt i flæng. Ordet "Hæ" bruges om noget med "hæder" og bruges kun om tørklæder, der brugtes til søndage og til festlige lejligheder, i særdeleshed til kirkelige højtider. Til bryllup og barnedåb brugte kvinderne at sætte ekstra "vipper" til.⁵⁰ Hverdagstørklæder omtales kun som et hovedtørklæde eller blot som et tørklæde.

Ordet hyv er sikkert kommet frem i dialekten og er afledt af hviv. På dialektmål i den gamle danske landsdel Blekinge, findes en lignende betegnelse "*Vive-törklä*", forklaret som: "*ett fyrkantigt, grannt utstyrdt hvitt kläde, som fruntimmer bära öfver kluten.*"⁵¹ I Numedal i Buskerud fylke, Norge har man også kendt til hviv/viv frem til 1800-årene, her optræder ordet i skriftlige kilder, men viden om brugen af hovedtøjet er gået tabt.⁵²

Hvornår ordet hviv er dukket op på Læsø er uvist, og hvor langt tilbage det kan føres præcist dette sted, kan ikke klarlægges. Der findes først bevarede skifter fra 1719 og fremefter fra Læsø, og her optræder både ordene hæklæde og hviv.⁵³

På Læsø har kvinderne en legende, der lyder på at Dronning Margrethe I, har "bevilget eller befalet" dem, at bruge deres statelige dragt, til minde om da læsøboerne reddede dronningen ved et forlis, men dette er blot en legende. Legenden kan imidlertid udmærket være med til, at holde på gamle traditioner. I en beretning fra 1738 hedder det, at det var de sorte huer, halvt af fløj, halvt af plys (flos), som dronningen havde bevilget dem. Læsøkvinderne fik ved samme lejlighed tilladelse til fortsat at bruge dem. Brevet lyder i sin helhed: "*Anno 1738 d. 21 martii er gået ordre til stiftamtmand Gyldecrone anl. At Hans Mst efter hans allerundst. forestilling har Allernaadst tilladt og bewilget den på Lessøe land af gl. tiid wærende brug med ringen med klokkerne i kirken, naar nogen af Indbyggerne wed døden afgaar saa og dend der brugel, half-fløys Puldhuer dragt, som dem af Dronning Margrethe wed hendis nærwærelse på Landet skal wære dem befalet eller bewilget at bruge.*"⁵⁴

Der er her tale om en fløjs puldhue måske også med pandesmæk, som må være af den type

Fig. 14
Læsøkvinde i festdragt. Fotografisk billedserie fra Hansen, Schou & Weller, udsendt 1871

⁵⁰ Se Esther Grølsteds artikel i Dragtjournalens favorit, her i nummeret.

⁵¹ Rietz: 1962, s. 272.

⁵² Pers. med. Aagot Noss.

⁵³ Andersen: 1960, s. 349.

⁵⁴ Kgl. Reskript af 21. marts 1738, Rigsarkivet.

Fig. 15

Læsø-kvindedragt på fresko i Grundtvigs hus, Studiestræde 38, København, malet til husets indvielse i 1908 af kunstmaler Rudolf Rud-Pedersen. Foto: Esther Grølsted.

som tillige dengang blev brugt i Vendsyssel. (Denne hue type er i dag ikke bevaret på Læsø). Men findes i Vendsyssel. De skriverier, der kan læses om, hvordan folk skulle være klædt har rod i pietismen og den bekymring om ødselhed, som kongen og øvrigheden havde til almuens og almindelige borgers forbrug af klæder.

På Læsø bar man en hue eller en linhat, måske begge dele, under den omfangsrige hviv. Måske er der på et tidspunkt sket en sammenblanding af dragtskik. I middelalderen bar man således hvid hoveddug til kirkegang og fint brug, dertil også "overhoveddug", der blev båret over hoveddugen på samme måde som hvivklædet brugtes over klut i Blekinge. I 1500- og 1600-tallet brugtes i stedet hue. I 1600-tallet var en sort kirkegangshue, en fast bestanddel af borgerkvinders kirkegangstøj. Middelalderen igennem fandtes imidlertid også "underhuer" (eller linhat), dvs. små hvide lærredshuer eller hånet, hvortil dugen kunne fæstnes. Dette brugtes endnu flere steder i norske egnsdragter, hvor små underhuer brugtes under "skaut", der ligesom hvivklædet, var en hoveddug.⁵⁵

Hvivklædet synes dog ikke at stamme fra Dronning Margrethes tid. Som nævnt gik betegnelsen hviv af mode længe før Dronning Margrethe var "Nordens Frue og husbonde". Men på hendes tid brugtes den endnu som en ærbar dragtskik for specielt religiøse kvinder, ældre kvinder eller andre der ville markere en særlig fromhed eller værdighed. Også bondekvinde må have fortsat med at anvende sådanne som værdighedstegn ved kirkegang og stads, sådan som det ses af samtidige afbildninger og det er snarere i dette lys Læsø-hovedtøjet skal ses. Men om

⁵⁵

Andersen: 1960, s. 350.

Fig. 16 Nutidens hovedtøjsopsætning på Læsø-kvindedragt til brug ved folkedansopvisninger. Hertil bruges lille hue (linhat) snip (betyder pandesmæk) samt Hæklæde med vipper. Opsætning og foto af Esther Grølsted.

det virkelig skulle have været Margrethe, der befalede eller bevilgede Læsø-kvinderne at bære hviv, fortaber sig i historien.

Den middelalderlige betydning af ordet var som nævnt et klæde, der dækkede håret eller et klæde, der dækkede hår, hals og bryst samtidigt. Dette sidste gør Læsøhovedklædet, men den præcise opsætning kan have ændret sig gennem tiden. Selvom typologien og den oprindelige betydning af ordet ikke har ændret sig betydeligt gennem de mange hundreder af år, så kan små detaljer have ændret sig efter påvirkning fra skiftende modestrømninger. Hviv brugtes i middelalderen hovedsageligt om en hoveddug, der kunne arrangeres på en bestemt måde (svøbt omkring hoved og hals), mens den senere Læsø-hviv brugtes særligt om en art fint "overtøj" til hovedet. Det fremgår ikke af kilderne, om hviv allerede i middelalderen var en "overhovedbeklædning", skønt den sandsynligvis for det meste blev båret yderst som i Birgittas vedtægter. Fra middelalderen kendes også til hovedbeklædninger, der defineres som "undertøj". Dette gjaldt de hovedbeklædninger, der blev båret inderst på kroppen, og derfor naturligvis regnedes med til de "inderste klæder", dvs. undertøjet.⁵⁶

Dragtelementer har kunnet bevares gennem tiden på forskellig måde. Nogle dragtstykker har været så indlysende egnede til brug, at de så snart de var opfundet, var de kommet for at blive. Huer, hætter, handsker, sko og mange flere, har anvendtes i ubrudt linje fra middelalderen

⁵⁶ I en forordning for Visby købstad fra 1340 vedrørende bøder for iturevne klæder, defineredes unklæder som særk, skjorte, broge (underbukser) og hue. CIS VII, s. 187.

til nu (og nogle endnu længere tilbage), men selvfølgelig ændret sig betydeligt i takt med teknologiske fremskridt, skiftende moder og lignende. Grundformen har vedblevet at være en og samme. Andre dragtstykker er, eller måske snarere detaljerne i dragtstykkerne, har været udslag af en given periodes modesans.

Gennem tiden har moden vist sin evne til at genopfinde sig selv igen og igen, og det typisk at en nyopstået mode, allerede har en pendant eller lignende mode i en tidligere periode, skønt de ikke står i direkte forlængelse af hinanden. Hvor egnsdragterne har elementer af en given mode, vil man ofte, hvor intet andet kan påvises, tidsfæste dragtelementet til den yngste modebølge. For hvivens eller hovedklædets vedkommende, kan der ikke påvises nogen modebølger. Siden den tidlige middelalder og en kort periode omkring 1300, har hovedklæder, svøbt omkring hoved og hals ikke dannet mode. Derimod er det flere steder bevaret som en relikv af en fortidig dragtskik, enkelte steder som fromhedstegn, som tegn på sorg, eller som et særligt hæderstegn. Det har været brugt som standstegn af religiøse og klostergivne kvinder, af ældre kvinder og enker samt af borgermatroner.

Det er formentlig fra adelsmoderne at det spredte sig til borgerkvinder, og siden til kvinder på landet. Det må også være fra de ældre og enkerne, at det spredte sig også til yngre kvinder, som det sås i Nordtyskland i senmiddelalderen. Det var da et hæderstegn, men ingen mode, og ingen steder formåede det at dukke op i overklasse- eller modedragt.

Præcis hvornår og hvorfra skikken er kommet til Læsø er ikke længere klar, men fra nogen nyere tids dragtform kan det ikke være opstået. Og hvordan selve ordet hviv har kunnet bevares, så mange århundreder efter det gik af brug, er ikke mindre interessant.

Kilder:

Bing, Lars Hess: *Physisk og oekonomisk Beskrivelse over Øen Læsø*. Kbh. 1802.

CIS = *Corpus Iuris Sueo-Gotorum Antiqui. Samling af Sweriges gamla lagar*. Bd. I – XIII. Udg. af D. H. S. Collin & D. C. J. Schlyter. Stockholm og Lund, 1827 – 1877.

Ddr. = *Den danske rigsløvgivning 1397-1513*. Udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab og Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie ved Aage Andersen. C. A. Reitzels Forlag. Kbh. 1989.

De nomenclaturis Romanis. Mads Pors. 1594. udg. ved. Jørgen Lasen. Det 16. Århundredes vokabularier: VI. Facsimile-udgave. C.A. Reitzels Forlag, Kbh. 1995.

DI = *Diplomatarium Islandicum. Íslenskt fornbréfasafn. Bréf og gjörninga, döma og máldaga, og adrar skrár*. Reykjavík, 1857 – 1939.

Guterlov og Gutersaga. Paa Dansk ved Lis Jacobsen f. Rubin. Udg. af Selskabet for Historiske Kildeskrifters Oversættelse. Kbh. 1910.

Hortulus synonymorum. Henrik Smith. Kbh. 1520. udg. ved Inger Bom. Det 16. Århundredes vokabularier: II. Facsimile-udgave. Akademisk Forlag, Kbh. 1974.

Lexicon Universale = *Lexicon Universale, Historiam Sacram Et Profanam Omnis aevi, omniumque Gentium; Chronologiam Ad Haec Usque Tempora; Geographiam Et Veteris Et Novi Orbis; Principum Per Omnes Terras Familiarum [...] Genealogiam; Tum Mythologiam, Ritus, Caerimonias, Omnemque Veterum Antiquitatem [...]; Virorum [...] Celebrium Enarrationem [...]; Praeterea Animalium, Plantarum, Metallorum, Lapidum, Gemmarum, Nomina, Naturas, Vires Explanans*. Ved. Johann Jacob Hofmann. Editio Absolutissima, Leiden, 1698.

Libellus Vocum Latinarum. Henrik Smith, 1563. Udg. ved. Jørgen Lasen. Det 16. Århundredes vokabularier: IV. Facsimile-udgave. C.A. Reitzels Forlag, Kbh. 1991.

SL = *Svenske Landskapslagar*. Vol. I-V. Ed. Åke Holmbäck & Elias Wessén. Uppsala, 1933-1946.

Urkundenbuch der Stadt Lübeck. Bd. I-XI. Lübeck, 1843-1905.

Vocabularium ad usum dacorum ordine litterario cum eorum vulgari interpretatione. Christian Pedersen. Paris 1510. Udg. ved. Inger Bom & Niels Haastrup. Det 16. århundredes vokabularier: I. Facsimile-udgave. Akademisk forlag, Kbh. 1973.

Vocabulorum variorum expositio, 1576. ved. Jørgen Larsen. Det 16. Århundredes vokabularier: V. Facsimile-udgave. C.A. Reitzels Forlag, Kbh. 1995.

Vocabularius rerum. Jon Tursen, 1561. udg. Ved. Jørgen Larsen. Det 16. Århundredes vokabularier: III. Facsimile-udgave. Akademisk Forlag, Kbh. 1975.

Litteratur:

- Andersen, Ellen: *Danske bønders klædedragt*. Carit Andersens Forlag, Kbh. 1960.
- Andersen, Ellen: *Folkedragter i Nationalmuseet*. Nationalmuseet, Kbh. 1971.
- Andersson, Aron & Franzén, Anne Marie: *Birgittareliker*. Antikvrisk Arkiv, nr. 59. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm, 1975.
- Brinck-Seidelin, L.C.: *Hjørring Amt*. Kbh. 1828.
- Dahl, Camilla Luise: *Strige, Glissing, Skaut: Terminologiske undersøgelser af genstandsfeltet "hovedbeklædning" samt typologiske angivelser deraf i skriftlige kilder ca. 1200-1600*. Speciale, Københavns Universitet, Institut for historie, Saxo-Institut, marts 2007.
- Dragtkuvert* fra Foreningen til Folkedansens Fremme og folkedanserforeningen på Læsø.
- Druitt, herbert: *A Manual of Costume as illustrated by monumental Brasses*. Alexander Moring Press Ltd., London, 1906.
- Falk, Hjalmar: *Altwestnordische Kleiderkunde. Mit besonderer Berücksichtigung der Terminologie*. Skrifter udgivet av Videnskapsselskapet i Kristiania: II: 1918. Kristiania, 1919.
- Grølsted, Esther: Regional Costume in Denmark. *Costume: Design and Decoration. ICOM: Proceedings from The 58th Annual Conference*. Red. Katia Johansen. Kbh. 2006, s. 26-29.
- Hansen, Henny Harald: *Politikens dragtleksikon*. Politikens Forlag, Kbh., 1978.
- Hedeager Krag, Anne: Denmark – Europe. Dress and Fashion in Denmark's Viking Age. *Northern Archaeological Textiles. NESAT VII*. Red. Frances Pritchard & John Peter Wild. London, 1999, s. 29-35.
- Hillebrand, H.: *Sveriges Medeltid. Kulturhistorisk skildring*. bd. I-III. Stockholm, 1879-1894.
- Jeremias, Alfred: *Der Schleier von Sumer bis heute*. Der Alte Orient: 31, Leipzig, 1931.
- Kalkar, Otto: *Ordbog til det ældre Danske Sprog: 1300-1700. Bd. I-V*. Thieles Bogtrykkeri. Kbh. 1881-1918.
- Krogerus, Gunvor: *Bezeichnungen für Frauenkopfbedeckungen und Kopfschmuck im Mittelniederdeutschen*. Commentationes Humanarum Litterarum: 72: 1982. Societas Scientiarum Fennica, Helsingfors, 1982.
- Liebreich, Anne: *Kostümgeschichtliche Studien zur kölnischen Malerei des 14. Jahrhunderts*. Sonderabdruck: Jahrbuch für Kunstwissenschaft. Verlag Klinkhardt & Biermanns. Leipzig, 1928.
- Lorenzen, Erna: *Hvem sagde nationaldragt?* Wormianum, 1987.
- Lønborg Friis, J.J.: *Vendsyssels Nationaldragter*. udgivet i særtryk 1902, genoptr. 1968.
- Mannering, Ulla: *Billeder af dragt. En analyse af påklædte figurer fra yngre jernalder i Skandinavien*. Bd. 1-2. Ph.d.- afhandling, Saxo-Institutet, Afdeling for Forhistorisk og Klassisk Arkæologi. Københavns Universitet, Kbh. 2006.
- Müller, Mechthild: *Die Kleidung nach Quellen des frühen Mittelalters. Textilien und Mode von Karl dem Grossen bis Heinrich III*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Bd. 33. Hrsg. von Rosemarie Müller. Walter de Gruyter, Berlin & New York, 2003.
- Müller, Mechthild: *Schleier. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, bd. 27, red. H. Beck, D. Geuenich & H. Steuer. Verlag Walter de Gruyter, Berlin, 2004, pp. 159-164.
- Nielsen, Grüner: *Læsøfolk i gamle dage*. Danmarks Folkeminder, 1924.
- Nockert, Margareta: *Textiler och dräkt 1350 – 1450. I: Margrete I. Nordens Frue og Husbond*, s. 200-210. Nationalmuseet. Kbh. 1996.
- Noss, Aagot: *Krone og skaut*. Norsk Folkemuseum. Aschehoug, Oslo, 1996.
- Nørlund, Poul: *Klædedragt i oldtid og middelalder. Nordisk Kultur bd. XVb. Dragt*. J. H. Schultz Forlag. Kbh. 1941.
- Nørlund, Poul: *Stormandstyper fra Valdemarstiden. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*, årg. 1935, s. 5-22.
- Owen-Crocker, Gale R.: *Dress in Anglo-Saxon England*. Second and enlarged edition. The Boydell Press, Woodbridge, 2004.
- Pochmarski, Erwin: *Palla & Pallium. Wörterbuch der Kleidung und Rüstung vom alten Orient bis zum Mittelalter*. Red. Harry Kühnel. Verlag Walter de Gruyter, Berlin, 1992, s. 184-86.
- Rietz, Johan Ernst: *Svensk Dialektlexikon: Ordbok öfver svenska allmogespråket*. C. W. K. Gleerups Förlag, Lund, 1962.
- Stoklund, Bjarne: *Tingenes kulturhistorie*. Museum Tusculanum, 2003.
- Stoklund Johansen, Kirsten: *Læsøkvindens hovedbeklædning. Museumsforeningen for Læsø*, Årg. 1993, s. 12.
- Troels-Lund, Troels: *Dagligt liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*. Bd. II, Fjerde Bog: Klædedragt. Kbh. 1915, gen. 1968.
- Wincott Hackett, Elizabeth: *Viking Age Headcoverings from Dublin. Medieval Dublin Excavations 1962-81. Ser. B, vol. 6: 2003*. National Museum of Ireland. Royal Irish Academy. Dublin, 2003.

Varia

Småstykker til klædedragtens historie

Tre breve - om hår, hovedtøj og klæder fra 1700-tallets København

Privilegium på galanterihandel år 1700

De prinselige højheders parykmager Nikolaj Breyholdt ønskede at holde galanterihandel ved siden af parykmageriet. Tilladelse hertil blev bevilget af Frederik IV mod at told og andre afgifter blev retvist betalt.

Galanteri var en samlet betegnelse for allehånde småtilbehør til dragten, til hår og hovedtøj og smådele til personlig pleje. Galanteri kunne tælle vifter, pudder, parfume, øringer, alskens bånd og sløjfer, hår- og hovedtøjspynt samt meget mere. I et brev fra 1700 omtales galanterihandel med: *“escencer af iasmin, pudder, pudder-daaser, sebebolle, snuetoback, snuetobacks daaser, lak, ungersk vand, øregeheng, glaspærler og trygte kaaberstycker eller billeder.”*¹ Og i 1703 gaves tilladelse til galanterihandel med: *“brabandske og andre traæ kniplinger samt baand og deslige galanterier.”*²

Privilegiebrevet er tidligere trykt i Kjøbenhavns Diplomatarium, bd. VII, brevn. 929, s. 612.

Dateret København 26. okt. 1700.

Nicolaus Breyholt.

F. 4. gjøre alle vitterligt, at vi efter voris elskel, kiere brødris deris printzelige høiheders printz Carls oc printz Wilhelms perucqmagers Nicolai Breyhold hans herom etc. allernaadigst haver bevilget oc tilladt, saa oc etc., at hand i hans huus, hvor hand her i voris etc. Kiøbenhafn kommer at boe, maa lade fal holde oc selge adskillige smaa galanterier til hvem, som med hannem kiøbe ville. Dog at hand saadanne vare paa behørige stæder rigtighen angiver oc voris told oc anden rettighed deraf tilbørligen erlegger oc betaler. Forbydendis etc. Hafniæ dend 26 octobris anno 1700.

Brev om to kvinders optøjer i 1701

Frederik IV tilskriver politimesteren etatsråd Claus Rasch om to kvinder, der har lavet optøjer og kræver, at de to skal kagstryges og forvises fra landet. Den ene kvinde var en “tricktyv”, der under påskud af at være evnesvag og stum blev lukket ind i venlige menneskers hjem og så berøvede dem. Den anden var en kvinde, der forklædte sig som mand. Iført soldaterklæder havde hun sammen med sin gruppe deltaget i optøjer og overfald om natten. Blandt andet skulle kvinden i soldaterklæder have været bevæbnet med en bajonet. I den

¹ Tilladelse til galanterihandel givet d. 28. marts 1700 til en Jean Baptiste, der formentlig var franskmænd, men som havde borgerskab i København. Kbh. Dipl. bd. VII, nr. 1017, s. 676.

² Tilladelse til galanterihandel givet d. 15. dec. 1703, Kbh. Dipl. bd. VII, nr. 1085, s. 715. Thomas Qvellinus som fik tilladelsen var desuden billedhugger som hovederhverv.

mundering havde hun overfaldet to præstedøtre og revet tøjet af deres hoveder. Af gruppen blev kun denne kvinde fanget, og det er uvist, om det var en gruppe af blandet køn, eller de om alle var kvinder i mandstøj. Brevet til politimesteren er tidligere trykt under titlen "Om to Kvinders Optøjer" i Kjøbenhavns Diplomatarium, bd. VII, brevn. 956, s. 625.

Dateret København 5. marts 1701.

Etats raad Claus Rask.

F. 4. Vor gunst tilforn. Viide maa du, at vi have resolveret, at de tvende qvindes personer, som du haver ladet anholde, nemlig dend eene, formedelst at hun ungefer paa et aars tid skal have gaaen omkring her i staden oc anstillet sig lige som hun maatte have været baade dum oc stum, oc under saadant skin, naar hun er kommen i got folkes huuse, ved leilighed begaaet adskillige tyverier, oc dend anden, som for faa dage siden skal være antreffet paa gaden om natten forklæd udi soldater klæder, havende een bajonet i dend eene haand, hvilken tillige med fleere, som undløb, skal have overfalden tvende præste døtre oc revet deris tøj af hovederne, skal for saadan deris grove formastelse kagstrygis oc landet forviises. Derefter etc. oc derom strax etc. Befalendis etc. Hafniæ dend 5 martii anno 1701.

Brev om problemet med indførslen af hamborgske hatte år 1700

År 1700 klagede oldermændene for Københavns hattemagerlaug over, at der i stigende grad blev indført en mængde billige hamborgske hatte til Danmark til stor skade for de københavnske hattemagere. Ikke nok med det, havde hattemagere fra Hamborg og de omkringliggende byer solgt mængder af hatte i København under falsk mærkat, nemlig solgt dem som Altona-vare, således at de kunne snyde med tolden. Frederik IV lover at få eftersat toldrullerne og undersøgt, om der for disse hamborghatte er betalt de rigtige toldsatser og afgifter, for ellers vil det blive stoppet.

Brevet er under overskriften "Om Indførsel af hamborgske Hatte" tidligere trykt i Kjøbenhavns Diplomatarium, bd. VII, brevn. 893, s. 588.

Dateret København 13. februar 1700.

Cammer collegio.

F. 4. Vor synderlig gunst tilforn. Hvad Gregers Zets, oldermænd for hattemager lauget her i voris etc. Kiøbenhafn, for os allerunderdanigst haver ladet andrage, anlangende at Hamborger oc omliggende stæders gods skal i mengde her blive indført under prætext, at det er Altonaer vare, hattemagerne her til merkelig indpas oc afgang i deris handverk oc næring oc os i voris intrader icke til ringe sveckelse, allerunderdanigst derfor begierende, at til saadan undersleb at forekomme de hidførende hatte maatte saavel ved andre toldstæder her i riget som her effter told rullen fortoldis oc rigtig efftersees, kand j af hosføyede copie af dend derom til os allerunderdanigst indgivne supplication udførligere see oc fornemme. Thi er voris etc., at j dereffter med flid lader inqvirere oc os eders allerunderdanigste relation derom, saa oc, om told rullen i det fald icke effterlevis, med forderligste tilsender. Dermed etc. Befalendis etc. Hafniæ dend 13 februarij anno 1700.

Af: Camilla Luise Dahl

Et løsøreinventar fra 1541

Til Vallen gods og herregård i Halland hørte flere store gårde. En af disse holdtes år 1538 i forlening af Eske Bille, for sig, sin hustru och “ett begge deris barn”. En gård, tilhørende jord og et lakse-fiskeri holdtes i forlening af priorinden i St. Peders kloster i Lund, Kirsten Clausdatter Rosenkrantz, men brugtes af Eske Bille, mens selve Vallen gods først tilhørte adelsmanden Jørgen Skeel, siden overtoges af Eske Bille.

Eske Bille til Svanholm tilhørte en af Skandinaviens betydeligste adelsslægter, og han fik betydningsfulde hverv i både Danmark og Norge. Fra 1510-14 var han lensmand på Københavns slot, fra 1523 rigsråd og ved samme tid, 1519-37 lensmand på Bergenhus og medlem af det norske rigsråd. I 1537 deltog han i Frederik III's kroning, og i 1547 var han rigshofmester og forlenet med Halmstad. Fra 1549 til sin død var han statholder i Sjælland.

I 1517 blev han gift med den hovedrige Sophie Krummedige, og med hende fik han tretten børn, hvoraf de seks døde som små. Børnene modtog undervisning på Vallen, mens Eske Bille og Fru Sophie var i Norge, men parret må have haft flere ophold på godset i samme periode. I våxtorp kirke, Halland, findes en gravsten over parret.

Fra 1541 findes et optegnet inventarium over genstande der tilhørte Eske Bille og hustruen Sophie Krummedige på dette sted. Inventaret dækker smågenstande, dragter, dragttilbehør og hustekstiler, men udover et par stole, intet indbo som soveværelses- eller stuemøbler. Det er således løsgenstandene, der omtales inventaret, og det er kun det løsøre, der forefandtes i portstuen, i fruerstuen og i Hr. Eskes stue, der er optegnet. Desværre er det ikke opgivet hvad der fandtes hvor, og det er således ikke muligt at se hvad der var Fru Sophies og Hr. Eskes klæder. Nogle af de omtalte dragtstykker, kan placeres hos Fru Sophie, såsom en bonette, et livstykke m.m. der var typiske kvindelige dragtstykker. Ligeledes må børnetøj have befundet sig i fruerstuen og ikke i Hr. Eskes stue.

Fig. 1 Pernille Krognos iført hårnet eller trådhue med gylden kant, dertil hovedkrans pyntet med juvelblomster. Epitafium i Magleby kirke, 1533. Foto: Camilla Luise Dahl.

Fig. 2 “De gode Jomfruer” iklædt sidste mode. Den ene bærer skulderslag og håret opsat med valkhue under hårnet eller trådhue og dertil smykkede hovedbånd, måske lad eller bindike. Alterudskæring i Odense Sct. Knuds kirke, 1520'erne eller -30'erne. Foto: Dorothy Jones.

Fig. 3 Ukendt fornemt stifterpar i sidste mode omkring 1540. Han i pelsbræmmet og -foret sort dragt (trøje og kåbe), hun i højrød dragt med kort skulderslag (overslag/køllert), dertil juvelbesatte hovedbånd (bindike eller lad) og forlorne “fletninger”. Altertavle i Valløby kirke, Sjælland. Foto: Camilla Luise Dahl & Erik Fjordside.

Sophie Krummedige døde i maj 1539, men at hun stadig havde mængder af tøj for sig selv og sine børn i huset i Halland i 1541, ses af inventaret. Heri opremses kristentøj, barnehuer, kvindehuer, klæder m.m. Adelige befandt sig ofte ved deres forskellige godser rundt om i landet, og tydeligvis blev meget tilbage når der rejstes. Mange tekstiler som duge, lagener, sengeklæder m.m. hørte således naturligvis til i et bestemt hus, men også mange klæder kunne tilsyneladende ligge fast et sted.

Det er kostbare dragter Hr. Eske og hustruen havde liggende. Der omtales kåber med mårskind, brandgule slag, silkehuer og perlehårbind. Måske ikke ulig de dragter, der ses båret af et ukendt stifterpar, der pryder den samtidige altertavle i Nødebo kirke.

Selve inventaret blev optegnet af en kvinde ved navn Karine, hustru til Jørgen Guldsmid. Dette par må have fungeret som forvaltere af ejendommen. Manden var næppe guldsmed af profession, der fandtes i Malmø en slægt med tilnavnet Guldsmid, hvoraf stamfaderen ganske vist havde været guldsmed, men sømnerne der alle videreførte Guldsmid som slægtsnavn, sad som rådmænd, gejstlige m.v. Om Karine vides ikke andet end at hun var hustru til Jørgen Guldsmid, hendes slægtsnavn (patronym) er ikke kendt. Gennem hende finder vi dels sjælden indsigt i en borgerkvinde, der kunne læse og skrive, dels så er hendes nedskrevne inventar noget mere udførligt end typisk for tiden. I samtidige skifter, ofte nedtegnet af mænd, finder vi således ofte blot generelle, summariske beskrivelser af tekstilerne, mens Karine tydeligt har anmærket tekstilets type, tekniske udførsel med mere. Udførlig er også hendes beskrivelser af dragtstykker og dragttilbehør, vi finder således her “klæde som lægges over øjnene på børn i vuggen” og lignende. Inventariet giver et godt indblik i datidens fine tekstiler og dragter.

Inventariet hvis original befinder sig i gehejmearkivet, nu Rigsarkivet i København, har tidligere været trykt i sin helhed i Peter von Möller: Halländska Herregårdar, Stockholm 1870-71, s. 31a-32b. Her gengivet i oversættelse ved Camilla Luise Dahl.

Inuentarium, szom Karinne, Hans Gulszmedtz, anamett haffuer paa Vallen, szom vor y Porttstuffuen, paa frverstuffuen oc paa myn herres herbere, ardt 1541.

Ett par lagenn mett vdkastningh,
 II par gamle sprangett lagen,
 ett par lagen mett IIII bredtt,
 VII par lagen III breder,
 IIII par lagen mett III bredt,
 ett par lagen mett IIII bredt,
 II par lagen mett II breder, brwdtne lagenn,
 III par lagenn mett III bredt,
 II par lagen mett II breder,
 III par lagen mett III breder,
 ett lagen mett IIII bredt,
 VII lagenn, szom iccke kunne szchriffuis y regenskab,
 som ære udslytne,
 V thueskeffthe hondtclede mett szortt gærnn,
 VII szylcheszyde handtclede,
 VII handtclede mett blaa trodt,
 X huide handtclede,
 II handtclede mett gærnn,
 ett hoffuithdynewordt mett gærnn oc blaa trodt,
 XV seruitt, onge oc gode,
 VI pudevordt, onge oc gode, mett szylche,
 II halffue pudevordt mett szylche,
 en long thueskeffth dug,
 en long thueskeffth skyffuedug,
 en long huidt dug,
 en long gamell huidt skiffuedug,
 XIII huide thueskeffthe skyffueduge,
 II szmaa huide barnneduge,
 en long thueskeffth dug mett szylche,
 en gamell skyffuedug mett szylche,
 VIII longe szylcheszyde duge,
 V longe thueskeffthe duge,
 III holstochede thueskeffthe duge,
 XIII longe, onge oc gode, mett blaa trodt,
 en long dug mett gærnn,
 X longe duge, sprangede, onge oc gode,
 en sprangett long dug mett gærnn,
 IIII huide skyffueduge,
 IIII skyffueduge mett szylche,
 en lyden barnedug mett szylche,
 II skyffueduge mett blaa trodt,
 en long huidt dug mett en bredt,
 VI huide holstochede duge,
 II thueskeffthe byleggenn mett gærnn,
 IIII byleggenn mett blaa trodt,
 ett stochett hoffuitt dynnewordt mett gulldt,
 III blaa fløjels puder,

Et par lagen med udkastning,
 to par gamle sprangede lagner,
 et par lagner i fire bredder,
 syv par lagen i tre bredder,
 fire par lagner i i tre bredder,
 et par lagner i fire bredder,
 to par lagen i to bredder i brudt mønster,
 tre par lagen i tre bredder,
 to par lagen i to bredder,
 tre par lagner i tre bredder,
 et lagen i fire bredder,
 syv lagner, som ikke kunne skrives på regnskabet, da
 de var udslidte,
 fem toskaftede håndklæder med sort garn¹,
 syv silkesyede håndklæder,
 syv håndklæder med blå tråd²,
 ti hvide håndklæder,
 to håndklæder med garn,
 et hovedpudevår med garn og blå tråd,
 femten servietter, nye og gode,
 seks pudevår, nye og gode, med silke,
 to halve pudevår med silke,
 en lang toskaftet dug,
 en lang toskaftet borddug,
 en lang hvid dug,
 en lang gammel hvid borddug,
 tretten hvide, toskaftede bordduge,
 to små hvide barneduge,
 en lang toskaftet dug med silke,
 en gammel borddug med silke,
 otte lange silkesyede duge,
 fem lange toskaftede duge,
 tre toskaftede duge med hulsøm,
 tretten lange, nye og gode, med blå tråd,
 en lang dug med garn,
 10 lange duge, sprangede³, nye og gode,
 en spranget lang dug med garn,
 fire hvide bordduge,
 fire bordduge med silke,
 en lille barnedug med silke,
 to bordduge med blå tråd,
 en lang hvid dug i en bredde,
 seks hvide duge med hulsøm,
 to toskaftede bilæggere med garn,
 fire bilæggere med blå tråd,
 et stukket hovedpudevår med guld,
 tre blå fløjlsputer,

¹ Ordet med bruges også om "af". Her kan således være tale om håndklæder af sort garn, eller enten broderede eller indvævede med sort garn, typisk i form af ensfarvede striber eller striber med rudermønstre i, placeret i begge eller den ene ende af håndklædet, troligt det sidste.

² Forskellen på tråd og garn er i tykkelsen af den spundne tråd som i dag.

³ Indsat pyntestykke/mellemværk i sprang i den ene eller begge ender, en art dekorativ bort.

*en pude af göllenstöche mett szylche vnder,
 ett blaatt göllenstöche tiill en szeng,
 VIII leyerlagenn, onge och gode,
 ett forgölft hornn,
 V regelbuske,
 ett rött szadellclede,
 XXIII barnebleer onge oc gode,
 II tonnelæsther aff clede,
 en tonnelæsth aff flöijell mett spenger,
 ett christneclede mett guldt oc szylche,
 IX szmaa barnnehuffuer,
 IIII szmaa kneppeclede,
 II szmaa clede att lægge offuer ögenne paa börnn y
 vogenn,
 VI slöye, onge och gode, oc ett Stöcke,
 III röde barnnemandle oc en brundt,
 ett stæchett brunnt blommeth flöyell,
 en szuorth meszehagell aff camlott,
 en stoell,
 II handtlyner aff trodt oc flangergærnn,
 en szöllkæde oc en lyden ringh,
 en vandtkanne af kober,
 en beszmer,
 en pusther,
 II vordtaffuell,
 en bog mett ett lydett szölspenge,
 ett skyffuetecche mett gullpeel,
 ett skyffuetecche aff grönt arasch,
 VIII flamske hiondewordt, onge oc gode,
 IX szyde hiondewordt,
 II stecchede kiöltther,
 ett tösch szengclede, rött, gultt oc blaatt,
 ett gameltt flöyelsbonnett,
 ett offuerslag, brangultt, aff arasch, mett spranger;*

en pude af gyldenstykke med silke under⁴,
 et blåt gyldenstykke til en seng,
 Otte læderlagner⁵, nye og gode,
 et forgylt horn,
 fem hattefjerbuske,⁶
 et rødt sadelklæde,
 23 barnebleer, nye og gode,
 en svøbeliste⁷ af klæde,
 en svøbeliste af fløj med beslag,⁸
 et kristenklæde⁹ med guld og silke,
 ni små barnehuer,
 fire små knappeklæde,¹⁰
 to små stykker klæde til at lægge over øjnene på børn
 i vuggen,
 seks slør, nye og god samt et stykke,
 tre røde barnemantler¹¹ og en brun,
 et opskåret¹² brunt blomstret stykke fløj
 en sort messehagel af kamelot,
 en stol,
 to håndlinned af tråd og flangergarn¹³
 en sølvkæde og en lille ring,
 en vandkande af kobber,
 en bismer,
 en blæsebælg,
 to vordtavle¹⁴
 en bog med et lille sølvspænde,
 et borddække¹⁵ med guldpæl,¹⁶
 et borddække af grønt arrask,
 otte flamske hyndevår, nye og gode,
 ni syede hyndevår,
 to korte kølter,¹⁷
 et tysk sengetæppe, rødt, gult og blåt,
 en gammel fløjlbnette,¹⁸
 et brandgult overslag af arrask, med spranger¹⁹,

⁴ Under betyder her på bagsiden.

⁵ Læderlagen var betegnelse for et pelsunderlagen/tæppe sammensyet af en mængde stykker pels. Pelslagenet lagdes på sengen under lærredslagenet og anvendtes især om vinteren for varmens skyld.

⁶ Regelbuske brugtes om en fjerdusk eller fjerbusk til at pynte hat hue eller hjelm. De synes at have været knyttet hovedsageligt til mandsdragten.

⁷ Svøbelister var smalle bånd, der vikledes om det svøbte spædbarn, svøbet bestod af flere lag stof eller en pose, der svøbtes om barnet.

⁸ Spange brugtes om alt slags småpynt, heriblandt små metalbeslag i guld og sølv, metalrosetter, pyntestykker med mere. Ordet kunne også dække over spænde, der dog ikke er betydningen her.

⁹ Dåbsklæde.

¹⁰ Klæde der kan knappes på, måske et svøb.

¹¹ Mantel – en art kappe eller slag, her nok en slags slag, der kan lægges om barnet, muligvis af samme form som de senere “dåbskåber”, der fandtes både med lang og kort huedel.

¹² Stækket – med opskåret luv, muligvis fejlskrift for stakket – kort.

¹³ Farvet uldgarn af fin kvalitet.

¹⁴ En form for brætspil.

¹⁵ Borddække adskilte sig fra dug ved at være et kraftigere stykke stof eller tæppe, der lages henover bordet, herover kunne lægges en hvid smallere dug, således borddækket var synligt.

¹⁶ Pæl var en art silkestof.

¹⁷ Kølt (Køllert) var betegnelse for et lille kort kraveslag, der efter tysk forbillede (af tysk Köllert), var blevet moderne i første halvdel af 1500-årene. Ligesom overslag, der dog var længere enten halvlange eller helt lange. Med stekket menes enten korte (som typisk for kølt) eller stikket, altså broderet eller stukket, men i inventariet synes “syet” at have betydet broderet. Von Möller forklarer kølt som et quiltet tæppe/quilt, men dette er fejlagtigt, måske tolket ud fra at vadstickning (banestikning) betyder quiltning på nyere tids svensk.

¹⁸ En kvindehue.

¹⁹ Det er ikke klart hvad spranger henviser til her.

ett offiuerslagh, brangulth oc bruntt arasch, mett spranger;
 ett offiuerslag aff blaatt szylche mett spranger;
 ett stochett sperlagenn aff szylche oc spragningh oc treffler vnder;
 XVI elszhuder;
 V gamle flamske szengclede,
 ett gameltt flamsk bencheclade,
 ett gammelt flamsk agedynewordt,
 en gamell szylchelæsth
 VIII valchhuffuer, onge oc gode,
 en rödt fløyelspungh,
 en gull szylcheszetthenispungh,
 en christall,
 XVI szmaa szilchespranger,
 II virchede stromper aff szylche oc huidt trodt,
 en szortt fløjels barnnehuffue,
 en stoell oc II handtlynnner aff trodt oc flangergærnn,
 ett skrin, mett skafftaffuel,
 IIII stöche bugefoer aff egerne,
 ett eltchenfoer vden erme,
 II dretther, Kestine Laszes veffuiitt haffuer,
 en szöiitt drett,
 VIII benchedynewordt, stachede oc lange,
 ett moerskindtzfoer mett erme,
 ett moerskindtz kofflefoer mett erme,
 VI stoche morskindtzkoffle, store oc szmaa,
 ett lydett stöche morskindt,
 ett suzorth fløyels barnnemantill, vnderforett mett bugefoer oc bremmett mett hermelin,
 ett szorth benlingefoer,
 en brun sprangett szylchehuffue,
 II szuortthe valchhuffuer,
 II huide szylchelæsther, sprangett mett gull,
 XXI szylchestöckespranger,
 ett perlebenniche,

et overslag af brandgult og brunt arrask, med spranger,
 et overslag af blå silke med spranger,
 et stukket spærlagen²⁰ af silke og med sprang samt med frynser forneden,
 seksten elgsdyrhuder,
 fem gamle flamske sengetæpper,
 et gammelt flamsk bænkeklæde²¹,
 et gammelt flamsk vogndynevår,²²
 en gammel silkeliste,
 otte valkehuer²³, nye og gode,
 en rød fløjlsprung,
 en gul silkesettenipung,
 en krystal,²⁴
 16 små silkespranger,²⁵
 to virkede strømper af silke og hvid tråd,
 en sort fløjlsbarnehue,
 en stol og to håndlinneder, af tråd og flangergarn,
 et skrin med skakspil i,
 fire stykker bugfoer af egerne,
 et ilderpelsfoer uden ærmer²⁶,
 to drætteklæder²⁷ som Kirstine Lasses har vævet,
 et udsyet drætteklæde,
 otte bænkedynevår, både korte og lange,
 et mårskindsfoer med ærmer,
 et mårskinds kofflefoer med ærmer²⁸
 seks stykker af en mårskindskofle store og små,
 et liden stykke mårskind,
 en sort barnemantel af fløj, underforet med bugefoer²⁹ og bræmmet med hermelin,
 et sort benlingefoer,
 en brun spranget silkehue,
 to sorte valkehuer,
 to hvide silkelister, spranget med guld,
 21 silkestykkesspranger,
 et perlebindike,³⁰

²⁰ Spærlagner var fællesbetegnelse for det stof, der hang omkring sengen, dette kunne være i form af tyndt hørælærred eller af kulørt tøj. Kraftigere sengeforhæng, der blandt andet brugtes sammen med spærlagner til alkovesenge, kaldtes i stedet gardiner eller sengehænge.

²¹ Et tæppe eller stykke stof der kan lægges over bænken/bænkehynden, hovedsageligt til pynt.

²² Betræk til hynderne i en vogn.

²³ Huer med udstopning eller valk i for at give fylde efter tidens smag.

²⁴ En glatsleben krystal brugtes blandt andet som læseglas, enten ved at holde den for øjet eller køre krystallen henover teksten, hvorved bogstaverne blev forstørrede.

²⁵ mellemværk

²⁶ Foer af pelsværk af ilder. Foret må have hørt til en dragt, der var forsynet med ærmer, skønt disse var taget af foret.

²⁷ Pynteklæder/tæpper til at beklæde væggene med, en art vægtæpper/tapeter.

²⁸ Kofle var en art yder- eller overbeklædning. I middelalderen brugtes termen kufl om en art kutte eller hætteslag. Dragtstykket sammenstilledes ofte med kåbe og har typologisk delt karakter, men adskilte sig alligevel fra denne på to områder. 1) kåbe kunne angive et finere dragtstykke, eks. Aftenkåbe, festkåbe m.m. mens kofle var dens mere hverdagsagtige pendant, eks. hjemmekåbe, et udendørs overtøj m.m. 2) kåbe anvendtes oftere om et kvindeligt dragtstykke, mens kofle knyttede sig til mænds dragtskik. I 1400-tallet brugtes betegnelsen kåbe både om mænds og kvinders over-/yderdragt, mens kåbe senere hen blev betegnelse for et kvindeslag og dens mandlige pendant kaldtes kappe. I dette inventar må kåbe angive Fru Sophies dragtstykker, mens kofle er Hr. Eskes. På dette tidspunkt kunne kåbe og kofle være forsynet med ærmer, altså nærmest som en art frakke.

²⁹ Bugefoer – maveskindet af grægerne.

³⁰ Kvindehovedprydelse, et perlebånd/bind, de blandt andet kunne sættes på huer. Bindiker af silke, hør eller fløj brugtes tillige til at opsætte tidens hovedtøjer.

*en röistaske,
 II szylkestöcke, knött paa en damarströje, vnderforett
 mett mordt,
 en leffuerfarffuet damarskoffue, bremmett mett brun
 flöiell,
 ett szylche sperlagenn,
 en norsk szönnedug,
 en brangull cledekoffue,
 ett gammelt neerlyffe aff leffuerfarffuet seyenn,
 en szylcheskiortthe,
 en leffuerfarffuet kiorttiil mett bugefoer,
 II gamle szuortthe huffuer, then ene aff flöyell, then
 andenn aff clede,
 III stöche fein szeffue,
 ett stöche lyszebomsszaffue,
 ett langt sprangett szylchestöche,
 ett bleggult karmclede,
 III kruszede oplæde.*

en rejsetaske³¹
 to silkestykker, knyttet på en damasktrøje³² underforet
 med mår,
 en livfarvet³³ damaskkåbe, bræmmet med brunt
 fløj,
 et silkespærlagen
 en norsk skøndug,
 en brandgul klædeskåbe,
 et gammelt nederliv af livfarvet sæi,
 en silkeskjorte,
 en livfarvet kjortel med bugefoer,
 to gamle sorte huer, den ene af fløj, den
 anden af klæde,
 tre stykker fin sæbe,
 et stykke Lissabonsæbe,
 et langt spranget silkestykke,
 et bleggult karmklæde,³⁴
 tre krusede oplod.³⁵

Af: Camilla Luise Dahl

³¹ Von Möller tolker dette som en rejsetaske.

³² Muligvis den type trøje med store skårne slidser, hvorigennem silketøj af en afvigende farve sås igennem "hullerne".

³³ Livfarvet/levfarvet – en art lys, hudfarvet eller sart farve.

³⁴ Karmklæde – vogntæppe, antageligt et tæppe til vognen.

³⁵ En art fint plisserede livstykke til at bære uden på eller i stedet for særken, hvorved et stykke af det plisserede var synligt i halsudskæringen på overdragten. Med oplæde kan dog også menes en art overdug, der brugtes omkring hovedtøjet, et stykke hørlærred bundet omkring huen, således at der fremkom et højt opsat hvidt hovedtøj, disse var i perioden til tider udstyret med fine plisséer.

Anmeldelser

Anmeldelse af Althea Mackenzie: *Hats and Bonnets from Snowhill, one of the world's leading collections of costume and accessories of the 18th and 19th centuries*, The National Trust, 2006, 96 sider, gennemillustreret.

Camilla Luise Dahl

Bogen *Hats and Bonnets from Snowhill* er en i en række publikationer om dragtsamlingen fra Snowhill Manor i England. Andre titler i serien er: *“Shoes and Slippers”*, *“Embroideries”* og *“Buttons and Trimmings”*. På grund af pladmangel blev dragterne fra Snowhill flyttet til Berrington Hall i Herefordshire, men kaldes endnu Snowhill-samlingen. De hører nu til den mængde ejendomme og samlinger, ejet af The National Trust, England.

Forfatteren Althea Mackenzie er museumsinspektør for dragtsamlingen på Wade, der ligeledes hører under The National Trust.

Bogen er først og fremmest en visuel gennemgang af et udvalg af hatte, kyser og andre hovedtøjer fra Snowhill-samlingen. Alle illustrationer er i farver og fremstår smukt trykt. Ved hver hat er knyttet en lille tekst, et oversigtsbillede og et detaljebillede af hovedtøjet. Ved flere af hovedtøjerne er i stedet for et detaljebillede knyttet en samtidig illustration, et fotografi, en modetegning eller et maleri, der viser den pågældende hattetype i brug.

Det er en fantastisk samling af hovedbeklædninger, der præsenteres i billeder i bogen, dækkende perioden fra midten af 1700-tallet til ca. 1900. Der vises hovedbeklædninger til spadseredragter, hovedtøjer til sorg, hatte til fest, bondekyser og meget mere. Vi hører også om udfordringerne ved at opfinde passende hatte til det sene 1700-tals højt opsatte frisurer, reglerne for hatte og hovedtøjer brugt til begravelse samt til at vise sorg efterfølgende. Der findes tillige et særligt afsnit om bryllupshatte og -kyser, om stråhatte og meget mere.

Bagest er samlet et lille glossarium over samtidige betegnelser for hovedbeklædninger og deres betydning, her kan man finde forklaring på, hvad termer som *“Calèche”*, *“Devonshire hat”* og *“Dormeuse”* dækkede over. Man kunne ønske glossariet havde været en smule mere omfattende og havde inkluderet samtlige hovedtøjstermer, der ellers bruges i bogen. Eksempelvis optræder betegnelsen *“Bergère”* flere gange i teksten, men er ikke medtaget i glossariet. Dette kan dog blot skyldes en forglemmelse.

Det er ikke egnehovedtøjer, man har lagt vægt på i samlingen, men modehattene, der har fulgt tidens trends. Det er sjældent, man får et indblik i modens udvikling igennem originale genstande, og for de som er vant til at se på modeblade og modeillustrationer fra disse tider og de senere reklamer, er de smukke genstande et kærkomment sammenligningsgrundlag.

Alene de mange smukke farveillustrationer gør bogen værd at investere i, og da den tillige kun koster omkring 100 danske kroner, så er den bestemt et must-have for enhver med hang til historiske hovedbeklædninger.

Bogen kan købes på museet Berrington Hall og online på: www.amazon.co.uk

Rembrandts klæder. Anmeldelse af Marieke de Winkel: *Fashion and Fancy. Dress and Meaning in Rembrandt's Paintings*. Amsterdam University Press, 2006. 398 sider, gennemillustreret i farver.

Camilla Luise Dahl

Forfatterens formål, er i følge forordet at synliggøre vigtigheden af dragt i Rembrandts malerier. Til trods for at Rembrandt er en af de mest velundersøgte og gennemstuderede flamske malere, har der hidtil været meget lidt fokus på den rolle, klæder har spillet i hans malerier. De Winkels mål har været at udfylde den lakune og bidrage med kundskab om det, der kan kaldes Rembrandts dragtprojekt. Det må det siges, at de Winkel i den grad formår.

Bogen indeholder kapitlerne:

Kapitel 1: *One of the Most Dignified Items of Dress. The Iconography of the Tabard and the Sense of Tradition in Dutch Seventeenth-century Portraiture.*

Kapitel 2: *Frivolous and Vain. Assessing Fashion Accessories in Rembrandt's Portraits.*

Kapitel 3: *A Gentleman in a Grey Riding Coat. Dress in Rembrandt's Portraits of Jan Six.*

Kapitel 4: *Rembrandt's Clothes. Dress and Meaning in His Self-portraits.*

Kapitel 5: *"Adorned with Manifold Garments" Costume in Rembrandt's History Paintings.*

Dertil Appendix I og II, der indeholder et udvalg af henholdsvis samtidige skifter og inventarier.

Bogen indeholder desuden et indeks over Rembrandts malerier, udførlig bibliografi og noter og tillige et glossarium over dragtterminer.

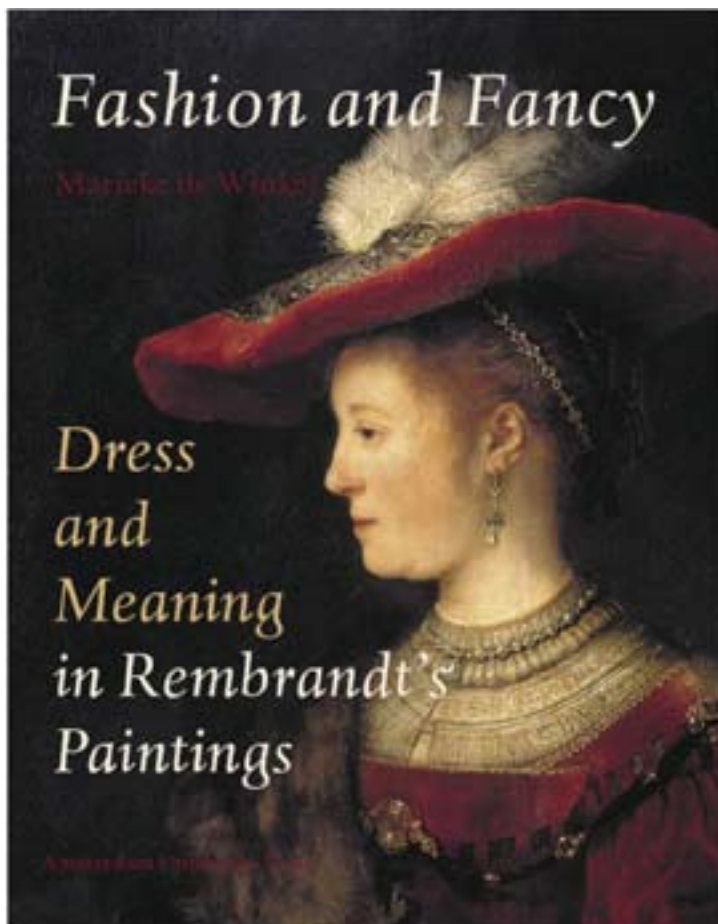
De anførte skifter og inventarier er bragt i både transskriberet form i originalsprog tillige med en engelsk oversættelse. Blandt disse uvurderlige skriftlige kilder, der ellers kun sjældent trækkes frem i lyset i bøger vedrørende kunst og kunstnere, findes skifter og inventarier for flere af Rembrandts samtidige. Heriblandt for flere af de borgere, der optræder i Rembrandts malerier. Tillige findes gengivet flere inventarer for malere i Amsterdam, der virkede omkring samme tid som Rembrandt selv.

De Winkels bog om Rembrandts malerier og klæderne i dem, er en usædvanligt gennemarbejdet bog, hvor man som læser må betvivle, at der overhovedet kan findes en facet om Rembrandt og klæder, der ikke er blevet vendt. Det er et grundigt arbejde med en tydelig indsigt fra forfatterens side i skriftligt kildemateriale, Rembrandts malerier og andre kunstværker fra Rembrandts tid, såsom kobberstik, malerier m.m. der sætter Rembrandts værker i relief.

Det er ikke kun Rembrandt selv og hans klæder, der behandles af de Winkel, her findes foruden gennemgange af udviklingen i tidens mode, om skiftende borgermoder, om mandsdragt og meget mere, heriblandt et kapitel om dragt og iscenesættelse i portrætter af Jan Six. Et helt kapitel er dedikeret til analyser af, hvordan Rembrandt selv iscenesatte sig ved hjælp af klæder i hans selvportrætter.

Det er muligt, at klædernes betydning i Rembrandts og hans samtidiges malerier hidtil har været noget stedmoderbehandlet i forskningen, men når man først har haft de Winkels bog i hænderne, er man ikke i tvivl om, hvor meget et sådant værk har været ønsket.

Bogen forhandles på: http://www.aup.nl/do.php?a=show_visitor_book&isbn=9789053569177

Anmeldelse: Anni Bloch: *Dåbstøj – Kristenklæder. Historien om dåben, barnesynet og tekstilerne.* Poul Kristensens Forlag, 2006, 134 sider, gennemillustreret.

Lene Steenbuch.

Lad mig sige først som sidst: Dette ER en skøn bog, som enhver med interesse for historiske tekstiler MÅ eje. Alene de mange farvefotos af de smukke kulørte dåbsdragter er en fryd for øjet.

Anni Bloch har virkelig gjort et stort arbejde med at undersøge utallige dragter ved besøg på hele 19 museer og 1 gods fordelt over det ganske land, og hun har besøgt Musée des Tissus i Lyon i Frankrig, for at studere deres samling af de silkestoffer fra 1700-tallet, som indgår i nogle af de danske dåbsdragter.

Bogen spænder bredt: Der er et afsnit om selve dåben gennem tiden, lige fra de første kristnes tid til 1800-tallet i Danmark, et afsnit om barnesynet fra den tidlige middelalder over 1600- og 1700-til 1800-tallet. Herpå følger et afsnit om de tekstiler, som fandtes i dåbsdragterne, igen ud fra en historisk synsvinkel som bl. a. omfatter væve- og farvemetoder og om handelen med tekstilerne. Dernæst et afsnit om hvilken slags pynt der var på dragterne, f.eks. guld- og sølvkniplinger med en beskrivelse af, hvordan man har fremstillet guldtråd fra de tidligste tider, som det er beskrevet i førkristne tekster i Bibelen og op til 1800-tallets guldtråd.

Der er også et afsnit om svøbelsesbørn og svøbets historie, og omtrent sidst kommer det fyldigste afsnit, som omhandler de forskellige dragttypen, dåbshuer og trøjer. Bogen har kun en kort gennemgang af den senere og nutidige hvide dåbskjole, det er de gamle, kulørte dåbsdragter, bogen handler om. Til allersidst følger et efterskrift med nogle konklusioner, som Anni Bloch har gjort sig ud fra sin omfattende undersøgelse.

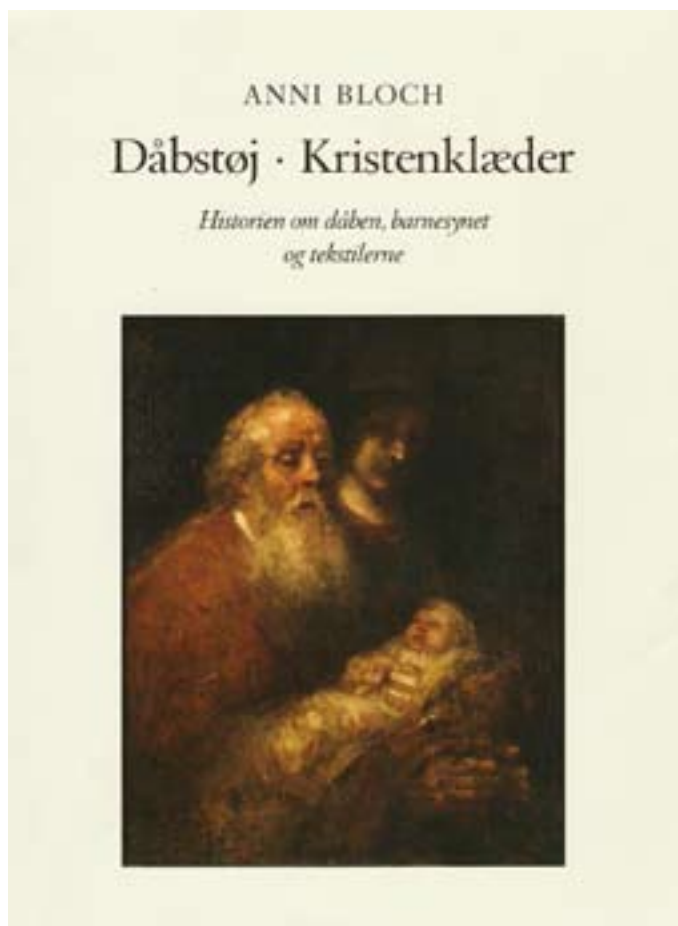
Alt i alt en bog, der spænder vidt, - måske lidt for vidt til at det helt har kunnet undgås, at der er nogle svipsere ind imellem, hvilket vel er uundgåeligt, hvis man ikke er ekspert på alle de mange områder, som bogen omhandler. Et par af disse vil jeg give eksempler på.

Et gennemgående irritationsmoment synes jeg er, at Anni Bloch er noget lemfældig med noter. Af og til gør hun meget ud af at fortælle nøjagtigt, hvor hun har sin viden fra, i andre tilfælde har jeg savnet at vide, hvor hun dog har det fra, som hun skriver?

Det kan være meget, at ville gribe over så store områder som Anni Bloch har gjort i sin bog, for eksempel synes det mig at slå lovligt stort brød op, at hun i afsnittet om vævninger fortæller hele vævningens historie fra oldtiden, godt nok overfladisk og uden årstal eller tidsperioder, men måske skulle hun have nøjedes med perioden fra middelalderen, hvor kristendommen indførtes i Danmark og frem.

Ved så overfladisk behandling af et emne, opstår der nemt fejl. Et eksempel: Forfatteren fortæller, at *“vævningen... i begyndelsen”* (og hvornår er begyndelsen? ingen årstal eller tidsperioder) *“blev udført på simple væve beregnet for lærredsvævning..”*. Men vi ved, at man allerede på de primitive vægtvæve vævede mere komplicerede vævninger end lærredsvævninger. Kiperbindinger kendes allerede fra oldtiden herhjemme, længe før kristendom og dåbsritualer blev aktuelle.¹ Der findes også eksempler herpå i de grønlandske nordboers middelaldervævninger af både 2/2- og 2/1-kipen og mønstrede vævninger.²

I Anni Blochs omtale af hør skriver hun noget, der forekommer mig mærkeligt: *“Hørren har været det foretrukne tekstilmateriale i den katolske kirke. Det var lysende hvidt og svarede godt til englernes uplettede hvidhed. Hørren voksede op af jorden, ren og uberørt; dette i modsætning til bomulden, hvor det er frøkapslen der bruges til spindemateriale – frøet, der er et resultat af befrugtning”*. Desværre er her ingen note, der henviser til, hvorfra hun har disse oplysninger, det kunne være interessant at vide det. Når hun skriver “den katolske kirke”, må hun mene i middelalderen, det var jo da, at kirken var katolsk i Danmark. På den tid dyrkede man hør og fremstillede hørklæder i hele Europa, inklusive Norden³, hvorimod bomuld dyrkedes så langt væk fra Europa, at det ikke var et materiale, der benyttedes noget videre i Danmark i middelalderen. Bomuld brugtes kun lidt, oftest

¹ Margrethe Hald: Ancient Textiles in Bogs and Burials, Kbh. 1980.

² Else Østergård: Som syet til jorden, side 62, Aarhus Universitetsforlag, 2003

³ Elisabeth Crowfoot m. fl.: Textiles and clothing 1150-1450. Museum of London, 1992/2001.

⁴ Stella Mary Newton: Fashion in the age of the black prince, side 108. 1980.

i rå form, uspundet sammen med råuld som vaffylt i forskellige dragter, blandt andet i korte mandsdragter, de såkaldte doublets.⁴ Altså er det nok nærmere, fordi at hørklæret var det hvide materiale, der var tilgængeligt i middelalderen, at man brugte det, og ikke af nogen anden grund.

Et andet problem jeg er faldet over, er at Anni Bloch mener at det er kirkens kulører, der har givet inspiration til de kulørte dåbsdragter. Hun fortæller, at man udelukkende brugte hvide dåbsdragter i middelalderen, som ovenstående citat fra bogen om hørren også viser, så det er altså efter reformationen, at man skulle have fået inspiration af kirkens farver til de kulørte dåbsdragter. Til at illustrere sin teori har hun medtaget nogle billeder, som jeg har svært ved at sætte ind i den sammenhæng. Det ene billede er et middelaldermaleri fra altertavlen i Århus Domkirke, som forestiller paven og messetjenere i store, farverige messeskrud. Selvom denne altertavle har fået lov at blive der indtil i dag, så at menigheden har kunnet se på den ved kirkegang, er dens indhold dog middelalderligt og har ikke svaret til, hvordan en messe oplevedes efter reformationen.

Et andet billede viser en middelalderdøbefont, der er farvelagt på papiret, så man kan se, hvordan den kan have set ud, - igen i middelalderen. Det sidste billede er et foto af en messehagel fra den katolske Skt. Ansgars Kirke i København fra 1700-tallet. Hvorfor skal vi mon se en katolsk messehagel?

Anni Bloch fortæller, at de farverige præstekåber og -messehageler *“fulgte med over efter reformationen. Luther havde ikke noget imod de ydre tegn på kirkens historiske forløb, så længe de ikke kom i modstrid med den rette kirkelære”*. Det er sandt, at Luther ikke forlangte gennemgribende ændringer af kirkernes inventar, men det gjorde til gengæld de evangeliske bibelhumanister, som var de, der egentlig gennemførte reformationsideerne her hjemme i 1500-tallet.

Det kan ikke være noget tilfælde, at der er bevaret så få kirkelige middelalderbroderier i Danmark i forhold til f. eks. i Sverige, her i Danmark gik man nemlig hårdt til værks med at udrydde de farverige katolske billeder og tekstiler.⁵ Selv kalkmalerierne blev i vid udstrækning kalket over ved pietismen i 1700-tallet, dem nævner Anni Bloch ellers også som et farveelement i kirken. Så hendes teori holder efter min mening ikke, da det var i middelalderen at kirkerne var meget farverige, og da var dragten jo ifølge Bloch hvid.

Nu er jeg helt ked af, at det jeg ser som fejl, kommer til at fylde så meget, for der er virkelig meget godt stof i bogen. Anni Bloch har undersøgt meget og gjort sig mange overvejelser: om genbrug af stof til dragterne, der ofte var omsyede kjoler og derefter er dragterne selv også ofte omsyede, og det kan ses, at noget pynt er sat på i en senere periode, end da den oprindelige dragt blev syet. Hun har set på ærmetyper i forhold til voksenmodens, og i forhold til datering af dragterne har hun sat dem i en samfundssammenhæng, og fortæller om, hvordan de rigeste først tog en mode i brug, som siden holdt sig igennem århundreder nedad gennem samfundsklasserne. Forfatteren har fundet udsagn om særlige skikke omkring dåben i Dansk Folkemindeforskning og hun har studeret symbolikkens betydning i pynten og undersøgt egnsforskelle.

Så alt i alt er der rigtig meget godt at hente i bogen, når blot man ser bort fra nogle mindre mangler.

Klædedragten i Henry VIII's tid. Anmeldelse af Maria Hayward: *Dress at the Court of King Henry VIII*. Maney Publishing, 2007, 458 sider, gennemillustreret, 24 ill. i farve.

Camilla Luise Dahl

Den engelske konge Henry VIII (1509-1547) brugte, ligesom medlemmer af hans familie og hof, klædedragten til at understrege velstand og storhed. Klæder og tekstiler var en måde at fremhæve social position og placere sig selv i rækken af fyrster med de dertil knyttede rangsymboler. Bogens formål er at vise dette perspektiv gennem undersøgelsen af en række forskelligt materiale.

Siden, der ikke er bevaret nogen af Henry VIIIs egne klæder, er viden om hans klæder baseret på kongens skrædderinventarier, de såkaldte wardrobe accounts, og andre inventarier og hofregnskaber. Hertil er også inddraget en omfattende samling af samtidige malerier af Henry VIII selv, hans hustruer og medlemmer af hans hof. Eksempler på datidens dragtskik er desuden belyst gennem bevarede dragtstykker fra Henry VIIIs tid, skønt ingen af disse er direkte koblet til Henry VIII, er de med til at belyse de dragttyper og dragtstykker, der gennemgås i kongens inventarier og regnskaber.

Bogen indeholder 21 kapitler, heriblandt kan nævnes Kap. II: *Henry VIII: European Prince and King*

⁵ Martin Schwarz Lausten: Danmarks Kirkehistorie, side 150-153. Gyldendal, 1987/2004.

of England, Kap. III: *Creating Magnificence: The Role of the Great Wardrobe*, Kap. IV: *The Cycle of Royal Life: Coronation to Funerals*, Kap. VIII: *Caring for the King's Clothes: The Wardrobe of the Robes and the Laundry*, Kap. XI: *The King's Children: Dressed to Impress* og Kap. XVIII: *The Households of Henry VIII's Wives, Sisters and Children*.

Bogen indeholder en gennemgående analyse af kongens garderobe, af hans dronningers dragter, af hoffets dragter, af tekstiler og dragter anvendt af kongehuset til kroningsfestligheder, bryllupper, fødsler og begravelser. Der er gennemgang af materialer og farver, af liberi og dets funktion og af dragthierakier indenfor hoffet. Tillige information om den store gruppe af håndværkere og kunstnere knyttet til dragtfremstillingen for kongehuset og deres funktion, samt ikke mindst hvilken rolle de tre store afdelinger: *the great wardrobe*, *wardrobe of the robes* og *the laundry*, spillede, og hvilke funktioner de udfyldte.

I tillæg er der en gennemgang om datidens dragtkonstruktion, skiftende snit og modedetaljer. Et glossarie over samtidige termer for dragtstykker og tekstiler, et omfattende index og udførlige noter er der også blevet plads til.

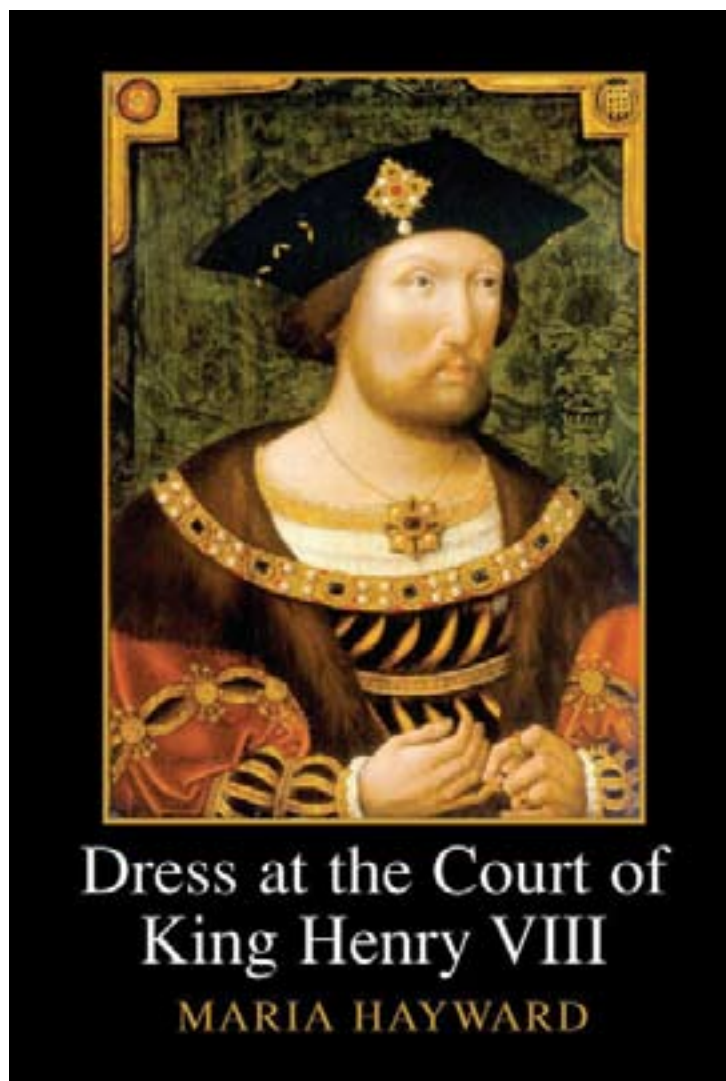
Slutteligt er der tillige et appendix med transkription af hofskrædderen James Worsleys regnskabsbøger fra 1516 og 1521, hvilket giver et enestående indblik i Henry VIIIs dragtindkøb og fremstilling.

Det er en velkomponeret bog, grundig i sin gennemgang og tillige velillustreret og smukt fremstillet.

At der kun er få farvebilleder ud af de mange illustrationer i bogen betyder mindre, og har vel først og fremmest skyldtes økonomi. Med næsten 500 gennemillustrerede sider, ville en mængde farveillustrationer have resulteret i en helt ubetalelig bog, og da det desuden primært er det skriftlige materiale, der er bogens hovedvægt, synes dette ubetydeligt.

Bogen giver den første virkelig detaljerede - og ikke mindst faghistoriske - fremstilling af mænds og kvinders dragt ved Henry VIIIs hof.

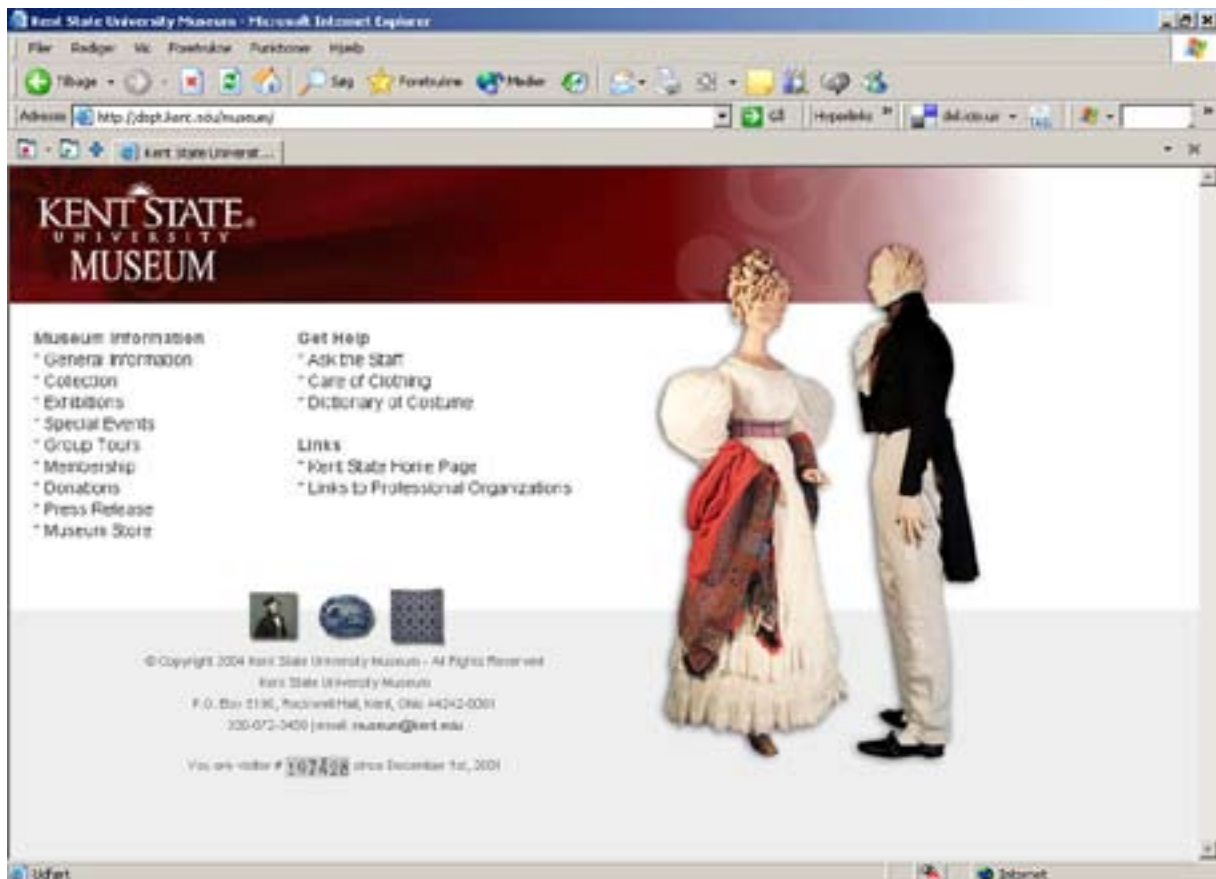
Bogen kan købes på: www.maney.co.uk/books/kinghenry

Mode på nettet – så forskelligt kan det gøres. Anmeldelse af: <http://dept.kent.edu/museum> og www.fashion.net

Charlotte S. H. Jensen

Kent State University Museum har gennem en årrække opbygget en temmelig omfattende dragtressource på adressen <http://dept.kent.edu/museum>. Måske ikke verdens mest enkle adresse at huske, og tydeligvis også fra en tid, hvor spørgsmålet om, og interessen for gode urler ikke var så markant som i dag. Selve websiten er bygget i

en blanding af asp og html, måske fordi de nyere dele er etableret med en form for CMS?

Som mange andre større sites, bærer den præg af at være skabt over en længere periode, nogle af de ældste dele er dateret 1999 og har altså hen ved 10 år på bagen. De er derfor naturligt formet af den æstetik, teknik og opbygning som i almindelighed anvendtes dengang. Fx er mange tabeller forsynede med borders på 1px, hvilket giver dele af siden et noget "altmodisch" præg. Det er også tydeligt, at hovedparten af museets site er fra en tid, hvor der ikke blev arbejdet nævneværdigt med SEO. Ingen af de sider, som jeg undersøgte, havde keywords eller description og stort set ingen billeder var forsynede med alt-tags.

Der er ingen tvivl om, at der ved en indsats på en række af disse områder kunne opnås langt større synlighed og interesse fra søgemaskinerne. En proces, som måske er i gang, eftersom siden anvender google analytics til analyse af trafikken.

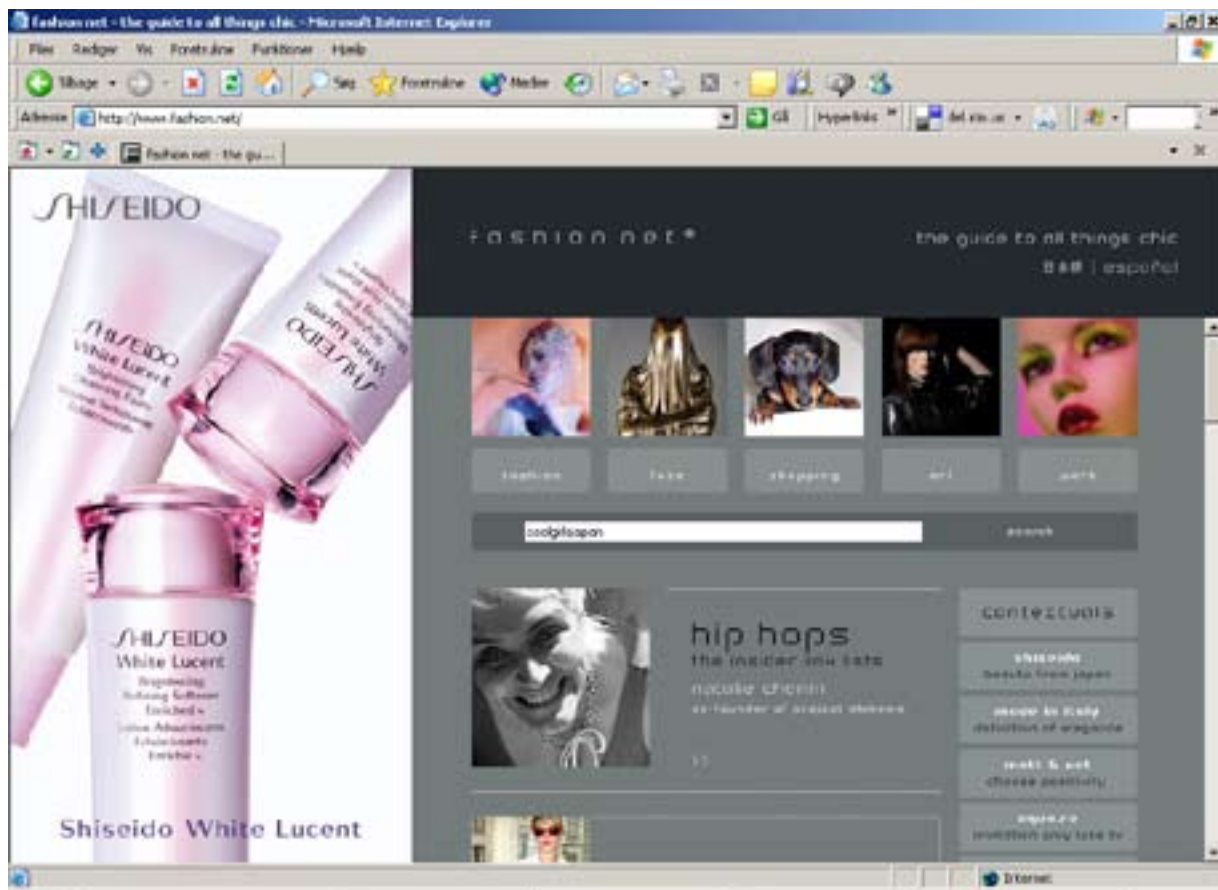
Et andet fænomen som springer i øjnene er, at der er sket meget mht. skærmopløsninger siden 1999. Det betyder, at de billeder, som engang fungerede fint i 800x600 i dag ser noget små, tågede og pixelerede ud i 1024 eller endnu højere. Ønsker om at komme tættere på, klikke større billeder frem etc., ville ikke nødvendigvis have givet mening i 1999, men gør det i høj grad i dag. Ikke mindst, hvis man befinder sig et sted, hvor ens eneste mulighed for at bruge museets ressourcer reelt er via nettet.

Den nutidige bruger kigger også forgæves efter blogs, feeds, tagcloud, on-line katalog med folksonomi og andre 2.0-elementer. Og det gør de af en god grund, nemlig at alle disse dialogorienterede elementer næppe var opfundet på det tidspunkt, hvor websiten blev skabt. I dag ville blogformatet være perfekt til rubrikken "Ask the staff", som pt. blot indeholder e-mailadresser, billeder og kompetencebeskrivelser for personalet.

Så derfor er det egentlig tordnende unfair at vurdere en site som Kent University efter vor tids webstandards. Web-år er lidt som hundeår; der går en 5-7 stykker af dem i løbet af ét menneskeår. Udviklingen går med andre ord rasende hurtigt, og alle véd at det er både dyrt og tidskrævende at lave en god website.

Man må sige, at det er muligt at tilgå nogle meget væsentlige ressourcer, billeder, beskrivelser, etc. relativt enkelt på museets hjemmeside, selvom det måske nok ser lidt antikveret ud og meget er rammet ind med hvide "søgekanter". Det er en site af den type, hvor man kun kan glæde sig til at se næste generation, fordi man har fornemmelsen af, at man kun har set toppen af isbjerget.

www.fashion.net er en fundamentalt anderledes site, både mht. indhold og form. Man fornemmer tydeligt, at der i høj grad er kælet for det visuelle gennem fx flashanimationer. Siten er, ligesom Kent University Museums, navigérbar ved brug af tabulator og dermed som sådan brugbar for personer med motoriske handicaps. Fashion.net har gennem metakodning sikret sig både keywords og description, og titles på de enkelte sider er sigende. Samtidigt kan forsiden ikke caches, dvs. at den skal reloades hver gang, hvilket forhindrer brugeren i at se

“gammelt indhold” fra vedkommendes egen PC. Søgerobotter ledes, også gennem metakoder, videre ned i siten, hvis sider dermed opnår større synlighed. Og robotterne opfordres til at gøre genbesøg hver 14. dag, således at de opdager og indexerer nyt indhold. Det betyder også, at der er større chance for, at deres cache altid viser en side, der er så opdateret som muligt.

Fashion.net har som sådan ikke meget indhold som er egenproduktion, men rummer stort set udelukkende henvisninger til andre websites, og fungerer derved som en art reklamesøjle for eksklusive mærker og steders egne sites. Alle henvisningerne åbner i nyt vindue, og brugeren befinder sig dermed hurtigt i en art pop-up helvede, som kan gøre det svært at finde tilbage til den oprindelige site. Er man på fashion.net er det derimod relativt nemt at navigere rundt, eftersom siten (i modsætning til Kent University Museum) overholder det efterhånden ret almindelige kodeks om at have et klikbart logo placeret øverst i sitens venste side. Det er muligt at abonnere på en række nyhedsmails, men derudover rummer siten ikke sociale elementer eller lignende.

Fashion.net kalder sig selv for en “*leading search engine and guide to all things chic*” og det oplyses, at sitens navn er et indregistreret varemærke i U.S.A. Men derudover er det ikke så nemt at finde frem til dens kriterier, organisatoriske forhold m.m. Der er ikke umiddelbart synligt personale, målsætning, beskrivelser af grundlag for søgefaciliteten, etc.

Om søgefaciliteten er god nok til, at man kan kalde en site af denne type for en egentlig søgemaskine véd jeg heller ikke rigtigt. Dens effektivitet er begrænset af, at man kun kan søge på engelsk. Det er heller ikke alle typer af sites som dukker op - fx findes hverken Charlotte Sparre, Bitte Kai Rand eller Masai tilsyneladende via siten. Alle tre har indhold på engelsk, og googles let. Når fashion.net ikke finder dem, må det formentlig skyldes, at disse sites ikke lever op til nogle definerede kriterier. Er dette tilfældet burde disse kriterier beskrives, så man véd hvad man IKKE kan forvente at finde.

En websøgning i traditionel forstand er det ikke. Men der er, som ovenfor nævnt, tydeligt gjort en stor indsats ifht. fashion.net’s egen optimering og synlighed. Og med et flot resultat - fashion.net er nr. 1 i Google på søgeordet “fashion”, hvilket også oplyses under menupunktet “Advertising Info”. Her har siten desuden en klar bruger/målgruppebeskrivelse, sådan at annoncører véd, hvilket publikum de kan forvente.

Det er vanskeligt at sammenligne to så forskellige sites som <http://dept.kent.edu/museum> og www.fashion.net. Som kulturhistoriker kunne man godt ønske at få en stor site om mode- og hverdagsdragts historie, som indeholdt det bedste fra hver – krydret med et stort drys 2.0.

(Begge sites er set i både IE 6.0 og Firefox 2.0 på Windows.)

Moderne modeteori for middelalderforskningen. Anmeldelse af: Sarah-Grace Heller: *Fashion in Medieval France*. Boydell & Brewer, 2007. 206 sider, ingen illustrationer. *

Camilla Luise Dahl

Sara-Grace Hellers bog lyder umiddelbart som et traditionelt bidrag i rækken af historien-om-moden bøger. Det er den imidlertid ingenlunde. Hellers projekt er en dragtteoretisk metode og teori med fransk middelalder som ramme. Heller gør først og fremmest op med forestillingen om at moden som system opstod i een bestemt periode. I nyere dragtforskning er det eksempelvis en almindelig antagelse at egentlig mode som begrebskompleks, først opstår i midten af 1800-tallet (jvf. Kawamura, se anmeldelse her i forrige nummer).

Indenfor middelalderdragtforskningen er det den gængse antagelse, at modesystemet opstår omkring 1350, da der sker en markant ændring i mandsdragten ved denne tid.

Heller vil bort fra den gængse opfattelse af at moden er daterbar og kan placeres indenfor een bestemt tidsramme. Istedet argumenterer hun at mode sat i system kan observeres indenfor enhver tidsramme og kontekstualiseres indenfor enhver historisk periode. Dette gøres særdeles overbevisende. Hellers tidsramme er sat

* Denne anmeldelse har tidligere været bragt i Dragtjournalen Nr. 2, men grundet det pågældende nummers forsinkelse, er tilbudet udvidet og gælder nu frem til d. 31. august 2008, hvorved den oprindelige anmeldelse herved bringes igen.

til middelalderen, og med solid argumentation, gennemgår hun eksempler på mode sat i system før den sædvanlige datering til 1350, nærmere bestemt i perioden 1160-1330. Hendes teorier og argumentation er baseret på franske forhold, men metoden er anvendbar på andre tider og geografiske områder.

Gennem kapitler med titler som: 1: *Sine qua non of a Fashion System*, 2: *The Birth of Fashion*, 3: *Desire for Novelty and Unique Expression*, 4: *Words for Fashion*, 5: *The Desire for Spending Money*, 6: *The Development of Shopping* og 7: *The Seduction of the Well-Draped Form*, sætter Heller fokus på definitionen af modebegrebet og dets anvendelse i en middelalderlig kontekst. Heller opsætter et teorikompleks til at definere hvad, der kendetegner mode som system i modsætning til blot at være påklædning eller dragt.

Heller gennemgår 10 punkter, hun mener er betegnende for det der teoretisk kan defineres et modesystem (Fashion system), af punkterne kan blandt andet nævnes de tre første: "1) *A fashion system produces a relative disqualification of the past, due to a particular concept of time that privileges the new. In contrast would be a traditional society, where greater value is placed on the old and respected than on the new and innovative in various kinds of social problem-solving (everything from how to educate scholars to how to govern the polis to what to wear.* 2) *In a fashion system, there is society-wide desire for constant, systematic change, as opposed to a social system where change is sporadic and irregular.* 3) *Fashion represents a means of individual expression within a framework of social imitation.*" (Heller, s. 8-9)

Overbevisende indkorporerer Heller disse punkter i sin analyse af et bredt udvalg af skriftlige kilder, såsom samtidig litteratur, overflødighedslovning og regnskaber.

Det er en fantastisk velskrevet bog Heller har skrevet og hun formår at placere højmiddelalderen (ca.1160-1330) på det modeteoretiske landkort. Med over-bevisning føres læseren gennem synlige tegn på mode sat i system, i en historisk periode, der ellers har været stedmoderbehandlet i dragt- og modeteoretisk sammenhæng.

Som noget ganske enestående tilbyder Boydell & Brewer Dragtjournalens læsere 25% i rabat ved køb af denne titel. Bestilling kan foretages på www.boydell.co.uk/souk.htm og yderligere information om bogen kan findes på: www.boydell.co.uk/4384110X.HTM

Normalpris for Fashion in Medieval France er £50.00 (engelske pund) med 25% rabat er prisen £37.50. For at opnå de 25% rabat anføres Reference code: 07266 ved bestillingen hos Boydell & Brewer. Tilbudet gælder for Dragtjournalens læsere indtil d. 31. august 2008.

Bidragssydere til dette nummer:

Laura Bertram

Specialestuderende på Historie, Københavns Universitet. Hun har tidligere udgivet bøgerne *Hald Hovedgaards historie – sted for sted*, Viborg, 2006 og *Kogebog til Laura*, København, 2008. Desuden udarbejdede Bertram undervisningshæftet *Herregården – Adelsliv i 1700-tallet* for Nationalmuseet i 2004. I 2007 koordinerede hun Golden Days markering af 200-året for *Københavns Bombardement 1807*.

Camilla Luise Dahl

Grundlægger og redaktør af Dragtjournalen, cand. mag i historie, Københavns Universitet med speciale i dragthistorie og -teori. Har tidligere udgivet flere artikler og skrifter om dragt og mode i historisk lys, heriblandt *Børns klædedragter i middelalderen*, 2004, *Brog og særk*, 2005 og *ICON DRESSED: Catalogue for the Exhibition ICON DRESSED by Annette Meyer*. Röhsska Museet, Göteborg, 2007.

Hanne Frøsig Dalgaard

Etnolog, og ph.d 1995. Har tidligere skrevet flere artikler og bøger om dragt og dragtskik, specielt præsters dragter fra 1600-tallet til nyere tid. Frøsig Dalgaard har blandt andet udgivet bogen: *Præsteklæder: liturgien, præsten, håndværket i 2001*.

Esther Grølsted

Dragtkonsulent, med speciale i Folkedragternes (egnsdragters) snit, sy- og sømmeteknikker. Grølsted har blandt andet udgivet bogen: *Sy Folkedragen selv*, København, 1985 og *Hverdagstøj på landet 1788*, København, 1988 samt artiklen: Regional Costume in Denmark, i: *ICOM: Proceedings from The 58th Annual Conference*, 2006. Grølsted har desuden stået for flere tekstil- og dragtudstillinger, heriblandt på Nationalmuseet i København.

Charlotte S. H. Jensen

Folklorist, mag.art. Jensen har arbejdet med web og kultur gennem de sidste 12 år i en række forskellige sammenhænge, offentlige såvel som private. Herunder specielt kulturarv og digital formidling.

Katia Johansen

Tekstilkonservator, har arbejdet med dragtsamlingen på Rosenborg Slot siden 1980. Johansen har igennem årene arrangeret flere dragtudstillinger dette sted samt stået bag flere publikationer om dragterne i Rosenborg-samlingen. Heriblandt bøgerne: *Kongelige kjoler/ Royal Gowns*, 1990 og *Christian IV og kniplingerne*, 2001. Desuden artiklerne “Christian IVs børn” og “Christian IVs tøj” i *Christian IV og Rosenborg*, Rosenborg 2006 og “Kongernes Klædekammer på Rosenborg” og “Fire kongers tøj” i *Kongernes Rosenborg*, Rosenborg 2006.

Ann Vibeke Knudsen

Museumsinspektør og museumsleder, Bornholms Museum. Museet rummer Bornholms største samling af dragter og tekstiler. Knudsen har i en årrække gennemført forskellige

dragtudstillinger samt stået bag flere publikationer om egnsdragter, bornholmske kvinders husflid, tekstiler og dragter, heriblandt: *Bornholmske klædedragter ca. 1680-1870*, Rønne, 1988.

Lita Rosing-Schow

Rosing-Schow har i mange år arbejdet med tekstil- og dragtsamlingen på Folkemuseet i Hillerød, og arbejder nu med samme område på Gilleleje Museum. Hun har arrangeret adskillige dragtudstillinger de to steder. Rosing-Schow har desuden skrevet flere artikler til danske samt amerikanske tidsskrifter om dragt og tekstilteknik.

Lene Steenbuch

Uddannet brodøse fra Håndarbejdets fremme, som en af de sidste uddannede professionelle brodøser i Danmark. Steenbuch har i en årrække beskæftiget sig med genskabelse af ældre tekstile teknikker og har blandt andet udført kopier af dragter og tekstiler for forskellige museer og kirker. Heriblandt har hun udført de broderede alterforhæng i Allinge kirke.